

«азия́т — бранное. Разбойник, хулиган.

Азия́ ты парази́цкаји бо́ кишы ў
людей пабнаси́ ли»;

«акура́т, вакура́т — наречие (как раз) (іншою ручкою пізніше — Г.К.)
саме так, точнісінько так, тоді.

Я вакура́т са́ мая до́ ма бу́л, как йон ишо́ л.»

Для деяких слів формулюється тлумачення:

«акурати́ст — человек, содержащий себя опрятно, берегущий одежду,
следящий за ней».

Слова звирялися за кількома словниками. Найчастіше внизу картки, спра-
ва, стоїть: «Пско» або «Пск. обл. сл.» Псковський обласний словник створю-
вався за ідеєю і під керівництвом Б.О.Ларіна як словник повного типу з істо-
ричними коментарями. Тому звертання до нього мало подвійний сенс.

Словник зафіксував і слова, які не часто потрапляють до діалектних
словників: слова на межі діалектних і просторічних: «аблака́т — адвокат»,
«ава́нец — аванс», «а́гент», «аграло́н — агроном», «а́дрест (виправлено
з: а́дрьст. — Г.К.) — адрес»; ономастичну лексику: «Алдаким, Алдоха.
Авдотья́» та інші.

У лексиці говірки відчутний вплив української мови. Тому часто слово
тлумачиться через відсилання до українського відповідника: «або́ што (вип-
равлено з або́шта. — Г.К.) — укр. аби́що Хо?ладна стала на дворэ, набуть
идесь грат вьтал абишта.

Ср. лу́х гара́што — гаразд що».

«ага́з' — стверджувальне слово, поряд з «ага». Мабуть, під впливом
укр. еге».

У деяких випадках трапляється запис «Лис», «у Лис». Очевидно, мається
на увазі якийсь із словників П.С.Лисенка: «Словник діалектної лексики
Середнього і Східного Полісся» (К., 1961) або «Словник поліських говорів»
(К., 1974).

«авдю́шка — іхт.Cobitis barbatula (в Катанском)

гольян.

в Кам. бубырь.

У Лис. авдю́шка»;

«Адест — Одесса (у Лис.: Адес)»;

«анцыхрест (виправлено з анцыхрыст. — Г.К.) и хряст — антихрист,
безбожник; непослушный хулиган.

У jej ни дети, а настояш:ји анцыхрясты.

Ф.І 80 из греч.

у Лис. анцыхрист — зіреуголова, шибеник».

Про паралелі до українців говірки є відсилання до української худож-
ньої літератури, зокрема до творів Марка Вовчка та І. Котляревського:

«або́ — или, либо, ли; есть еще значение — иначе в противном случае.

Прьяси далх мине?, або я тибє расчахну?.

Ф 156 а+бо М.Вовч.»;

«абы́ — лишь бы, только бы

Абы здаровья хватила

Меля языком, абы только ду́рна балакать.

В значенні «чтобы» не употребляется. М.Вовч.

Трапляються посилання на паралелі в романі М.Шолохова «Поднятая целина»:

«абы как – как-нибудь, все равно как, редко употребляется. Есть в П.цел.»;

«антере'сний – (виправлено з антире'сний. – Г.К.) П.цел.»

Автора матеріалів цікавило походження слів. Багато карток містить посилання типу «Фасм. I 56 а+бо; «Фасм. звукоподражат.»; «Фасм. а+же». Іноді пошук не обмежується даними «Етимологічного словника російської мови» М. Фасмера, іде далі:

«акура'т, вакура'т – наречие (как раз)...

Ф.І 66 из лат. *accuratus* ч. польский

У Лис. вакура'т

Ср. пол. *akurat* (*sic* – то же значение)».

Іноді роздуми над походженням слова виростили у цілі дослідження, із залученням даних багатьох словників: російських, діалектних, етимологічних, українських, польських, чеських. Таким надзвичайно цінним матеріалом є записи з приводу слова егла' (ягла?) – «какое-то мифическое кушанье».

Деякі ж картки не містять даних зі словників, з літератури, проте і на них зафіксовано цікаві самостійні спостереження, як – от:

«апилат – бранное Ни ходи ика мне, апилат к mine?

от Понтия Пилата

Ср. еще мухаме'т».

Говірку с. Кам'янецького планувалось, як свідчать матеріали архіву, дослідити докладно, з увагою до різних мовних рівнів (зберігся план цієї роботи, на жаль, не здійсненої).

Багатоаспектна інформація, що міститься в діалектних матеріалах П.І. Мартем'янова, не надається до «випрямлення» у певному жанрі. Гадаємо, що ці матеріали мають бути опубліковані із мінімальними корективами в тому вигляді, в якому їх залишив автор.

Література

1. Словарь современного русского народного говора (д. Деуленко Рязанского района Рязанской области) / Под. ред. И.А. Оссовецкого. – М.: Наука, 1969.
2. Русские говоры Сумской области: Материалы диалектологических экспедиций / Е.А. Черепанова, А.А. Евграфова, В.Н. Покуд, О.Н. Волкова. – Сумы, 1998.

А.А. Берестова

До проблеми вивчення народної медичної лексики центральнословобжанських говорів

Микола Федорович Наконечний – визначний український мовознавець із надзвичайно широким колом інтересів – у науково-практичній діяльності величезного значення надавав діалектологічним дослідженням. Усім відома його участь у збиранні матеріалів до Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, до Діалектологічного атласу української мови, фахівці знають його

хоч і давно вже, але цінну й на сьогодні Програму з української діалектології (Київ, 1941).

І в історичних дослідженнях, і в роботах про сучасну українську літературну мову М. Ф. Наконечний завжди орієнтувався, спирався на мовлення народу, мав його за найавторитетніше джерело. Глибокий, неперевершений знавець діалектної мови, він цікавився і фонетикою, і морфологією, і лексикою її. Сучасники пам'ятають, як в експедиціях він з'ясовував у селян назви, зокрема, і ботанічної номенклатури: копитень, копитняк, копитник; ранник, пристежник, пристижень, подорожник.

Отже, ушановуючи пам'ять незабутнього Миколи Федоровича і маючи певний свій науковий інтерес, ми і наважилися на цю публікацію.

Лексика сучасної української літературної мови становить струнку і надзвичайно розгалужену систему, яка складається з численних взаємопов'язаних підсистем. Дослідженню піддавалися різні лексичні пропарки. Та незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення лексичного складу української літературної мови, малодослідженою підсистемою є медична термінологія. Ця спеціальна лексика заслуговує на особливу увагу, адже у ній безпосередньо відбиваються різноманітні зміни живого мовлення.

Виникнення основних українських медичних термінів сягає корінням іще праслов'янської епохи та часів Київської Русі, бо народна медична лексика (НМЛ) є чи не найдавнішою і має найтісніший зв'язок із життям.

Із розвитком літературної мови випрацьовується науковий стиль, безпосередньо пов'язаний із витворенням наукової термінології. Свій відбиток на розвиток наукової термінології наклали церковно-монастирська, науково-чужоземна та цехова медицина. Українські медичні назви зафіксовані в "Лексиконах", "Травниках" та інших лексикографічних і науково-практичних працях. Народна термінологія має такі ж функції, дефініції та визначене місце в терміносистемі, як і наукова, але відрізняється сферою побутування (усне та фольклорне мовлення), рівнем стандартизації, певною нечіткістю поняттєвих меж, розгалуженістю синонімічних рядів, деяким експресивним забарвленням.

В українському мовознавстві останнім часом поживалося вивчення говорів. Жива народна лексика – невичерпне фактологічне джерело для глибокого дослідження національної мови. Говори мають сприйматися не тільки як вияв повсякденного мовлення певної місцевості, а й як потужний потік, що поповнює сили літературної мови упродовж усього історичного буття її [3].

Лексика народної медицини вивчена недостатньо, хоча вона є одним із виявів світогляду українського народу, а тому є вдячним матеріалом для дослідження.

Номінацію народно-медичної термінології знаходимо переважно у працях етнографів та медиків (роботи С.Верхратського, М.Мельника, Н.Зубицької, М.Маркевича, С.Товстухи, С.Маковецького, А.Роговича, А.Попова, В.Петрова та ін.), що писали про народну медицину, засвідчуючи народні назви хвороб, способи їх лікування, назви лікарських рослин та їхнє застосування, одночасно згадуючи і про місцеві форми. Для лексикологів роботи такого типу служать матеріалом, завдяки якому з'ясовується семантичний зміст окремих термінів.

Народна лікувальна номенклатура давністю походження, різноманітністю шляхів формування, спеціальним місцем у системі української народно-розмовної мови, співвідношенням з нормативною термінологією заслуговує на пильну увагу як у семантико-етимологічному, так і в структурному планах. Із спеціальних праць, присвячених дослідженню медичної термінології, можемо назвати роботи А.Карпської, І.Сабодаша, А.Симоненка, М.Фещенка, Я.Закревської, З.Булик, С.Адаменка, О.Микогонця, О.Тимченко, Л.Москаленко, В.Ястребова, І.Бессараби, Я.Новицького, І.Мажури, В.Бабенка, О.Петрової, В.Німчука, І.Яремчук.

Назви лікарських рослин помітно виділяються серед інших груп ботаничної лексики як один із найбільш об'ємних і своєрідних лексичних пластів [5], що відрізняється багатством семантичних і стилістичних варіантів та своєрідністю словотвірної структури.

На процес формування українських назв рослин помітний вплив чинила класична термінологія. Значна частина термінів утворилася на ґрунті запозичень із латинської і грецької мов [4]. Тому характерною особливістю цієї групи лексики є її розгалужена синонімія. Наприклад, рослина наперстянка має ще назву дигіталіс, горицвіт – у художній та науковій літературі, лексико-графічних роботах має ще найменування адоніс; айр і татарське зілля; кмин і ганус; мати-й-мачуха і підбіл; зірочник і мокрець; дельфіній і сокирки. Синонімічність у назвах рослин являє собою складне переплетіння народно-розмовних термінів, наприклад, журавлина і клюква; щавель і квасець; латаття біле і кувшинка; чебрець і материнка; цикорій дикий і петрові батоги; конвалія і ландиш; оман високий і медвеже вухо.

Актуальним є залучення свідчень діалектної лексики для поглиблення теорії номінації. Терміни чітко спеціалізовані, нерідко співіснують слова іншомовного походження і власне традиційні найменування: жовтуха, жовтаниця, жовтячка, позолотка – гепатит; крововилив – апоплексія; кривавий понос – дизентерія; фурункул – чиряк; трясця, пропасниця, брюшний тиф – малярія; висипка, вітрянка – віспа; правець – стовбняк; туберкульоз – сухота.

Ряд ґрунтовних досліджень різних структурних рівнів східних діалектів здійснено Й.Дзєндзелівським, Я.Нагіним, А.Москаленком, І.Матвіясом, В.Ващенком, В.Чабаненком, А.Поповським, А.Сизьком.

Цілеспрямовано було проведено дослідження народно-медичної лексики говорів Прикарпаття (Я.Вакалюк), Інгульсько-Бузького межиріччя (В.Баденкова), Полісся (В.Мойсеєнко).

Досі не була об'єктом дослідження народна медична лексика Слобожанщини, зокрема центральної.

Слобідська Україна являє собою специфічний в етномовному плані регіон. Слобожанські говірки виникли внаслідок заселення і дозаселення Слобідської України в XVI-XVII ст. і пізніше. На цій території схрещувалися колонізаційні рухи з півдня Середньої Наддніпрянщини (особливо з південно-східної Полтавщини) і з північної її частини та Чернігівщини. Крім того, сюди переселялася людність із території південноросійських говорів. Унаслідок переплітання колонізаційних рухів на території Слобідської України виникли говірки південно-східного діалекту з характерними місцевими особливостями [2].

Слобожанські говірки мало досліджені, та було б несправедливо стверджувати, що ця частина України не привертала уваги лінгвістів. Здійснено ряд досліджень Л.Бузник, Л.Лисиченко, А.Вертуховим, О.Владимирською, Б.Шарпилом, Г.Карнаушенко, Г.Солонською, А.Вертуховим, В.Лесноюю, М.Халанським. Але незважаючи на це, народно-медична лексика в означеному регіоні ще не була об'єктом спеціального аналізу. Тому, на нашу думку, слід заповнити ланку цілісної наукової характеристики говірок. Роботу в цьому руслі слід поживавити, щоб зберегти для науки цінні лексичні скарби лексики народної медицини, які побутують переважно у мовленні людей старшого покоління й можуть бути втраченими через деякий час назавжди.

Натуральним фактажем нашого дослідження є різноманітні записи діалектного матеріалу, виконані за Програмою Й.Дзендзелівського, Програмою ДАУ, здобуті за власним спеціалізованим питальником у селах Слобожанщини і прилеглої території (поки що близько 70 пунктів), а також інформація з опублікованих етнографічних, лексикографічних і лінгвогеографічних джерел.

У народній ботанічній номенклатурі розглядуваних говірок заслуговує на увагу факт функціонування паралельних назв – однослівних та двослівних із аналогічними опорними компонентами типу вовче зілля і вовчинець, чорні ягоди і чорниця, папороть чоловіча і папоротник, очисток їдкий і чистець, бузина чорна і бузник, мак дикий і мачок, собача кропива і кропивничок. Такі пари назв відомі і в іншій тематичній підгрупі (назви хвороб): кривавий понос і кривавиця, мокрий липай і мокриця. Взаємозалежність простих назв і словосполучень у народно-розмовній мові очевидна, але не завжди прямолінійна.

У народно-медичній лексиці досліджуваної групи засвідчені словосполучення, які означають видові назви. Вони побудовані за моделлю прикметник+іменник: куряча сліпота, собаче вим'я, кровавий понос, чорна хвороба, черевний тиф, грудна жаба, сахарна болєзнь, гнійна віспа. Чіткої диференціації не випадає спостерігати ні в народних поглядах на хвороби, ні в принципах номінації окремих недуг.

Народно-медична лексика відображає важливі результати лінгвогеографічного контактування. Характерною особливістю функціонування діалектного терміна є розхитування семантичних меж у народному вжитку. Спостерігається використання назв, які означають кілька хвороб, рослин із подібними ознаками, як от: ангіна, завушниця, задишка, жаба; фурункул, чиряк; пронос, дизентерія; суніця, полуниця, земляника; смородина красна, смородина чорна (порічки). Це створює труднощі для ідентифікації кожного окремого найменування, а, отже, і для опису медичної лексики слобожанських говірок. Особливістю говіркової ситуації цього регіону також є вплив на живе мовлення російської мови, тому українізми і росіянізми можуть виступати як паралельні назви: опухоль і пухлина, чесотка і короста, нежить і насморк, кір і корь, стовбняк і правець, глід і бояришник, бузок і сірєнь, агрус і крижовник.

Мета нашої подальшої роботи детально дослідити склад лексико-семантичної групи НМЛ, структуру, походження термінів та визначити традиційні форми, удатися до етимології, особливостей мотивації назв. Фактичний матеріал, який ми здобудемо, буде, сподіваємося, використано при укладанні

словничка відповідної номенклатури, створенні лінгвогеографічного мікроатласу центрально-східноукраїнських говорів тощо.

Репрезентанти цих підсистем вимагають особливої уваги через те, що більшість говіркових термінів архаїзується. Збирання відомостей і знання цих етнокультурних феноменів сприятимуть відродженню і збереженню національних культурних традицій.

Література

1. Ващенко В.С. Переселенські говори як джерело вивчення активних мовних контактів // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965.
2. Жижко Ф.Т. Говори української мови. – К.: Рад. шк., 1958.
3. Закревська Я.В. Нариси діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наук. думка, 1976.
4. Сабодаш І.Ф. Формування української ботанічної номенклатури // Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1996.
5. Фещенко М.М. Народні назви лікарських рослин / Питання мовної культури. – К., 1970.

Ганна Дидик-Меуш

Зміни топологічної структури слова внаслідок появи нового – медичного значення (на основі пам'яток української мови XVI-XVIII ст.)

Топологічна структура слова визначається, за Л.А. Лисиченко, залежністю і взаємозв'язками між окремими його лексико-семантичними варіантами, які відповідно до мотивації цих варіантів дозволяють виділити три основні типи полісемії: радіальну, ланцюжкову, радіально-ланцюжкову¹.

Діахронічне вивчення семантики слова дає змогу простежити формування чи подальшу трансформацію його топологічної структури. Зокрема поява медичного значення "неміч, хвороба" у більшості досліджуваних нами українських найменувань² зумовила розширення й ускладнення їх полісемічної структури у такий спосіб:

1. Розвиток радіальної полісемії (наприклад, *зима*, *сказь*).

Зима. Лексема *зима* використовувалася на позначення пропасниці (маларії) "з різким трясучим ознобом, підвищенням температури, коли хворий змушений лягти у постіль, не може зігрітися під ковдрою"³ в українських пам'ятках з XVI ст.: *самъ... та(к) мови(т) пишуци... и тогда на мѧ была оуставичьна зыма. трясавица* (XVI ст. Карт. ІСУМ). А постала ця медична назва внаслідок розгалуження значення загальноживого слова *зима* – "найхолодніша пора року між осінню і весною" – завдяки метафоричному "перенесенню найменування внаслідок зближення явищ за емоціональним враженням, що справляється ним"⁴: *бо оуже зима паминоула, преваль лютости отишоль* (поч. XVI ст. Карт. ІСУМ); *Сгда оубо по студеной зимѣ тепла весна на(с)таваеть* (1591 Там же) та ін. Спорадично слово *зима* позначало психічні якості: *а мы... и(в)шемь ви(н)нысми ве(с)литисѧ и воскресеніи хъ вѣ и(т)ложи(в)ше и(т) себе зимоу котра смюти(т)* (к. XVI ст. Там же).

Сказъ. Слово *сказъ* у значенні “шкода, кривда” документується українськими пам’ятками з I половини XVI ст.: *ин [царь Переконский] зный бмысль на панства наши маеть, хотачи з войском своим в панства наши тазнѣти и сказѣ чинити, чого смѣ Боже не помози* (1538 Карт. ІСУМ).

Очевидно, в результаті розгалуження первинного значення внаслідок метафоричного переносу за результатом впливу слово *сказъ* у I половині XVII ст. набуває нового значення – “душевна нечистота, гріх”: *всѣ душевныи сказы ш(т) молодости оумѣлъ* (1627 Карт. Тимч.); *Господь наш без-тѣлесный и сказѣ неподлеглый* (XVII ст. Там же).

Медичного статусу назва *сказъ* набула значно пізніше. В одному з лікарських порадників II половини XVIII ст. вона, очевидно, документується у значенні “гостра інфекційна недуга”: *рѣшану юзску піти, то весь сказъ и сухіи кашель уздоровлае(т)* (ІІІ, 95).

Топологічну структуру проаналізованих слів *зима* та *сказъ* можна зобразити так:

I ∧ (II ∨ III)

Полісемічна структура, в якій усі похідні значення пов’язані з прямим номінативним безпосередньо, вважається найпростішою.

2. Розширення радіальної однорідної полісемії (*камень*).

До II половини XVI ст. слово *камень* мало доволі розвинену значеннєву базу. Її ядро становило первинне значення “тверда гірська порода у вигляді суцільної маси; уламок цієї породи”: *Встань, милая моя красная, а поиди въ дирахъ скальныхъ а въ пещерахъ камня* (поч. XVI ст. Карт. ІСУМ). Близькими до нього були деякі вторинні значення, а саме: “копгтовний мінерал, прикраса” (*семнадцать камней дорогихъ* – 1503 Карт. ІСУМ), “будівельний матеріал” (*Того камня сто камене зложено по(д) замокъ* – 1550. Там же); “одиниця виміру, пуд” (*с каждаго чо(л)на мыта... по каменю соли* – 1550 Там же), “надмогильний знак, плита” (*привалишь камень велики(й) къ двери(м) гробовы(м)* – 1556-1561 Там же). На периферії семантичної структури слова *камень*, як свідчать опрацьовані українські пам’ятки, перебували лексико-семантичні варіанти “жорно в млині” (*камень жор(ь)новыи* – 1556-1561 Карт. ІСУМ) та “кам’янистий, неродючий ґрунт” (*другое [зерно] пало на камени* – Там же). З II половини XVI ст. до них долучається ще один – “хвороба нирок, сечового міхура” (перенесення за схожістю функції предмета – завдавати больових відчуттів, фізичного страждання людині): *та трава [кваскѣ ламинорѣ]... выгони(т) каме(н) ис почекъ и ис пѣзырѣ* (XVI ст. Карт. ІСУМ); *при том же и Камень хоробѣ Монаха Макарія оубѣчила* (1631 Там же) та ін.

Отже, полісемічну структуру слова *камень* згідно з текстами пам’яток XVI-XVIII ст. можна подати так:

I ∧ (II ∨ III ∨ IV ∨ V ∨ VI ∨ VII)

Семантичний розвиток назви *камень* підтверджує закономірність: чим слово конкретніше, тим більше воно має можливостей для перетворення на багатозначне”.

3. Розвиток радіально-ланцюжкової полісемії від первинної ланцюжкової (наприклад, *пострѣлъ*).

Назва *пострѣлъ* у пам’ятках досліджуваного періоду іменувала виліт кулі з каналу вогнепальної зброї: *в дамы меские кули пострелом уносили*

(1618 Карт. ІСУМ); *Тоурцы мощно натурали, и Пострѣловъ см.ртелныхъ кулѣка мѣ задали* (1622 Там же) та ін.

Похідне номінативне значення “слід від пострілу” виникло внаслідок метонімічного перенесення значення за суміжністю (назва дії – назва результатів її) і є похідним першого ступеня: *Та(м)же я, во(з)ны(и), видело(м) ки(л)ка по(с)трело(в) у дверя(х) и кро(в) в хате* (1609 Там же).

Інше похідне значення – “рана від пострілу” – витворилося від попереднього вже внаслідок метафоричного перенесення за схожістю явищ і є похідним другого ступеня: *которое тело и я, врьдѣ, в труне лежачое, и тот пострель в пулѣ презъ него огледавши* (1649 Карт. ІСУМ); *Нехай приложатъ до тоеи раны, до того пострѣлу макнешь* (1659 Карт. Тимч.).

Медичну назву *пострѣлѣ* у значенні “епілепсія, чорна хвороба” спорадично фіксує лікарський поради́ник кінця XVIII ст.: *Пострѣлѣ или черная немощь. Ежели невдругъ умерщвляетъ, что и часто случается, то: въ самомъ припадкѣ должно болнаго посадить... на свободномъ воздухѣ, приподнять му голову* (НВ, 45). Це значення витворилося від прямого внаслідок метафоричного перенесення за схожістю функцій: людина в епілептичному приступі раптово падає, наче скошена кулею.

Так що графічне зображення полісемічної структури слова *пострѣлѣ*, що функціонувало в українському мовленні XVII-XVIII ст., виглядає, очевидно, так:

$$I \wedge ((II \wedge III) \vee IV)$$

4. Розвиток ланцюжкової полісемії (наприклад, *пекельний огонь*).

Вираз *пекельний огонь* з II половини XVI – I половини XVII ст. використовувався, як правило, в українських релігійних пам’ятках на позначення пекла (*въверженьюу быти до огня пекелного* – 1571 Карт. ІСУМ; *если злости превъышша(т), до пеке(л)ного переважимосѧ огня* – 1607 Там же та ін.). Перенесення найменування внаслідок зближення явищ за емоціональним враженням, що справляється ними, зумовило появу похідного значення першого ступеня – “фізична мука, страждання”: *Нѣсть мѣста цѣлаго от грѣховного недуга – все струп, все рана, все пухлина, все гнильство, все огнь пекельный* (до 1596 Там же); *въ вѣчномъ огню пекелномъ вѣчне мучены будутъ* (1621 Карт. ІСУМ) та ін.

Перифраз *пекельний огонь* у значенні “тілесна хвороба”, за нашими спостереженнями, уперше документується у конфесійній пам’ятці “Ключъ цѣлства небесного” Г. Смотрицького: *Бо и лѣкаръ довѣрны(й) когда обачить яки(й) шkodливый вродъ, або якъ они зовѣтъ пекельный огонь не жалуєтъ напередѣ здорового члонка оурѣзати, абы все тѣло и(т) того сѧ не псовало* (1587 Карт. ІСУМ). Очевидно, таке медичне значення походить від попереднього, а тому є похідним другого ступеня.

Завдяки появі значення “хвороба тіла” полісемічна структура назви *пекельний огонь* виглядатиме так:

$$I \wedge II \wedge III$$

Контекст пам’яток дає змогу стверджувати, що вислів *пекельний огонь* у медичному мовленні міг стосуватися кількох понять: а) “гнійна висипка” (*pustula, пеке(л)ни(й) огонь недугъ* – 1642 Карт. ІСУМ); б) “ракова пухлина” (*cancer, ракъ, ка(р)кин и пеке(л)ны(й) огонь* – Там же); в) “гангрена”

(*Na gagreny, to est ogn' pekelnii, i na raku* – ЛП, 30). З початку XIX ст., однак, назва *пекельний огонь* вийшла зі сфери медичного вжитку: медичне значення виявилось okazіональним.

¹ Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Харків, 1977. – С. 26-27.

² Джерельною базою дослідження послужили Картотека "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." (скорочено – Карт. ІСУМ), Картотека "Історичного словника українського язика" Є.Тимченка (Карт. Тимч.), що зберігаються в Інституті українства ім. І.Крип'якевича НАН України (м.Львів); "Лікарські та господарські порадики XVIII ст.", підготовані до друку В.Передрієнком (ЛП), а також деякі з тих порадики, які знаходяться у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. Вернадського (тут цитуємо "Наставлення враческия" – НВ).

³ Тітов М.Б. Інфекційні хвороби. – Київ, 1995. – С. 381.

⁴ Детальніше про особливості метафоричного й метонімічного перенесення найменувань див.: Лисиченко Л.А. Зазначена праця. – С. 40-41.

⁵ З типографських причин графічне зображення замінено лінійним записом.

⁶ Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – С. 65.

М. Яким

Іменникові фразеологізми бойківського говору (етнокультурний аспект)

Бойківщина віддавна привертала і продовжує привертати до себе увагу представників різних наук. І хоч про стан бойківського діалекту та границі його поширення, як твердить Л. Коц-Григорчук, написано чи не найбільше у порівнянні з іншими діалектами української мови [4:119], все ж і надалі актуальними залишаються як діалектографічні, так і власне діалектологічні дослідження цього локативного сегменту національної мовної системи, у тому числі його окремих рівнів і субрівнів.

Фраземіка бойківського говору тим чи іншими гранями представлена у працях І. Франка, М. Демського, В. Лавера, О. Ониськевича та ін. Матеріал із цього ареалу використовували для підтвердження своїх науково-теоретичних положень Л. Авксентьев, М. Алефіренко, Н. Бабич, А. Івченко, Б. Ларін, В. Мокієнко, С. Таїлін, Л. Скрипник, В. Ужченко тощо.

Зростання інтересу до української історії, культури, духовності взагалі, а мови зокрема робить особливо актуальним вчення О. Потебні про внутрішню форму мовних одиниць, в тому числі фразеологізмів, роль екстра- та інтралінгвальних факторів у формуванні їх семантики, зв'язок мовних одиниць з етнокультурою.

Давній побут, історичні факти життя, флора і фауна, стосунки із собі подібними, духовна сфера, фольклор – ось далеко не усі екстралінгвальні джерела фразеологізмів. Саме таку природу, за твердженням В. Мокієнка, має більшість із названих одиниць [5:34]. З'ясування цих джерел так чи інакше проливає світло на внутрішню форму фразеологічних одиниць.

розширяє свідомість, “надаючи можливість руху великим мисленим масам” [7:7].

У зв'язку з обмеженими розмірами статті розглянемо лише частину матеріалу, що належить до категоріального класу іменникових фразеологізмів та кодифікує етнокультурну інформацію.

Академік В. Русанівський зазначає, що в українському народі можна виділити дві великі мовно-ментальні групи – східноукраїнську і західноукраїнську, а вони, відповідно до різних умов, поділяються на менші субрегіональні підгрупи [8:3]. Не заперечуючи такого виділення в цілому, відзначимо, що над ним тяжіє фактор традиційного діалектного членування української етнічної території. Тут доцільніше брати до уваги проходження через територію розселення українства кількох важливих кордонів, у тому числі й Великого культурно-цивілізаційного [3:29–30]. Належність до ядерної чи периферійної зони, характер умов і взаємовідносин у гінтерлянді (термін Я. Дашкевича) та прикордонній смузі накладають відбиток на формування специфіки менталітету, а отже й етнокультури. Одним із потверджень правильності вищесказаного може служити наукова розвідка С. Тагіліна [11:21–28]. Не можна також категорично відкидати теорію хвиль чи групову теорію Йогана Шмідта.

Звичайно, висновки, зроблені на основі фразеологічного матеріалу, не можуть бути самодостатніми. Але саме у фразеологічній системі лінгвальної дійсності чи не найбільше проявляється чуттєвий аспект мови, творче освоєння світу через фантазію, порівняння, символи і концепти як особистості, так і спільноти, у ній виразно проявляється національна самобутність.

У порівнянні з літературною мовою та іншими ареалами іменникові фразеологізми бойківщини відзначаються деякими особливостями, хоч вони стосуються переважно її маргінесних аспектів і зумовлюються рядом факторів. Серед зовнішніх назвемо такі, як ступінь віддаленості від етнічного ядра, характер діяльності і ландшафту, тривалість і характер контактів з іншими етносами й субетносами тощо, а серед внутрішніх – потреба актуалізації конотативного компоненту фраземного значення, наявність або відсутність у лексичній системі мови словного компонента та його потенція у творенні фраземного образу, потреба актуалізації внутрішньої форми тощо. Так, фразеологічна одиниця *кучма на завісах* “людина, що дотримується старої моди, звичаїв” (Др.) не фіксується ні Фразеологічним словником української мови, ні, зрештою, Словником бойківських говірок М. Онишкевича. Мало що для з'ясування внутрішньої форми дає тлумачення слова *кучма* у Словнику української мови [9:424]. У слові *кучматий* [9:424] актуалізується сема, яка вказує на певний відступ від норми, адже “*кошлатий*” – це той, що вирізняється з оточення. Більше світла проливає Словарь української мови [10:335]. Тут друге значення лексеми *кучма* подано як “*скуйовжена голова*”. Власне цей лексико-семантичний варіант із актуалізованим семним компонентом “*не такий(така), що відповідає певним нормам*” через процес метонімізації стає однією з підоснов формування названої фразеологічної одиниці. Але чому *кучма на завісах*? Відповідь на це питання криється у поясненнях І. Франка, яке він подає у “Галицько-руських народних приповідках” [ГРП, II:331]. Очевидно, що уже у ті часи “*баранкова складана шапка, що одним боком упродовж розрізана і заціпалася барвистими*

стяжками" сприймалася як щось архаїчне, старомодне. Подальший семантичний процес метонімізації довершив формування структури значення цієї одиниці.

Обрядову своєрідність відбиває фразема **крачунів брат** "*малий за формою хліб*" [6:386]. Як пояснює М. Онишкевич, **крачун** - це великий різдвяний хліб або пиріг, що начинений різними стравами; **крачунів брат** - менший хліб, який печуть на свят-вечір. Ознака "*малий за формою*" послужила базою для творення образної основи цієї фразеологічної одиниці.

Певна частина іменникових фразеологізмів не характеризуються широким ареалом функціонування. До цього, на нашу думку, спричиняється наявність у їх складі вузьколокального топонімного чи антропонімного компонента, що формує образне ядро звороту, творить своєрідну поезію мислі. Так, ФО **дорожівський палій** "*запальна, войовнича людина*" (Др.) покликана до життя завдяки спостереженням за особливостями характеру мешканців с. Дорожів Дрогобицького району. Очевидно, для жителів навколишніх сіл якась частина дорожівців сприймалася як запальні, войовничі. Унаслідок перенесення будь-яку людину, яка характеризувалася такою ознакою, почали називати дорожівським палієм. Такі палії, тільки не дорожівські, а вже **вовчанські**, наприклад, є на Турківщині, а ще якісь - відомі на інших теренах. Тут зазнає варіантності образний конкретизатор, що дозволяє увиразнити внутрішню форму, зробити її актуальною, а сам мотивант не змінюється.

Проте більшість фразеологічних одиниць виявляє образно-символічну спільність із фразеологізмами літературної мови та інших говорів, відбиваючи загальні риси української ментальності.

С. Таран каже, що українці не є нацією ні сонячного дня, ні глупої ночі, "*ми і є якраз нація вечорова. Лірична краса вечора, поетичні сутінки - це сутність української душі*" [12:63]. Власне перевага емотію над ratio спричинилася до з'яви такої великої кількості пісень, як одного із жанрів фольклору та обширного паремійно-фраземного корпусу як найбільш емотивних мовних одиниць. Емоційна душа особливо чутлива до неправди, аморальності, зла, усього того, що на шкалі вартостей становить мінусову сторону. Не випадково суспільність гостро реагувала на такі явища, як пияцтво [бейло п'яний (Наг.), бочка без дна (Наг.)], захланність, зажерливість [несите горло (ГРП, I, 423)], легковажність [пустий вітер (Поп.), лехкий дух (Н.Кроп.)], брехливість, зайва балакучість [глупе калатало (ГРП, I, 342)], глаголавший три роки (Наг.)] тощо.

Відомо, що українець, принаймні у думках своїх, - господар та власник, який вміє і хоче прищовати. Ось чому хазяйновита, прищовита людина була у попанівку. Про таку казали - куркуль (господар, газда) на всьо село (губу) (В.), золоті руки (ГРП, III, 50), дому владика (Бор.). А ледарство [гній невивезений (В.), кукіль невыполений (Наг.)], злодійство [господар до чужої комори (ГРП, I:428), сват з Сідога до кобилячої мамі (ГРП, III, 59), злодіський накоренок (ГРП, I:552)] знаходило осуд в суспільстві.

Українці, на думку етнологів, відзначаються м'яким, а іноді грубуватим гумором, чи навіть підсміюванням над собою. Не вдаючись до детального з'ясування як мовних, так і етнопсихологічних факторів комічного, зазначимо, що він задається в цілому образно-тематичною сферою, до якої

належить фразеологізм [1:64]. У бойківському говорі, як, зрештою, в українській мові взагалі, відсутній елемент комічного у фразеологічних одиницях із значенням "хліб": хліб насущний (Поп.), дар Божий (Либ.), наш насущний (Дуба). Гумористичним забарвленням наділені усталені звороти, які відображають шлюбні, сімейні, родинні зв'язки [прибічна сестра (ГРП, III:88), обминовище людське (В.)], вживання міцних напоїв [бочка без дна (ГРП, II:5)], стосунки в колективі [старший кудя пошлють (В.)], особливості вдачі, характеру [котячий, (псячий) тато (ГРП, II:298), накручений дзигар (ГРП, I:552)].

Певний інтерес становить також спостереження щодо профілю асоціативних реакцій. Як показує досліджуваний матеріал, навіть у цих одиницях, що є конотативними номенами особи, переважають обрані конкретизатори із сфери "господарство / культура" [дідич на великім бурку (ГРП, I:583), дійна корова (В.), поламаний віз (Бітля), шевська поправка (В.) муштрований кінь (Наг.), стара торба (Поп.)]. А це є ще одним підтвердженням тези, що бойки, як і українці в цілому, – етнос із давнім і висококультурним господарством, спільнота давноосіла, не колонізаторська [Порівн.: 11:24–25].

Іменникова фраземіка бойківського говору – це важливий компонент етнокультурного простору, який наповнений інформацією не тільки регіонального, а й загальноукраїнського значення. У ній відбиті риси української ментальності та регіональний профіль асоціативних реакцій, що становить інтерес не тільки для мовознавців, а й для етнологів, етнопсихологів, краєзнавців, істориків. Порівняння живості внутрішньої форми фразеологічних одиниць цього та інших ареалів відкриває можливості виявлення, за О.Потебнею, більшого чи меншого ступеня поетичності народу.

Список скорочень

- Бітля – с. Бітля Турківського району Львівської області
 Бор. – м. Борислав Львівської області
 В. – с. Воля Старосамбірського району Львівської області
 ГРП – Галицько-руські народні приповідки
 Др. – м. Дрогобич Львівської області
 Дуба – с. Дуба Рожнятівського району Івано-Франківської обл.
 Либ. – с. Лихохора Сколівського району Львівської області
 Наг. – с. Нагуєвичі Дрогобицького району Львівської області
 Поп. – с. Попелі Дрогобицького району Львівської області

Література

1. Ажжук Б. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні. – К., 1989.
2. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р І. Франко. – Львів, 1901–1910.
3. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки НТШ. – Т. 222. – Львів, 1991.
4. Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми Бойківщини // Український діалектологічний збірник. Кн. 3. – К., 1997.
5. Мокиєнко В. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? // Вопросы языкознания, 1973. – № 12.
6. Онишкевич М. Словник бойківських говірок У 2-х Ч. – Ч. 1. – К., 1984.
7. Потебня О. Естетика і поетика слова. – К., 1985.
8. Русанівський В. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство, 1993. – № 6.
9. Словник української мови. В 11-и Т. – Т. 4. – К., 1973.
10. Словарь української мови / Упорядкував Б. Грінченко. В 4-х Т. – Т. 2.

К., 1908. 11. *Татлін С.* Про народні паремії, національну свідомість та "малоросіяństwo" як етнопсихологічний феномен // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1994. – Т.3. 12. *Таран С.* Довгий ранок української державності // Розбудова держави, 1992. – № 1.

Н.Д. Коваленко

Фраземи західноподільського діалектного мовлення: системні зв'язки

Для відродження та збереження самобутності української мови маємо не тільки зміцнювати позиції мовного самоствердження українців, реабілітувати, повертати із забуття мовні скарби, що зафіксували елементи самосвідомості людини, мислення, вірувань та звичаїв, багатовікового досвіду, а й осмислювати витoki та розвиток ідей вивчення мови і культури.

У повсякденній діяльності народ витворив і розкрив багатство своєї мови, свого самобутного розуму, незвичайної та багатогранної творчої фантазії. Тому слово є носієм не тільки певного значення, але й попереднього досвіду людини і всієї нації.

Саме такий погляд на мову як на спосіб і можливість сприймати світ і мислити проповідували представники Харківської лінгвістичної школи. Результатом численних фольклорних експедицій, записів усно-розмовного мовлення українців стали не тільки систематизація та опис діалектної мови, а й ґрунтовні праці вчених цього лінгвістичного напрямку, що стали міцною теоретичною основою для більшості розділів мовознавства.

Найбільш значущі досягнення Харківської лінгвістичної школи пов'язані з діяльністю О.О. Потебні. Широта його мовознавчої ерудиції знайшла своє втілення у численних дослідженнях, більшість з яких розпочинають новий теоретичний період в історії вітчизняної науки. Саме О.О. Потебні належать перші наукові праці з української діалектології.

Розвиток досліджень народної мови сьогодні має вагомий здобутки на різних лінгвістичних рівнях. Досить інтенсивно стала вивчатись фраземіка українських діалектів, незважаючи на труднощі, пов'язані із збиранням діалектного матеріалу. Цінний фраземний матеріал зафіксовано у словниках діалектної лексики (М.Й. Онишкевич, С. Панцьо, В.А. Чабаненко, М.М. Корзонюк, А.Т. Сизько), матеріалах до фразеологічних словників (П.П. Грищенко, А.С. Юрченко, Л.І. Ройзензон, С. І. Ройзензон, М.Т. Доленко, Н.Д. Бабич). Особливо вагомим доробком є публікація регіональних словників фразеології (А.О. Івченко, Н. Вархол, О.С. Юрченко, В.Д. Ужченко), до складу яких входять власне діалектні фраземи і такі, що виступають у сучасній українській літературній мові.

Системні зв'язки у сфері української фраземіки постійно привертають увагу науковців. Серед досліджень останніх десятиріч про види семантичних зв'язків між фраземами виділимо студії М.Ф. Алефіренка, Н.Д. Бабич, М.Т. Демського, В.П. Жукова, М.П. Коломійця, О. Редіна, Л.Г. Скрипник,

які створили міцну теоретичну базу для ґрунтового вивчення цих зв'язків серед фразем українського діалектного мовлення.

Територіально опубліковані матеріали та дослідження можна розподілити таким чином: середньополіські говірки північного наріччя (П.П. Гриценко); східноподільські (М.Т. Доленко, А.Д. Очеретний), буковинські (Н.Д. Бабич), бойківські (М.Й. Онишкевич, М.Т. Демський, Ю.Ф. Прадід), наддністрянські (Д.Г. Гринчишин), закарпатські (В.І. Лавер, Й.О. Дзендзелівський), лемківські говірки південно-західного наріччя (Н. Вархол, А.О. Івченко), слобожанські (А.С. Юрченко, Л.І. Ройзензон, С. І. Ройзензон, В.Д. Ужченко), степові говірки південно-східного наріччя (Т.Г. Грица, В.Д. Ужченко).

Отже, фраземика західноподільського діалектного мовлення, особливості її семантики та системні зв'язки, що відображаються в таких категоріях, як полісемія, омонімія та паронімія, синонімія та антонімія поки що не були предметом ґрунтового вивчення, хоч і сталі вислови, і паремійні одиниці – прислів'я та приказки – вже віддавна привертати до себе увагу етнографів, фольклористів, митців слова, людей, які цікавилися як народною мудрістю, так і способами її фіксації у мові (К.В. Шейковський, П.П. Чубинський, М. Номис, А.П. Свидницький, С. В. Руданський, М. Левченко, І. Галько).

М.Т. Доленко, систематизуючи фразеологічний матеріал у регіональний словник [див.2] і описуючи фраземи східноподільського ареалу за різними ознаками (граматичними, функціональними, семантичними і структурними), вказує на „особливо розгалужений структурно-семантичний склад” [3:102] та активність побутування „архаїчних, лексичних та фразеологічних одиниць” [4:15] у західній частині Поділля, порівнюючи із східною.

Завдання нашої статті – виявити й охарактеризувати явища полісемії, омонімії, синонімії та антонімії у складі фразем західноподільського говіркового мовлення.

Матеріалом для спостережень послугувала картотека фразем, укладена на основі польових записів, виконаних авторкою у говірках 26 населених пунктів Західного Поділля за спеціально складеною програмою.

Складність поставленого завдання диктує пряму необхідність чіткого визначення основної термінології. Під полісемією в діалектній фраземіці розуміємо одночасне функціонування кількох однотипних фразем, що виникли внаслідок послідовного розвитку семантичної структури, напр.: *ходити* як *т'іло бе"з ду"ш'і* (Схк) *єзахворіти*', (Кск) *єсумувати*'; *висохнути* на *та'ран'ку* (Дрв, КК) *єсхуднути*', (Вр) *єзмарніти від хвороби*'; *м'лос'т'і біють*' (Кд) *єзнепритомніти*', (СУ) *єзахворіти*'; *заби'вати* *баки кому* (КК, Крч, Кск, СУ) *єобманювати*', (Нгн) *єулещувати когось*'. Розвиток фраземного значення спостерігаємо і в межах однієї говірки, напр.: *змотувати* *бутки* (См) *єтікати*', *єпіти*'; *то'чити* *л'аси* (ПХ) *єбазікати*', *єбрехати*'.

Виникнення та функціонування у діалектному мовленні фразем-омонімів пояснюється переважно випадковим збігом структури та компонентного складу одиниць, але різною семантикою, напр.: *п'іти н'є'ачи'ми сте"ш'ками* (Ктг, См) *єзволікати*', (Нгн) *єосоромитися*'; *зби'рати* *гни'ли'ч'ки* (КК) *єлінуватись*', *єхотіти спати*'.

Синонімічними розглядаємо фраземи, що належать до одного семантико-граматичного класу, які мають спільність значення, характеризуються

однаковою або подібною лексико-семантичною валентністю, але різняться або відтінками значень, або стилістичним забарвленням, внутрішньою формою і компонентним складом. Фразеологізми об'єднуються в синонімічні ряди, члени яких по-своєму розкривають певне поняття чи судження. Домінантою синонімічного ряду фразем є, на нашу думку, по можливості семантично немаркований і синтагматично найменш закріплений фразема-синонім. Часто у ролі домінанти виступає семема, структура якої гранично проста. Така домінанта може без втрати у змісті висловлення замінити будь-який інший [1:42–43].

В основі виникнення і значеннєвого функціонування абсолютної більшості діалектних фразем-синонімів Західного Поділля, як і інших ареалів, лежить спостереження над навколишньою дійсністю. Наявністю значної кількості синонімів відзначаються ФО, що лінгвалізують фізичний та психічний стан особи, її поведінку, спосіб життя, діяльності, різні аспекти стосунків між людьми.

Найбільшою образністю, емоційно-експресивним насиченням характеризуються ряди фразем-синонімів, які позначають негативні вчинки, явища, події в житті людини.

1. Рівнозначні фраземи-синоніми (дублети), напр.: *багла'їи 'бити* (См), *'бади 'бити* (Лсв), *'бомки 'бити* (Внк, Вр, Дрв, Зл, Зрч, КК, Крч, Кск, Лсв, МК, Нгн, ПЛ, ПХ, Рхн, СУ, Цкв) *слідарювати'*; *гни'л'ач'ки при'с'їли кого* (Кск), *їч'їти'лас'а Олена до кого* (Крч) *єлінуватись'*.

2. Семантичні синоніми, що мають спільне значення, але вказують на різний вияв певної ознаки, напр.: *'т'агне до 'подушки* (Цкв, КК), *с'л'їна'ка ло'вити* (Нгн), *др'їмота на'пала* (Кск), *с'пати на пни* (Дрв, Івн) *єхотїти спати'*; *од'н'ї 'кос'т'ї да и'к'їра* (Крч), *'сам'ї 'ребра* (Крм), *'тіл'ко бан'ки с'в'їт'ац'а* (Шдл) *єсхуднути'*.

3. Фраземи-синоніми, що різняться експресивно-емоційним забарвленням, напр.: *в'їд'їти с'єго с'в'їту* (Мнс), *попрош'чати'с'а с'в'їтом* (Шдл) – *п'їти ўви'ше'н'ки* (Зрч, Кд, Ктг, ПЛ), *п'їти п'їд мураву* (См) – *зас'ватаў Му'раўс'ки'ї* (Ктг), *'з'абло ў'з'ало* (КК) – *'капц'ами накр'ити'с'а* (ПЛ), *в'їт'кинути ко'пита* (Дрв, Кмр, Мкв, ПЛ, См, Цкв, Шдл) / *'рати'ц'ї* (Кск) *померти'*.

У межах фраземіки західноподільських говірок досить поширеним є антонімічний вид системного зв'язку, що відрізняється від синонімічного "максимальним розходженням смислорозрізнявальних ознак" [5:51]. Зазначимо, що протиставлятися можуть не лише семантичні, а й окремі компоненти сталих висловів, напр.: 1) *'вибудл'їў їак ба'дин'а* (КК) *'схуднути'* – *на'дути'с'а пухи'рам* (Кск) *погладшати'*; *говорити п'їд 'меле'н'а* (Кд) *'безперервно говорити'* – *їази'ка ли'з'нути* (ПХ) *'мовчати'*; *не' до'їїхаў до Хми'л'ниц'кого* (Ктг) *'дурний'* – *'добре моз'ги ва'рат у кого* (Кд) *'розумний'*; 2) *при'ходи'ти у с'в'їт* (Дрв, Лсв, Мнс, Шдл) / *ї с'в'їт* (Цкв) *'народитися'* – *в'їд'їти с'єго с'в'їту* (Мнс) *'померти'*; *опус'тити 'руки* (Внк, Зл, Зрч, Крч, Мкв, ПХ, СУ) *'скоритися'* – *ўпи'рати'с'а обо'ма руками* (Ктг) *'не скорятися'*; *їс'тати на 'ноги* (Вр, Ів, МК, ПЛ, Рхн) *'видужувати'* – *їнасти з н'їг* (Мкв) *'захворїти'*.

Отже, фраземи досліджуваного ареалу, які вступають між собою в різні системні зв'язки, можуть легко відтворюватися в усному мовленні, виступати

своєрідним орнаментом, що акцентує смислові відтінки. Тотожні або різні за своєю структурою, лексичним складом, фраземи західноподільських говірок мають всі ознаки загальноукраїнського типу фразем, хоч можуть відрізнятися стилістичним вживанням, а також містити власне місцеві ознаки.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Внк	-	с.мт.Вінківці	Вінковоцького р-ну Хмельницької обл.
Вр	-	с. Врублівці	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Дрв	-	с. Дерев'яни	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Зл	-	с. Зелене	Волоцького р-ну Хмельницької обл.
Зрч	-	с. Зарічанка	Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.
Ів	-	с. Іванків	Борщівського р-ну Тернопільської обл.
Івн	-	с. Іванківці	Городоцького р-ну Хмельницької обл.
Кд	-	с. Кадіївці	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
КК	-	с. Кізя-Кудриньця	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Хмельницької обл.			
Крм	-	с. Кормильче	Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.
Крч	-	с. Карачієвці	Вінковоцького р-ну Хмельницької обл.
Кск	-	с. Косиківці	Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
Ктг	-	с. Китайгород	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Лсв	-	с. Лісоводи	Городоцького р-ну Хмельницької обл.
МК	-	с. Мала Кужелівка	Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
Мкв	-	с. Маків	Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
Мнс	-	с. Монастирок	Борщівського р-ну Тернопільської обл.
Нгн	-	с. Нігин	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Пл	-	с. Пилипівці	Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
ПХ	-	с. Пилипи-Хребтієвські	Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
Рхн	-	с. Рахнівка	Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
См	-	с.мт.Смотрич	Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.
СУ	-	с.мт.Стара -Ушиця	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Хмельницької обл.			
Схк	-	с. Сахкамінь	Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
Цкв	-	с. Цикова	Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.
Щдл	-	с. Щидлівці	Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Література

1. Демський М.Т. Системні зв'язки в сфері фраземіки // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 36–43.
2. Доленко М.Т. Фразеологічний словник Поділля // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тез. доп. – К., 1972. – С. 141–142.
3. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 102–107.
4. Доленко М.Т. О диалектной фразеологии Подолья Украинской ССР // Вопросы фразеологии: Тр. Сам ГУ. – Самарканд, 1975. – Вип. 272. – № 8. – С. 14–20.
5. Редін П.О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 50–52.

Концепт осика в українській фразеології

Кожний ментальний простір задає свій смисловий контекст, описує свою власну реальність, має власне емоційне забарвлення; позиція суб'єкта, його знання про світ імпліцитно присутні при інтерпретації знака й визначають цю інтерпретацію [12:21–22], виявляють бачення предмета; власне, кожна мова є своєрідне «світобачення» (В. фон Гумбольдт, І. Бодуен де Куртене).

Мовна картина світу кожного народу як характер віддзеркалення в мові концептуальної картини світу й мовні засоби вираження знань про неї [10:129] спирається на свою концептосферу, чільне місце в якій належить флоризмам. Кожний з етносів, наприклад, східного слов'янства, крім спільних, має специфічні асоціативи, серед яких в Україні, на думку багатьох дослідників, найактивнішими є асоціативи вегетативної групи (барвінок, калина, берест, бур'ян, гай) [17:17–18], а серед них і концепт осика, що був предметом наукових спостережень одного з найвидатніших представників Харківської лінгвістичної школи О. Потебні [13:254; 14:309–310], а також О. Афанасьєва-Чужбинського [2:350], Б. Грінченка [5 58–59].

Семантика контекстів-вірувань, розкрита в дослідженнях цих та ряду інших видатних учених: М. Сумцова, М. Номиса, В. Караджича, В. Даля, Я. Вагилевича, І. Франка, — «осика користується дурною славою», «на ній повісився Іуда», «осика — прокляте дерево», «під осиковою бороною можна виховати пса-віщуна (ярчука)», «убити змію вішають на осіці» тощо — це тільки окремі фрагменти рефлексії позамовної дійсності, представлені як гетеросемія (семантична глибина, увесь обсяг змісту) фразеологічних одиниць (далі ФО). В українській етнокulturі концепт осика (осиковий) вербалізований у трьох основних тематично-структурних групах фразеосистеми.

Першу групу складають ФО із символічною основою «полохливості осики», «проклятого дерева», на якому «повісився Іуда» (О. Потебня): *тремтіти як осиковий лист* (Г. Квітка-Основ'яненко, Ю. Збанацький, П. Гуріненко); *дрижати як осиковий лист* (Н. Тихий); *трястись як лист на осичині* (Панас Мирний); *трястись як осикове листя* (М. Старицький); *тремтіти як осика на вітрі* (М. Коцюбинський); *тремтіти осиковим листочком* (В. Речмедін); пор. діапазон варіацій у М. Стельмаха: *шумувала на вітрі полохлива осичина*; *шумів полохливий лист на осиках* («Велика рідня»); *візьміть вічно перелякане дерево осики* («Чотири броди»); *затремтів мов осика у вітер* («Правда і кривда») чи І. Франка: *тремтить як трепетів лист* («Рішник»); *тремтить* [Мирон] *разом із осиковим листочком* («Під оборогом»), а також його записи: *дрожати, як лист на трепеті (на осіці)*; *тепеласе сі, як трепетів лист, трісе сі, як осика (гий восика)* [4, XXIII:52; XXVII:201, 227]; у М. Номиса: *труситься як осичина* [21, № 4376]; лемк. *трясти шя як осика* [3:96].

Поширені в усьому слов'янському континуумі (рос. *как осино́вый лист дрожит* (*трясётся*), білор. *як асінавы ліст дрыжыць* (*калоціцца, тра-сецца*); пол. *drzy jak osika*, чеськ. *trast se jako osikový list (drevo)* тощо), такі

компаративи увібрали у свій зміст цілий комплекс негативних конотацій, пов'язаних з дурною славою осики як залятого дерева. Через неї, наприклад, осика не закладають при будівництві в стіни хат, «оскільки вся родина тремтітиме день і ніч від хвороби, так як дрижить осика» [6:314].

Другу групу утворюють ФО із символічною основою «осикових» злопо-
бажань: *а щоб ти на осині (на гіллі) повісився!; щоб ти повісився на осинової
галлі!; нехай йому осичина! – ... осина; цур тобі, пек тобі; ... осина тобі; ...
гірка; пек та осина!; гі на тя, пек тобі, осина!* [21, № 3773, 5128, 3489];
агу на тя, а осина би ти; пек та осина на тебе [4, XXIV:482]; «А-а, гоїдає
би ся ти [Гітлер] під осиковою галузею» (О. Гончар).

У культурно-національній конотації таких фразеологізмів найповніше
виявляється амбівалентність концептуального змісту компонента *осика*: з од-
ного боку, це могутній засіб боротьби зі злом, а з іншого – уособлення самого
зла. Відтінки чогось неприємного, поганого, сумного могли з'явитися в зна-
ченні «осикових» виразів у зв'язку з гіркуватим смаком дерева (пор. рос.
горькая осина), якщо зважити на висновок О.Афанасьєва, що в епоху неза-
пам'ятної доісторичної старовини ні одне моральне, духовне поняття не
могло бути виражене інакше, ніж «через матеріальні уподібнення» [1, III:4].
Гіркий – від горіги, первісне значення – «палючий, пекучий» [8, I:516] –
той, що викликає неприємні відчуття. Звідси асоціація гіркого осикового
дерева (так само укр. полину, серб. чемериці) з неприємною справою,
поганим (гірким) життям, горем [15:17], яка й лягла в основу пейоративного
змісту злих «осикових» побажань.

До третьої тематично-структурної групи (її дослідження проведено
з найширшим використанням асоціативного психолінгвістичного експери-
менту, у якому інформантами були 100 студентів Луганського педуніверсите-
ету) увійшли ФО із символічним образом забитого осикового кілка.

Названа група ФО об'єднує численні вербалізми, фреймова основа яких
пов'язана зі старовинним народним звичаєм-обрядом забивати осиковий
кілок у могилу відьом та ушпирів, щоб вони після своєї смерті не стали «причи-
ною великого загального нещастя» (Б. Рибаків), «не ходили турбувати живих
людей» (В. Іванов), «не з'являлися ночами в домі» (М. Довнар-Запольський),
«не вешталися вночі по цвинтарю» (Ф. Піскунов) [18:70]: *вбити (забити)
осиковий кілок* – «покінчити з чим-н., остаточно знешкодити щось» (ФСУМ),
пор. метонімічне: «Там вони [панські посіпаки] житимуть аж до осикового
кілка» (Остап Вишня), власне, «до смерті» (ФСУМ); гал. *осиковий му кіл
у серце!* [4, XXIV:484]; у примовці від холери є такі слова: «Сідит Хархайло-
Міхайло... Лихе стинає і в огньищу ріку мече. *Осове їм кіле у серці! Тьфу!
Тьфу! Тьфу!*» («Галицькі примовки» І. Франка); *колом йому в стину!* (якщо
вмерло непевне) [20:564]. У різних варіантах вислів уживали численні пись-
менники, журналісти, науковці: *прибити осиковим кілком* (Г. Квітка-Осно-
в'яненко), пор.: Виволокли [Зубиху] за село, зарили ниць у яму, *прибили
осиковим кілком* та зверху і запліпили («Конотопська відьма»); *вгатити
за звичаєм осиковий кілок* (В. Речмедін); *вбивати осиковий кіл у могилу*
[останнього бюрократа] («Літературна Україна»).

«Клечання з осики ставили на воротах і в усіх кутках загороди, – пові-
домляє М. Максимович, – щоб охоронити корів і телят од відьми». [11,
II:504]. Охоронна символіка осики вписується і в інші запобіжні заходи:

вбивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, посипали очі та могили маком, завальовали її камінням чи сміттям [9:160].

Ефективним способом експлікації національно-культурної семантики може бути згадане вище експериментальне дослідження, зокрема за участю інформантів. Їх роль полягає в тому, що, по-перше, вони постачають «негативний» матеріал, потрібний для оцінки семантичних гіпотез, емоційно-стилістичних (конотативних) параметрів, образно-етимологічного осердя мовних одиниць; по-друге, вони експлікують імпліцитні семи, які перебувають у позиції латентних семантичних множників; по-третє, вони вказують на шляхи асоціативного сприйняття в чомусь подібних плану виразу чи плану значення інших мовних одиниць – особливо це стосується немотивованих (слабкомотивованих, напівмотивованих) вербалізмів.

Так, внутрішня форма вислову *вбити осиковий кілок* уже дещо призабулася, про що свідчать такі цифри. 12% інформантів відмовилися її інтерпретувати. У 18% опитаних відповіді підмінюють семантизацією окремих компонентів чи народною етимологізацією: «забитий кілок назад не виймеш, тому це символізує закінчену справу», «довго і міцно тримати щось», «поставити на чомусь крапку», «розправитися з кимось» і под. При цьому актуальний зміст ФО формує культурно-національні конотативи «рішучої поведінки», «непохитності», «забуття». 3% інформантів з образом фразеологізму безпосередньо пов'язують сему «покарання»: «колись на осикові кілки саджали злочинців, що призводило до страшною смерті» (очевидно, не без сугестивного впливу ФО *саджати на кіл*). Побутова реальність – убивання кілків для огорожі – як можлива основа образу ФО названа в 2% реакцій-відповідей, у яких відзначена міцність і довговічність «кілків».

Таке припущення й актуалізація імпліцитних сем ФО з концептом *осика* (*осиковий*), закорінення їх в етнокультуру та входження в мовну картину світу українця добре ілюструє тезу В.В. Жукова, що етимологічне значення фразеологізмів «не стільки звернене в минуле, скільки в теперішнє» [7:9].

«Прийняття» призабутого первинного образу, що ліг в основу аналізованого фразеологізму, до сучасних реалій життя обумовлюється фоновим компетенцією, особливостями мовомислення українського узусу. Так, 13% опитаних «прив'язують» первісний спосіб представлення позамовного змісту ФО *забити осиковий кілок* до елементу сучасного весільного ритуалу: «коли одружується остання дитина в родині, у землю забивають осиковий кілок, щоб з двору нікого більше не вивели», «кілок забито – батьків забуто» тощо; пор. етн. ФО *кіл (кілок) забивати; забивати клинок (клин); забивати чіп* [19:62]; *налю забивати* (16, III:90).

Отже, навіть при абсолютній незалежності денотатів – «знищення нечислої сили» і «весільна обрядодія» – можлива відносна інтерференція етнокультурної конотації ФО за подібністю дії, фіксованою прототипом (забивання кілка), і спільністю її символічного значення (завершення справи) унаслідок подвійної мотивації або дехронологізації.

Експеримент показав: що вища культурно-національна компетенція мовця, то ближча інтерпретація ним як представником певного узусу внутрішньої форми ФО до етимологічного образу і навпаки.

Обізнаність із народними віруваннями про осика показали 52% інформантів. У спробах мотивації фразеологізму *забити осиковий кілок* глибина

усвідомлення сучасними мовцями вертикального контексту, пов'язаного з культурно-національною конотацією етноконцепту *осика* (*осиковий*), виявилася різною мірою: від конкретизовано-детальних екстралінгвістичних коментарів («Щоб не бачити страшних снів, треба над головою повісити гілочку осики. Найкращий спосіб захистити дитину від лихого ока – надіти на шию хрестик, вирізаний з осики. Щоб убити відьму, треба забити їй у груди осиковий кілок.»; «Осикові кілочки вбивали перед порогом для оборони від злих сил»), які проливають світло на конотації осикової винятковості, магічності в ряду фітонімів і у фразеологічних контекстах, – до невиразно-загального розуміння міфологічних властивостей оберегу («Осика й осиковий кілок – символи протиборства зі злом» тощо). О.Потебня зауважував: «Якщо пробити упира дубовим колом, то це не завадить йому встати з могили, а якщо осиковим, то більше не встане» [14:309].

Таким чином, спостереження над концептом *осика* (*осиковий*) в українській фразеології (зокрема з використанням психолінгвістичного експерименту, щоб визначити конотативні елементи значення, які не завжди експліковані для дослідників) свідчать про глибоке вкорінення його в українську етнокультуру. Названий концепт є виявом ментальності, способу світобачення, еталоном «найближчого середовища». Формуючи три основні структурно-тематичні групи ФО, він побічно (через усталені вислови) указує на само- та взаємооцінку мовців як представників певного етносу, відповідно конотує великий, хоч і дещо пригасаючий, масив усномовних і фольклорних фразеологізмів.

Література

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. – М., 1865–1869.
2. Афанасьев (Фужбинский) А.С. Словарь малорусского наречия // Собр. соч.: В 9 т. – СПб, 1890 – 1893. – Т.9. – С. 289–464.
3. Вархал Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава, 1990.
4. Галицько-руські народні приповідки: В 3 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1901–1910.
5. Грінченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1895. – Вып. 1.
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под. ред. В.В. Иванова. – Х., 1898.
7. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М., 1978.
8. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–1989.
9. Культура і побут населення України. – К., 1991.
10. Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні // Збірник харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Х., 1998. – Т. 6. – С. 129–144.
11. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина // Собр. соч.: В 3 т. – К., 1877. – Т. 2. – С. 453–524.
12. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М., 1988.
13. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Х., 1905.
14. Потебня А.А. О мифических значениях некоторых обрядов и поверий. – М., 1865.
15. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1914.
16. Словарь української мови / Упор. Б.Грінченко: В 4 т. – К., 1996–1997.
17. Слухай (Молотасва) Н.В. Міфопоетичні архетипи східних слов'ян у зіставному аспекті // Проблеми зіставної семантики. – К., 1999. – С. 16–19.
18. Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Дис. ... д-ра філол. наук. – Луганськ, 1994.
19. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Довбасу. – Луганськ, 1997.
20. Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К., 1963.
21. Українські приказки, прислів'я та інші / Уклад М. Номис. – К., 1993.

Розвитку фразеології як окремої галузі лінгвістики значною мірою сприяла Харківська фразеологічна школа, яка на сучасному етапі є найсильнішою в Україні. Глибокий історизм, детальний аналіз та ретельна розробка джерел, широкий діалектологічний струмінь у вивченні народного мовлення – ось ознаки цієї школи. Вивчення й обґрунтування теоретичних основ фразеології тісно пов'язані з іменами Л. Авксентьєва, М. Алефіренка, Л. Булаховського, А. Івченка, В. Калашника, Ф. Медведєва, М. Наконечного, О. Потебні, П. Редіна, М. Сумцова, В. Ужченка, М. Філона, О. Юрченка та ін. Науковцями Харківської філологічної школи розроблено ряд критеріїв визначення фразеологічних одиниць (ФО), створено кілька класифікаційних схем, активно ведуться дослідження структурно-семантичних властивостей фразеологізмів та їх функціонування в мові художніх творів, розробляються теоретичні основи фразеографії та питання етимологізації; написано ряд докторських та кандидатських дисертацій, опубліковано монографічні праці, укладено фразеологічні словники [1; 3].

У нашій розвідці представляємо лексеми і фраземи метрологічного характеру, зокрема мало досліджену ще тематичну групу на позначення одиниць виміру часу.

Народна метрологія – це оригінальні, здебільшого описового характеру, способи вимірювання кількісних характеристик матеріальних об'єктів. «Час – це форма послідовної зміни явищ і станів матерії» [10:252]. У системі одиниць народного виміру часу входили *рік, місяць, тиждень, доба* (а точніше, світла й темна її частини – *день* та *ніч*), рідше – *година*. Метрологічна основа часових мір є двоїстою, адже більші одиниці (*рік, місяць*) дані безпосередньо природою, а дрібніші (*тиждень, складники доби, години*) уведено людиною [12:37].

Рік як циклічне явище розглядався в народі з двох позицій: 1) *рік природний* (*сонячний, аграрний*) з його одвічним кругообігом весни, літа, осені, зими, із котрим були пов'язані народні звичаї господарчого характеру; 2) *рік церковний* (*індикт*) *ритуально-обрядового характеру*, що являв собою «календарну послідовність релігійних свят і днів поминання різних святих, зафіксовану в спеціальній книзі, званій *святцями*» [4:51]. Індикт тривалий час сильно впливав на рік аграрний, адже святці виконували роль засобу зчислення дат: *на Різдво* (7 січня), *на Стрітення* (15 лютого), *на Першу Пречисту* (23 серпня), *на Покрову* (14 жовтня) тощо. Елементи церковного місяцеслова допомагали закріпити життєві спостереження українського селянина: «*До Благовіщення кам'яна зима*», «*До Іллі мужик купається, а після – з рікою прощається*», «*Коли на Громовицю (Стрітення) півень нап'ється водиці, то на Юрія (6 травня) він не наїсться травиці*» [4:51–52].

Природний (аграрний, сонячний) рік, за народними уявленнями, складають *зима*, яка має свої пори – *первозимок, корінну зиму та переломну зиму, весна* (снігова, рудувато-біла (оживаюча), зелена), *літо* (сухе, зливе, передосінне), *осінь* (бабине літо, золота осінь, передзим'я) [7:6]. Кожній

порі відповідають її характерні ознаки: зими – сніг (*білі мухи*). «Побачите наприкінці осені побілілого зайця – незабаром полетять і білі мухи» [7:11]; весні – приліт птахів, поява першої зелені й квітів: «Побачили грака – весну стрічайте» [7:35], «З'явилися біля оселі півники – весна присіла на призьбі» [9:37]; літу – значне підвищення температури: «Літом старець каже: «На ката хата, нам і надворі тепло» [8:80], тривалість дня: «Влітку день – год» [8:81]; осені – скорочення світлової частини доби: «Восени дня година», часті опади: «Осінь іде, за собою дощ веде» [8:82], багатий урожай: «Восени і горобець пан» [8:83].

Рік уміщував у собі 12 місяців, народні назви котрих відтворювали не лише періодичні зміни в природі, а й у господарчій практиці [12:38]. Напр., *січень* спочатку мав назву *просинець* («спільнослов'янська лексема, що була «основною назвою першого місяця в давньоруській мові: «*Мѣца еноуара, просиньца рекомааго*» [6:51]). Етимологічне цю назву зближують зі словами *синь*, *просинь* «період прояснення, тобто друга половина зими». Січень ділять, «*січе зиму навпіл*» [9:8], оскільки є середнім місяцем зими («*січень – дно зими*» [7:10]). Саме на нього припадають найлютіші морози, це послужило такому йменню: «*січень*». «*Січень снігом січе, а мороз вознем пече*» [9:8]. Цю етимологію можна було б прийняти, якби не дані чеської мови, де діалектне *sečen* означало «липень». Використання в одній із слов'янських мов слова *січень* для назви літнього місяця наптовхує на думку, що наведена вище етимологія є народною, а справжня стерлася в пам'яті людей. Чеське *sečen* – місяць «січення» трави, сінокосу – вказує на зв'язок місяця із сільськогосподарською працею [6:50].

Пора оживання беріз, сокохід знаменували прихід весни. У зв'язку з цим місяць називали *сочем*, *соковиком*. Таку етимологію підтримують подібні назви в інших слов'янських та в деяких балтійських мовах: білоруське *saka-vik*, литовське *sultekis* («витікання соку»), латиське *sullu menesis* («місяць соку»). Назва *березень* пов'язана з народним промислом – заготівлею березової кори та золи. У діалектах поряд із назвою *березень* використовується лексема *березіль*. «У словнику за ред. Б. Грінченка *березіль* вводиться до реєстру як основна назва, а *березень* подається з посиланням на *березіль*, що дає підставу твердити про більшу поширеність першої назви в українській мові XIX ст.» [6:52]. Назва *березіль* є контамінацією двох лексичних одиниць – *береза* і *зол*, пор. форми *березозоль*, *брезозоль* [6:53]. Існує думка, що слова *березол* та *березень* (*березель*, *березіль*) – назви, значення й етимологію яких можна з'ясувати, враховуючи семантику других коренів (*зол* та *зел* і *зен*, *зіл*) цих складних слів. Якщо вважати, що корінь *зол* – семантичний центр слова *зола* – «попіл», то слово «*березол*» означає пору сільськогосподарських робіт (спалювання лісів для розчистки місць під оранку або для попелу, що використовувався як добриво). Якщо ж дотримуватися думки, що *березень* (*березел*) – пора розвивання беріз, то корінь *зел* є частиною слова *зелений*. Широковживаною назвою першого весняного місяця можна вважати *марець*, споріднену зі слов'янськими *мор*, *памор* [6:55], що, правда, не є абсолютним твердженням. Оскільки *березень* приходив на зміну лютому, то він називався ще *полютнем* (*полютим*). У народному лексиконі були й інші, не менш цікаві, наклички *березня*: *капельник*,

протальник, зимобор, запалі сніги, заграй-ярочки, з гір потоки, сухий [9:31], весновий, парник, свистун, новачок, різнопогідник, красний.

Перший літній місяць – *червень* – найбільш позначений червоним кольором. Тому поширеними версіями щодо етимології цієї назви є: червонінінни фруктів та ягід; червоне забарвлення квітів; поява бджолиних лілечок; поява черв'яка *Cossus polonikus*, відомого у слов'ян як *червець*, якого використовували для виготовлення червоної фарби. Найбільш імовірним є останнє припущення, що базується на історичному та етнографічному матеріалі: «зберіганням і торгівлею червця займалися цілі міста (особливо в Галичині), у зв'язку з чим вже в X ст. ці міста називалися *червенськими*, а згодом вся Галичина – Червоною Руссю» [6:56–57].

Цвітіння вересу знаменувало собою прихід *вересня*. Інша версія походження назви *вересень* – віддієслівне утворення (від давньоруського *вресити* – молотити) – початок молотьби. У вересні знову зеленіють поля, засіяні озиминою, через це є назва *маїк* (від *май* (травень)). Вересень називають ще й *заревом* (від дієслова *ревіти*): *о* цій порі починається шлюбний сезон оленів та лосів. Зрідка для називання вересня вживалося словосполучення *бабське* (*бабине*) *літо* – яскравий приклад використання назв колись чітко не окреслених часових проміжків. Закарпатським говіркам відома назва *покрівний*, пов'язана з Покровою [6:59].

Частиною місяця є *тиждень*. За народними підрахунками він дорівнював загальноприйнятій у усьому світі кількості – семи дням. Саме тому тиждень у давньоруській мові називався «*седмицею*». Дні тижня були розставлені в чіткій послідовності, що підтверджують їхні назви: *понеділок* – той, що прийшов на зміну неділі, *вівторок* – другий («вторий»), *середа* – середній і т.ін. Порядок днів у межах тижня вважався непорушним: «*Не сунься середа наперед четверга, бо ще й п'ятниця буде*» [8:89].

Широко вживаними були поняття «*день*» та «*ніч*». Народними показниками частин доби були назви *утро* (ранок), *утрення*, *до полудня*, *полудне*, *вечір*, *вельми вечір*, *влягомо* (час, коли лягали спати), *первосни*, *північ* (*глуха, глупа ніч*), *кури* (час, коли співають півні), *зорі*.

На думку І. Крип'якевича, докладної міри часу раніше не вживали [5:31], але є відомості, що рідко користувалися такою мірою, як *година*. Українська лексема *година* походить від слова *год*, що колись мало семантику «проміжок часу, потрібний, пригоснений для чогось»: *год молитви*, *год покаяння* (тобто час, необхідний для цих дійств). У стародавніх пам'ятках зустрічаємо означення годин: «*В 3-й час ноци явился облак акъи кровав й свет яко заря*» [12:41]. Але важко точно визначити, як рахувалися години, що було початком відліку.

Отже, у групі народних метрологічних одиниць із часовим значенням немає точності. Певний момент часу в межах доби визначався приблизно – за зоровим сприйняттям положення Сонця та інших небесних світил стосовно близьких орієнтирів; за співами птахів та звуками свійських тварин, за «поведінкою» рослин; залежно від моментів уживання їжі, часу церковних служб тощо: *від зорі до зорі*, *зранку до вечора*, *як місяць зійде*, *сонце встає*, *сонце сідає*, *сонце за горою*, *ні світ ні зоря*, *ще треті півні не співали*, *горобці ніч розкльовали*, *до обіду*, *після заутреньої* і т.д. Ці показники

не можна вважати чіткими, адже їх результати залежали від багатьох чинників. Проте зручність їх використання безсумнівна.

Література

1. *Авксентьев Л.Г.* Сучасна українська мова: Фразеологія. – Х.: Вид-во при Харк. держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1988. – 134 с.
2. *Винник В.О.* Назви одиниць виміру й ваги в українській мові. – К., 1996.
3. *Лузенко З.А., Редін П.О.* Синонімно-антонімічний мікроблок фразеологізмів із значенням «близько / далеко» // Лінгвістичні дослідження: 36. наук. праць Харк. держ. пед. ін-ту ім. Г.С. Сковороди. Вид. 2. – Х., 1992. – С. 75–78.
4. *Срмоленко С.* Про земне й небесне в народному календарі // Укр. мова і л-ра в шк. – 1993. – № 11. – С. 51–56.
5. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1994.
6. *Кочерган М.* З історії українських назв місяців // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 50–62.
7. *Мищенко М.* Народний календар. – К.: Веселка, 1995. – 126 с.
8. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / За ред. М.М. Пазяка. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.
9. *Скуратієвський В.* Обереги пам'яті. – К.: Скарбниця, 1992. – 112 с.
10. Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – 1600 с.
11. *Ужченко В.Д.* Образи рідної мови. – Луганськ: Знання, 1999. – 216 с.
12. *Шостын Н.А.* Очерки истории русской метрологии: XI – начало XX века. – М.: Издательство стандартов, 1990. – 280 с.

О.Л. Воробйова

Імплікація як процес утворення фразеологічних одиниць у світлі концепції О.О. Потебні (на матеріалі клішованих порівнянь англійської мови)

Виключно широка за проблематикою й неповторна за своєрідністю і глибиною розробки наукова спадщина О.О. Потебні не тільки й досі є джерелом плідних ідей – її значення зростає в міру подальшого розширення наукових підвалин і концепцій сучасної філології.

Дана робота присвячена розгляду концепції Потебні про утворення фразеологічних одиниць шляхом “стиснення” байки.

Потебня зазначає, що велика кількість фразеологічних одиниць виникла в результаті здатності байок “стискатися у прислів'я або виділяти із себе прислів'я (що не є одним і тим самим)” [5:519].

Тут слід одразу ж визначитися щодо термінології. У своїй праці Потебня розглядав такі ступені лінгвокреативного процесу: байка → прислів'я → приказка. У межах даного дослідження ми дещо генералізуємо цю схему, а саме: текст – фразеологічна одиниця. Під “текстом” ми розуміємо будь-який літературний твір, що завдяки своїй популярності й загальновідомості став джерелом виникнення фразеологізмів. Сам Потебня зауважував, що “таким же чином, як і байка, може бути стиснуте й будь-яке інше оповідання, що безпосередньо не відноситься до цього типу поетичних творів (тобто байок – прим. авт.)” [5:518].

Тож Потєбня виділяє два засоби утворення фразеологічних одиниць:

1. "від байки залишається лише загальновідомий вислів, завдяки тому, що решта тексту міститься у думці й готова миттєво з'явитися на нашу вимогу, тобто ніби знаходиться за порогом свідомості;

2. другий спосіб полягає у тому, що не вираз, а весь зміст байки стає прислів'ям" [5:516–517].

"Що ж до форми, в якій відбувається це стиснення, можна відмітити, що залишається або та ж сама форма, що була в байці або оповіданні, тобто зображення конкретної події, окремого випадку, або робиться узагальнення такого випадку.

Інший вид стиснення байки у прислів'я – скорочення не самого образу байки, а висновку, узагальнення, життєвого правила, здобутого за допомогою цього образу... Для того, щоб мали право сказати, що таке узагальнення було отримано за допомогою образу, що міститься у байці або іншому поетичному творі (казка, роман, комедія), необхідно, щоб у самому узагальненні залишився слід образу" [5:518].

Для ілюстрації цих положень розглянемо декілька клішованих порівнянь англійської мови.

Найпоширенішими літературними джерелами виникнення фразеологізмів в англійській мові є міфи античності, Біблія, твори відомих письменників (значну роль тут відіграла творча спадщина У.Шекспіра), а також публіцистичні твори, відомі пісні та т.ін.

Побіжно слід зазначити, що притчі античності та Біблії нерідко розглядаються як "початок розвитку жанру байки... В кінці ж цього розвитку стоять твори Лафонтена та Крилова" [1: 227].

Тож ми вибрали такі приклади:

My little finger shall be thicker than my father's loins (III KINGS XII, 10) – мій найнезначніший податок буде більш тяжким, ніж найбільш руйнівний податок мого попередника. Сувора відповідь Ровоама посланцям народу, що прийшли просити про полегшення тягара податків, введених його батьком Соломоном. Ця відповідь призвела до того, що Ровоам втратив владу над усіма ізраїльськими племенами.

To hang as high as Haman (ESTHER, VII, 9) – бути повішеним, потрапити у свою власну пастку, постраждати через свою власну підступність. Біблія розповідає про Амана, що домогся прихильності царя Персії Артаксеркса. Щоб помститися євреєві Мардохею, що відмовився вклонитись йому, Аман домогся дозволу царя вбити всіх євреїв у країні. Він наказав звести шибеницю висотою 50 ліктів, щоб повісити Мардохея. Завдяки цариці Есфірі, яка довідалася про небезпеку, що загрожувала її колишньому опікунові, Аман упав у немилість і був повішений на власній шибениці.

Very like a whale (HAMLET, III, 2) – неправдоподібна історія, небиліця. У шекспірівському "Гамлеті" принц, насміхаючись з Полонія, порівнює хмару із верблюдом, а потім із ласкою. Коли ж придворний погоджується, Гамлет додає: "або як кит", на що Полоній відповідає: "Дійсно, дуже схоже на кита."

Like curate's egg – говориться про щось, що має й гарні, й погані якості. Ця фраза виникла на основі гуморески з журналу "Панч" (1895), в якій

боязкого приходського священика було запрошено на обід до єпископа. Коли йому подали протухле яйце, відбулась така розмова:

– I'm afraid your egg isn't good, Mr Jones ?

– Oh no, my lord, I assure you! Parts of it are excellent.

Diamonds are a girl's best friend – діаманти або інші коштовні подарунки від коханців – то запорука забезпеченого майбутнього. Джерело:

Men grow cold and girls grow old, and we all lose our charms in the end.

But square cut or pearl-shaped these rocks don't lose their shape – diamonds are a girl's best friend. (з пісні у музичній комедії "GENTLEMEN PREFER BLONDES", 1949).

Але, наголошуючи на важливості процесу імплікації (тобто концентрації змісту за рахунок економії форми), Потебня у деякій мірі визнавав можливість й протилежного процесу – експлікації (тобто розгорнення фразеологізму у текст). Він зауважував, що зазвичай *"тон [розповіді] підвищується у кінці й сила мовлення падає на кінцевий вислів, тому що у ньому концентрується уся сила розповіді. Такий порядок викладення... зберігається при більш-меншій... новизні розповіді для слухача і її відносній невідомості. Але, якщо саме оповідання нам уже достатньо відоме, стає можливою інверсія – і тоді сила мовлення падає знов на цей вираз, але загальний тон буде знижуватися у кінці"* [5:512]. Як продовження цього процесу Потебня розглядає створення байки комічної, де на початку стоїть загальновідомий вислів, а подальший текст служить або його ілюстрацією, або, найчастіше, іронічною інтерпретацією.

Але ці положення Потебні у свій час залишилися поза увагою фразеологів, що призвело до абсолютизації тенденції імплікації як мовотворчого процесу у сфері фразеології. Одним із перших заперечив проти такої абсолютизації Ларін. Він наголошував на можливості зворотнього процесу: *"давні стислі лаконічні форми ідіоматичного типу розгортаються, розкриваються у більш повний зрозумілий образ"* [3: 218].

Ці положення Ларіна про "розгорнення" фразеологізмів у текст застерігає від однозначного прийняття відомої байки чи розповіді за джерело виникнення фразеологізму, оскільки завжди існує вірогідність того, що саме ця байка виникла на основі фразеологізму, а не навпаки. Дослідження ж етимології та походження вислову важливе не тільки з теоретичної точки зору (для розгляду розвитку лінгвокреативних процесів у діахронічному аспекті), але й з практичної – *"обізнаність із моментом і обставинами виникнення виразу важливе для його правильного розуміння"* [2: 15].

На користь теорії Ларіна свідчить той факт, що нерідко існує декілька тлумачень одного фразеологізму, навіть декілька творів, побудованих на даному образі. У таких випадках проблема визначення справжнього джерела видається дуже складною, іноді нерозв'язною.

"Слід підкреслити тісну взаємодію тенденцій до імпліцитності-експліцитності, їх взаємозумовленість та взаємозалежність... Імпліцитність є одним із проявів принципу мовної економії й призводить до семантичного злиття компонентів... Експліцитність протидіє принципу економії засобів вираження, веде до семантичного збагачення, до актуалізації фразеологізмів." [4: 155–156, 99]

Цікавим прикладом взаємодії та взаємопроникнення цих процесів може послужити історія виникнення клішованих порівнянь *"as mad as a hatter"* та *"as mad as a March hare"*. Ці вирази набули широкої відомості завдяки твору Л. Керрола *"Аліса в країні чудес"* (1865), а тому авторство цих фразеологізмів приписується саме йому. Насправді ж ці вирази були відомі значно раніше й виникли на базі спостережень за реаліями природи та людської діяльності. Вираз *"божевільний як майстр-виробник капелюхів"* можна знайти у Текеря (*"Pendennis"*, 1850), а в Америці він був зареєстрований ще у 1836 р. Найбільш вірогідним поясненням виникнення цієї фрази є той факт, що нітрат ртуті, який використовувався у виробництві фетрових капелюхів, може викликати вітову хворобу, конвульсії та розумові розлади. Що ж стосується другого вислову, то всім відома *"божевільна"* поведінка зайців навесні.

Тож не підлягає сумніву, що створення образів цих казкових персонажів відбувалося під впливом вже відомих англійській мові асоціацій. Незаперечним є й той факт, що тут має місце актуалізація даних фразеологізмів, матеріалізація прямого значення компонентів давно вже переосмислених виразів у новий яскравий образ.

Тобто тут ми маємо справу не тільки з процесом експлікації, але й з переосмисленням, новою інтерпретацією виразів із затертою образністю й дещо затемненим вмотивуванням (у першому випадку). У свою чергу, завдяки цьому оновленню й використанню у популярному творі ці фразеологізми набули нового життя й у межах процесу імплікації знову виділилися у самостійно функціонуючі мовні комплекси вже з дещо новим фоновим контекстом, імплікаціями й відтінками значення.

Концепція Потебні про виникнення фразеологічних одиниць шляхом стиснення більшого тексту базується на досконалому знанні мовного матеріалу та його глибокому аналізі й узагальненні висновків. Наукові розробки у царині мовознавства, зроблені Потебнею ще у 19 ст., й досі не втратили своєї актуальності. Вони послужили підґрунтям для подальших штудій у цьому напрямку з урахуванням даних новітніх галузей мовознавства та споріднених наук. Відбулися поглиблення та корекція концепцій Потебні, їх обробка у рамках сучасних понять та категорій лінгвістики та нових акцентів. Можливо, ці тенденції в решті решт призведуть до кардинального якісного переосмислення розглянутих мовотворчих процесів. Але честь відкриття цього шляху, встановлення цілей та орієнтирів належить, безсумнівно, О.О. Потебні.

На закінчення зазначимо, що мова – це складний, але добре збалансований механізм. А тому її формування й функціонування відбувається під впливом цілого комплексу взаємопов'язаних факторів. Гармонійний розвиток мови можливий лише за умови рівноваги протилежних лінгвокреативних процесів, їх взаємодії та взаємопроникнення. Це слід завжди мати на увазі при розробці будь-яких теорій та концепцій.

Література

1. Гаспаров М.Л. Античная литературная басня (Федр и Бабрий). – М.: Наука, 1971. – 280 с.
2. Займовский С.Г. Крылатое слово. – М.: Госиздат, 1930. – 493 с.
3. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Уч. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. 1956. Т. 198. Вып. 24.
4. Мокренко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989. – 286 с.
5. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.

Контамінація як різновид фраземної деривації

Одним із тих, хто закладав наукові підвалини молодій фразеологічній науки, чиї праці сприяли становленню фразеології як самостійної галузі мовознавства, був академік Л.А. Булаховський. Серед актуальних завдань фразеологічних студій вчений виділяв насамперед з'ясування причин і можливих шляхів фразеологізації: «Фахівець-фразеологіст є представник не стільки власне мовознавчої, скільки своєрідної філологічної галузі знання, в завдання якої входить добирати різний матеріал, здатний кинути світло на походження, семантико-побутові корені певних фразеологізмів і дати конкретне пояснення, коли, де та як той або інший вираз набув пізнішого свого, вже безпосередньо не зрозумілого значення, що з ним обертається в мові як належний їй фразеологізм... виникнення і поширення фразеологізмів не підлягає якимсь закономірностям і... це ділянка принаймні переважно випадковостей, виявлення яких вимагає копіткої дослідницької праці» [4:68].

Через кілька десятиліть ці твердження Л.А. Булаховського знаходять підтримку в наукових розвідках його послідовників. Питання формування фразеологічної системи української мови, виявлення дериваційної бази, на основі якої утворюються нові фразеологізми, стали основою досліджень представників Харківської філологічної школи. Історико-етимологічний аналіз (М.Ф. Медведєв, О.С. Юрченко, Л.Г. Авксент'єв), лінгвістичний механізм взаємодії фразеологічного рівня з іншими мовними рівнями (В.С. Калашник) збагачили фразеологічну науку цікавими фактами, дали матеріал для деяких узагальнень і для подальших наукових пошуків. Праці представників Харківської філологічної (фразеологічної!) школи підготували надійний ґрунт для наукових досліджень такого мовного явища, як фраземна деривація, що, з одного боку, допомагає диференціювати «причини і можливі шляхи фразеологізації», з іншого – засвідчує зв'язок фразеології та дериватології.

Поняття деривації введено польським мовознавцем Є. Куриловичем і отожднювалося зі словотворенням [10:60–61]. Однак, як справедливо зауважує В.О. Горпинич, деривацію не можна зводити лише до словотворення. Під нею слід розуміти «загалі процес створення одних мовних одиниць (дериватів) на базі інших (вихідних), тобто процес творення вторинних мовних знаків (підкреслено нами – Ж.К.), які можна пояснити за допомогою вихідної одиниці: морфів на базі звуків, словоформ на базі морфів, слів на базі інших слів чи словосполучень, словосполучень на базі слів, речень на базі слів і словосполучень, тексту на базі висловлювань» [6:79]. Зважаючи на словотвірні ресурси, вчений пропонує диференціювати деривацію семантичну, лексичну, морфологічну, словотвірну і синтаксичну, де лексична та синтаксична виділяються як два типи словотвірної, які базуються в основному на класифікації словотвірних типів Є. Куриловича.

Останнім часом у деяких наукових дослідженнях обстоюється думка, що синтаксична деривація не є різновидом словотвірної, а позначає «процеси творення одних синтаксичних одиниць від інших» [3:49]. Це спричинило до виокремлення особливої галузі синтаксичної науки – дериваційного син-

таксису, «який описує системні відношення між різними синтаксичними одиницями, що відповідає принципу системності опису в лінгвістиці, встановлює загальні закономірності у внутрішній організації словотвору і синтаксису» [5:6].

Якщо процеси творення синтаксичних одиниць кваліфікуються як синтаксична деривація; дериваційні процеси, пов'язані із розбудовою лексичного складу мови, — як словотвірна деривація; то логічно було б визнати доцільність терміна «фраземна деривація» для позначення дериваційних процесів, унаслідок яких поповнюється фразеологічний склад мови, утворюються фраземи.

Спроба з'ясувати суть фраземної (або ж як її називають — фразеологічної) деривації була здійснена на матеріалі німецької мови (С.Н. Денисенко, І.І. Чернишова). І.І. Чернишова послуговується терміном «фразеологічна деривація» для позначення дериваційних процесів творення лексичних одиниць на базі фразеологічних [13:138]. Названий термін, на нашу думку, не зовсім доцільний, бо не передає суті позначуваного явища. Для позначення процесу творення слів на базі фразем є більш вдалим, як нам здається, термін М.Ф. Алефіренка «відфраземне словотворення» [2:36], який, поперше, вказує, що ресурсами словотворення є фразема, одиниця фразеологічного рівня; по-друге, наслідком дериваційних процесів є слово, одиниця лексичного рівня. С.Н. Денисенко позначає терміном «фразеологічна деривація» «процес, який відбувається за внутрішніми законами мови, і разом з тим, це явище історичне, соціальне, тісно пов'язане з життям народу» [7:50]. При розгляді фразеологічної деривації головна увага належить її мотиваційній (дериваційній) базі, що в свою чергу пов'язується з двома типами: 1) власне німецькими джерелами; 2) запозиченими джерелами. Генетичний аналіз фразем засвідчує джерела їх виникнення, а не «закономірності фразотворення у зв'язку з формуванням засобів фразеології» [9:71].

На нашу думку, фраземна деривація — це процеси творення одиниць фразеологічного рівня — фразем на базі наявих у мові дериваційних ресурсів, передусім слів і словосполучень, оскільки «нове у фразеології... з'являється здебільшого шляхом переосмислення вільних словосполук та виразів» [9:72]. Дериваційною базою фраземної деривації, крім слів і словосполучень, можуть виступати також самі фраземи.

Одним із різновидів такої деривації є контамінація. Контамінація (від лат. *contaminatio* — зміщення) — «це поєднання у мовленнєвому потоці структурних елементів двох мовних одиниць на базі їх структурної подібності або тотожності, функціональної або семантичної близькості» [11:238]. Зазвичай контамінацію розглядають як особливість розмовного мовлення, вважаючи її порушенням літературної норми. Однак цілком несправедливо було б вважати контамінацію явищем випадковим, бо вона служить джерелом творення як нових лексем, так і фразем. Контаміновані лексеми і фраземи становлять не лише периферію, відповідно, словотвірної чи фраземної деривації, засвідчують дериваційні процеси не тільки оказіонального словотворення чи фраземотворення, а й беруть участь у розбудові лексичного та фразеологічного складу мови.

Беручи до уваги той факт, що наслідком контамінації є і фраземи, і лексеми, доцільно диференціювати фраземну і словотвірну контамінацію.

Словотвірна контамінація – це такий різновид словотвірної деривації, наслідком якого є поєднання різних елементів, як правило, двох мовних одиниць. Наприклад: *хилитати* ← *хилити* + *хитити*; *дудлити* ← *дудніти* + *литити*.

Дериваційною базою словотвірної контамінації можуть виступати елементи лексеми і фраземи. Наприклад: *головотес* ← *голова* + *сокирою тесано*; *головотяп* ← *голова* + *тяп-ляп*. Похідні лексеми *головотес*, *головотяп* перебирають на себе семантику фразеологічних одиниць – «той, хто безглуздо, надто надбало веде яку-небудь справу» (СУМ, 1, 113) (пор.: *сокирою тесано* – «щось грубо, недбало зроблено»); *тяп-ляп* – «щось як-небудь, абияк зроблено»). Ймовірно, що внаслідок словотвірної контамінації утворилися лексеми *гульвіс* ← *гуляти* + *вісити на шиї*; *баламут* ← *балакати* + *мутити воду*, які частково дублюють семантику фразем (пор.: *гульвіс* – «ледар, нероба» і *вісити (висіти) на шиї* – «обтяжувати когонебудь, завдавати кому-небудь великого клопоту» (ФСУМ, 1, 103) (дієслово *вісити* пов'язується з іменником *віса*, що означає «тягар» (ЕСУМ, 1, 618); *баламут* – «той, хто порушує звичний устрій життя» і *мутити воду* – «вносити розлад, неспокій» (ФСУМ, 1:362)).

Контамінація на фразеологічному рівні – явище досить поширене. З'ясуванню сутності цього явища присвячено чимало праць. Проте у переважній більшості випадків контамінація розглядається у зв'язку з аналізом функціональних можливостей фразеологізмів і кваліфікується як різновид трансформації, індивідуально-авторського перетворення, як стилістичний прийом, скерований насамперед на досягнення емотивної значущості художнього, художньо-публіцистичного мовлення. Наприклад: *Мені здавалося, що спроба хлопчини була вдало накивати у вічність* (Газета) (пор.: *накивати п'ятами* (ФСУМ, 1, 525) + *відійти у вічність* (ФСУМ, 1, 120)); *Це була проста спроба стрибати навкруг пальця, бо що залишалось – танцюйте, шахтарі, – ви дурніші* (Газета) (пор.: *стрибати на задніх лапах* (ФСУМ, 2, 814) + *обвести навкруг пальця* (ФСУМ, 2, 563)) тощо.

З точки зору фразеологічної теорії такі контаміновані фраземи розглядаються як індивідуально-авторські, випадкові, оказіональні утворення, функціонування яких виправдовується конкретною ситуацією. З часом певна частина подібних оказіональних фразем починає обслуговувати комунікативні потреби все більшої кількості носіїв мови, стає загальновідомою і переходить до нормативних, узуальних лінгвістичних знаків, про що свідчить кодифікація контамінованих фразем спеціальними словниками.

Фраземна контамінація – це такий різновид фраземної деривації, наслідком якого є поєднання різних компонентів двох вихідних (дериваційних) фразеологізмів. Зважаючи на ненормативність/нормативність функціонування похідні контаміновані фраземи диференціюються як: 1) оказіональні; 2) узуальні. Оказіональні контаміновані деривати породжуються конкретною ситуацією і засвідчують, з одного боку, тенденцію до автоматизму (використання готових мовних формул), з іншого, тенденцію до мовотворчості. Вони є одномоментними, контекстуальними (див. наведені вище приклади). Узуальні контаміновані деривати є нормативними фраземами, що фіксуються спеціальними словниками. Вони репрезентуються трьома основними дериваційними процесами: 1) редукція; 2) стягнення; 3) ампліфікування.

Редукція – дериваційний процес, унаслідок якого утворюється контамінована фразема на базі окремих компонентів двох вихідних фразем. Редукції піддаються, як правило, формально залежний компонент однієї фразеологічної одиниці та формально опорний компонент іншої фраземи. Наприклад: *намилили голову* (ФСУМ, 2:529) ← *намилили шию* (ФСУМ, 2:529) + *гризти голову* (ФСУМ, 1:197); *обламати руки* (ФСУМ, 2:569) ← *обламати роги* (ФСУМ, 2:569) + *зв'язати руки* (ФСУМ, 1:328); *обдавати очима* (ФСУМ, 2:564) ← *обдавати жаром* (ФСУМ, 2:564) + *пасти очима* (ФСУМ, 2:609); *опустити носа* (ФСУМ, 2:588) ← *опустити руки* (ФСУМ, 2:589) + *вішати носа* (ФСУМ, 1:134); *обдерти до нитки* (ФСУМ, 2:565) ← *обдерти як лину* (ФСУМ, 2:566) + *звестися до нитки* (ФСУМ, 2:550) тощо. Серед дериватів, які утворилися на основі редукції, диференціюються такі, що займають проміжне місце між узуальним та okazіональним різновидами: похідні контаміновані фраземи не фіксуються лексико-, фразеологічними джерелами, хоч мають потенційні можливості функціонувати як нормативні лінгвістичні знаки. Наприклад: *мити голову* ← *мити кісточки* (ФУМ, 1:489) + *гризти голову* (ФСУМ, 1:197) – *О, мабуть вона йому добре голову мис. Бідний Василь!* (Б. Лепкий); *мочити пальці* ← *мочити губи* (ФСУМ, 1:139) + *знати пальці* (ФСУМ, 1:341) – *Уявити собі не міг, щоб Апостол у доносі не мочав своїх пальців* (Б. Лепкий); *вліпити очі* ← *вліпити у саме око* (ФСУМ, 1:138) + *вступити очі* (ФСУМ, 1:160) – *Кочубей вліпив у гетьмана очі* (Б. Лепкий). Такі конструкції можуть вийти за межі індивідуально-авторських контекстів і почати обслуговувати комунікативні потреби носіїв мови.

Стягнення – це дериваційний процес, унаслідок якого утворюється контамінована фразема на базі двох семантично тотожних фразем, що у своїй структурі спільний (спільні) компонент (компоненти). Наприклад: *не бачити далі свого носа і живота* (ФСУМ, 1:20) ← *не бачити далі свого носа* + *не бачити далі свого живота*; *зв'язати руки й ноги* (ФСУМ, 1:328) ← *зв'язати руки* + *зв'язати ноги*; *не давати рукам та ногам відпочинку* (ФСУМ, 1:216) ← *не давати рукам відпочинку* + *не давати ногам відпочинку*; *ухопитися руками за голову* (ФСУМ, 2:917) ← *ухопитися обома руками* + *ухопитися за голову* тощо. Стягнення, як і редукція, є продуктивним процесом у сфері художнього мовлення і проміжною ланкою між okazіональним та узуальним фраземотворенням. Наприклад: *розв'язати руки й язики* ← *розв'язати руки* + *розв'язати язики*; *лізти в очі і в душу* ← *лізти в очі* + *лізти в душу*; *закрутити в носі і в печінках-селезінках* ← *закрутити в носі* + *закрутити в печінках-селезінках*. У переважній більшості випадків стягненню піддається формально опорний компонент дієслівних фразеологізмів. Іноді подібний дериваційний процес пов'язується із формально залежним компонентом: *обливатися сьомим потом* (ФСУМ, 2, 570) ← *обливатися потом* + *до сьомого поту*; *розрубати гордіїв вузол* (ФСУМ, 2, 758) ← *розрубати вузол* + *гордіїв вузол*. Формально залежні компоненти фразем до сьомого поту, гордіїв вузол (сьомого, гордіїв) ніби вклинюються в середину компонентного складу дієслівних фразеологізмів *облитися потом, розрубати вузол*.

Ампліфікування – це дериваційний процес, унаслідок якого утворюється контамінована фразема на базі двох фразеологізмів без будь-яких кількісних змін їх складу. Відбувається накладання однієї фраземи на іншу. Наприклад: *обміряти очима з ніг до голови* (ФСУМ, 2:572) ← *обміряти очима* + *з ніг до голови*; *мовби облитий з ніг до голови холодною водою* (ФСУМ, 2:565) ← *мовби облитий холодною водою* + *з ніг до голови*. У поодиноких випадках одна фразема, що накладається на іншу, може зазнавати якісних змін. Так, скажімо, дієслівний фразеологізм *каламутити воду* (ФСУМ, 1:362) ампліфікується на інший дієслівний фразеологізм *ловити рибу* (ФСУМ, 1:447), набуваючи інших якісних характеристик: *ловити рибу в каламутній воді* (ФСУМ, 1:444).

Таким чином, контамінація є одним із різновидів як словотвірної, так і фраземної деривації. Вона є джерелом збагачення лексичного та фразеологічного складу мови. На основі ненормативного/нормативного функціонування контаміновані деривати диференціюються як okazіональні (конситуативні) та узальні (кодифіковані). Похідні контаміновані фраземи, що стали нормативними (узальними) лінгвістичними знаками, репрезентуються в українській мові такими дериваційними процесами, як редукція, стягнення, ампліфікування.

Список скорочень

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1. – С. 618.
СУМ – Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 113.
ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 1–2.

Література

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. – Х.: Вища школа, 1988. – 134 с.
2. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х.: Вища школа, 1987. – 130 с.
3. Белошапкова В.А. О понятии синтаксической производности // РЯ за рубежом. – 1983. – № 7. – С. 49–53.
4. Булаховський Л.А. Вибрані праці в 5-и томах. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 1. – С. 68–70.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с.
6. Гортнич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 189 с.
7. Денисенко С.Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації (Лінгвокраєзнавчий та лінгвістичний аспекти) // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 49–55.
8. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – С. 304 с.
9. Калашиник В.С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду (Семантико-типологічний аспект). – Х.: Вища школа, 1985. – 172 с.
10. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 57–70.
11. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 238.
12. Медведев М.Ф. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо? – Х.: Вища школа, 1982. – 231 с.
13. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1970. – 200 с.
14. Юрченко О.С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови. Кінець XVIII – початок XIX ст. – Х.: ХДУ, 1984. – 208 с.

Механізми ідіомотворення та образні складові ідіом (на прикладі *перебігти дорогу*)

Останнім часом в лінгвістичних дослідженнях помітно зріс інтерес до процесів ідіомотворення, тобто до тих механізмів, які перетворюють вільні словосполучення у змістовно цілісні номінативні одиниці. Як показано в роботах останніх років, в основі ідіомотворення лежать ті самі механізми, що і в основі творення вторинних значень слова на базі первинних, а саме метафора і метонімія. Увага дослідників скеровується передусім на ті ідіоми, які зберігають свою внутрішню форму, що виявляється у можливості їх буквального прочитання, а в деяких випадках — у вживанні словосполучення як у вільному, так і в ідіоматичному значенні (*незагоєна рана, права рука, пливати проти течії* тощо). Збереження внутрішньої форми свідчить про те, що в колективній свідомості носіїв мови продовжують існувати зв'язки між вихідним образом і тою новою ситуацією, на яку він переноситься. Втрата внутрішньої форми ідіоми, яка може бути спричинена витісненням з життєвої практики певних реалій або забуттям сенсу тих чи тих конкретних дій, призводить до переходу ідіоми у клас так званих фразеологічних зрощень. Саме на матеріалі ідіом з живою образністю можна найкраще виявити і проаналізувати механізми ідіомотворення, оскільки вихідна ситуація, номінована словосполученням у буквальному значенні, ще залишається для носіїв мови актуальною і зрозумілою.

Метафора в ідіомотворенні заснована на виявленні характерних ознак певної конкретної ситуації у принципово іншій, новій ситуації, яка позбавлена конкретних рис вихідної, однак співвіднесена з нею у свідомості через процедуру порівняння, уподібнення. Виявлення спільної ознаки служить підставою для використання вербальної формули базової ситуації для номінації нової ситуації. Іншими словами, новий стан речей описується таким чином, як ніби має місце вихідна ситуація (див. *пливати проти течії, передати куті меду, сидіти на двох стільцях*). Як зазначає Д. Добровольський, при цьому відбувається концептуалізація «неспостережувального через спостережувальне» [2:84]. В дослідженнях, присвячених метафорі, висловлювалася думка, що в основі процесу метафоризації як слів, так і словосполучень лежить принцип фіктивності: *X* такий, як ніби він був *Y*-ом. Цей принцип, як зазначає В. Телія, “забезпечує «перестрибування» з реального на гіпотетичне відображення дійсності, тобто таке, що приймається як припущення» [8:137]. На цій основі метафора з живою образністю може бути інтерпретована за допомогою оператора «немовби» [8:137–140].

В роботі Д. Добровольського було показано, що образний компонент ідіоми, який забезпечує перехід “від спостережувального до неспостережувального”, не спирається безпосередньо на внутрішній візуальний образ, який зумовлюється прямими значеннями слів, що утворюють ідіому. Ті візуальні уявлення, які виникають у носіїв мови як реакція на ідіому з прозорою мотивацією, мають індивідуальний характер і можуть взагалі не бути

пов'язані з вихідним образом ідіоми. Тому їх доцільно називати не візуальними, а квазівізуальними уявленнями. Д. Добровольський стверджує, що при ідіомотворенні відбуваються когнітивні операції над знанням про світ, які пов'язані з первісним образом.

Метою нашої роботи є розгляд когнітивних операцій над знанням про вихідний образ, тобто тих мислительних трансформацій, які забезпечують застосування ідіом в мовленні для позначення різноманітних ситуацій, далеких від вихідної. Для аналізу була обрана ідіома *перейти дорогу*. Вона може легко варіюватися в плані вираження. Поряд з компонентом *перейти* в контекстах зустрічаються дієслова *перебігти, перетнути, перепинити, переступити* тощо (див. нижче *ходить поперёк кого*), легко варіюється також компонент *дорога* (може бути *шлях, стежка* тощо). Значення ідіоми *перебігти дорогу* у словниках інтерпретується передусім через зміст "перешкоджати". Так, у «Фразеологічному словнику української мови» *перетинати дорогу* визначається як «ставати перешкодою у здійсненні, розв'язанні чогонебудь» [10:622]. У «Словаре фразеологических синонимов русского языка» *перебежать дорогу* визначається як «намеренно, умышленно препятствовать кому-л. в осуществлении чего-л., создавать помехи» [4:92]. Проте автори «Фразеологического словаря русского языка» наголошують на аспекті конкуренції: *перебежать дорогу* – «опережать кого-либо в чем-либо; захватывать, перехватывать то, на что рассчитывал другой» [9:313].

Наскільки подані інтерпретації адекватні до реальних вживань ідіоми в мовленні, має показати аналіз контекстів. Розглянемо детальніше ті ситуації, яким, на думку мовців, відповідає зміст вказаної ідіоми.

(1) – Куди, дядьку?

– Признаться, по мерзлу конину. <...> Мені трішки. Я старий, і в хаті мало хто дихає.

– Я теж по конину. Поділимося! – запевнив Катранник.

– Вам дорогу перебігаю?

– Що там! Вистачить... (Барка, Жовтий князь)

(2) – Чи чули: Костенко жениться?

– На кім?

– На Гирівні. <...>

– Що ви, коло неї ж його старший брат падає.

– То біля старшої, а сей на меншій.

– Як же се так: менший перебіг дорогу старшому?

– А що ж? Щоб рід не розходився. (Панас Мирний, Лови)

(3) И стали они меня улещать: «Ты, говорят, Корнила Егорыч, поперек Митьки не ходи: из мальчугана, говорят, выйдет прок –пусти его до конца доучиться». (Мельников-Печерский, Красильниковы)

(4) Печерица все проникла, узнал, что я еду жаловаться на него в центр, и решил перебежать дорогу. (Беляев, Старая крепость)

(5) Председатель «Красного борца» Черемисов пытался перебежать нам дорогу и специально ездил в область с просьбой, чтобы празднование перенести к нему. (Антонов, Разорванный рубль)

Розглянемо питання про те, чи містять ситуації, позначені ідіомою *перейти дорогу*, компонент "випереджати, перехоплювати те, на що розраховував

інший". Під ним слід розуміти цілеспрямовані дії одного з учасників ситуації, скеровані на те, щоб не просто досягти певної мети, а здійснити це раніше за іншого, хто також прагне до цієї мети, і тим самим позбавити іншу людину успіху у певній справі. Компонент "перехоплювати" можна виявити у ситуаціях (1) та (5). Учасниками ситуації (1) виступають два суб'єкти, які мають одне й те саме завдання – добути їжу, отже, тут описана ситуація конкуренції, змагання. У (5) також має місце конкуренція – два учасники скеровують зусилля на те, щоб добути собі почесне право відзначити певну подію, яка може бути відсвяткована лише один раз. В інших ситуаціях компонент змагання, конкуренції, прагнення до одного і того самого відсутній. У (3) йдеться про інтереси лише одного з учасників – сина, який хоче вчитися; батько, очевидно, не є його конкурентом, але від нього залежить, буде син вчитися чи ні. Щодо (2), то компонент конкуренції, "випереджання" хоча й має місце, однак йому надається зовсім інший зміст, аніж у (1) чи (5): молодший брат не є конкурентом старшому, але він всупереч традиції одружується раніше за старшого. У ситуації (4) компонент "випереджання", "конкуренція" набуває іншого забарвлення: йдеться про те, хто з конфліктуючих сторін раніше встигне поскоржитися начальству.

Контексти показують, що по-різному може бути інтерпретований і семантичний компонент "бути перешкодою". Перешкоджання може набувати активного чи пасивного характеру; останній має місце в тих випадках, коли один учасник ситуації не знає про те, що його інтереси збігаються з інтересами іншої особи, отже, він стає перешкодою проти своєї волі. Цілеспрямоване перешкоджання має місце у (3), (4), (5). Натомість у (1) та (2) йдеться про пасивне перешкоджання. У (1) обидва учасники могли і не знати про дії один одного, отже, поведінка жодного з них не була спеціально спрямована на те, аби створити перешкоду іншому. Тим не менш, навіть не бажаючи стати перешкодою, один з учасників фактично міг би нею стати, якби інший не виявив би готовності зняти елемент конкуренції. У ситуації (2) ніхто з учасників ані свідомо, ані несвідомо не перешкоджає іншому у досягненні його мети (одруженні). Тут використання ідіоми *перебігти дорогу* базується не на компонентах "бути перешкодою" або "перехоплювати те, на що розраховував інший", а на іншому її аспекті, релевантному для мовців, – "досягнути чогось поза своєю чергою, раніше, ніж належить".

Таким чином, ситуації, яким, на думку мовців, відповідає зміст ідіоми *перейти дорогу*, можуть варіюватися за своїми параметрами. В залежності від особливостей ситуації та свого до неї ставлення мовець наголошує на одному з можливих змістів ідіоми: "перешкодити іншому у досягненні його мети", "перемогти за умов конкуренції", "досягти чогось раніше за іншого, поза своєю чергою".

Така не лише денотативна, а й сигніфікативна «різноманітність» створює труднощі при виявленні значення ідіоми *перебігти дорогу*. Спільним у всіх ситуаціях можна вважати одне: становище того, кому перебігли дорогу, оцінюється як негативне, внаслідок чого ідіоми *перебігати дорогу* приймається негативна оцінка конотація.

Отже, постає питання про причини семантичного варіювання ідіоми *перебігти дорогу*. Їх слід шукати не у різноманітності тих ситуацій, з якими вона співвідноситься як ідіома, а в особливостях тої базової ситуації, яка

номінувалася сполученням *перебігти дорогу* у його буквальному розумінні. Основою для творення ідіоми було, власне, не буквальне значення цього сполучення, не ситуація переходу дороги як така, а те семіотичне навантаження, яке отримувала ця подія в народній культурі. До цього випадку цілком можуть бути застосовані слова Люсьєна Леві-Брюля про те, що «для первісного мислення немає сприйняття, яке не включалося б в містичний комплекс, немає явища, яке було б тільки явищем, немає знака, який був би тільки знаком». Подія, про яку йдеться, може бути розглянута лише під кутом зору тих архаїчних уявлень, які творили світогляд людини і визначали її повсякденну побутову поведінку. Перехід дороги перед людиною, яка мала намір здійснити далеку подорож чи просто вибралась у справах до сусіда по селу, наділявся семіотичним статусом, часто з важливими наслідками для того, кому переходили дорогу.

Не зупиняючись спеціально на особливостях вірувань, пов'язаних з переходом дороги (докладно див. у [3:85–91]), зауважимо декілька важливих моментів.

1. Поняття “перехід дороги” в народній культурі не слід розуміти лише в тому сенсі, що хтось рухається у перпендикулярному до шляху іншого напрямку, під “переходом дороги” могли матися на увазі і такі випадки, коли обидва учасники ситуації рухаються один одному назустріч.

2. Розрізнялися зустрічі-прикмети і зустрічі-впливи. Першим приписувалася провиденційна сила, тобто за ними можна було розпізнати майбутнє або довідатися про важливу для подорожнього подію, яка відбулася без нього. Зустрічі другого типу розглядалися як такі, що тим чи тим способом призводили до впливу на суб'єкта зустрічі. Каналами передачі впливів вважалися, як можна припускати, передусім погляд і сліди.

3. Кількість засвідчених вірувань у негативні наслідки переходу дороги значно перевищує кількість вірувань щодо позитивного впливу, який приписується зустрічі. Під негативними наслідками розумілися різноманітні хвороби, негаразди у дорозі, втрата орієнтації в лісі, інколи навіть смерть. В зв'язку з цим вкажемо на фіксацію цих вірувань у лексичних одиницях, передусім східнослов'янських. В. Даль відзначає рос. діал. слово *переход* у значенні “падуча неміч, хвороба” [1, III:96]. Українське *пристріт* означає «хворобу, що спричиняється, за народними віруваннями, лихою зустріччю: лихоманковий і гарячковий стан, з нудотою, ломотою, кольками» [7, III:442]. Ті ж уявлення про негативний вплив при зустрічі відбиті в низці інших слов'янських слів: у рос. діал. *встретище* “параліч”, *встречник* “хвороба коней”, ст.-слов. *сърѣтеник*, *сърѣца* “зараза, зараження” [6, I:452]. Найгірші і найсильніші впливи, звичайно, пов'язувалися з нечистою силою, яка могла прибрати вигляду якихось тварин або предметів. Цю ідею відбиває рос. діал. *встретилось* – “сталось щось погане під впливом нечистої сили” [6, I:452], а також *встречный* (*стреиный*) – “рід нечистого, як лісовик, полєвик і т.п., який пустує на дорогах і перехрестях, збиває перехожих і псує коней, чому і зветься також *повстрет*, *пострел*” [1, I:271].

4. Людину, якій приписували здатність негативно впливати на інших, називали «недоброю на перехід». Вважалося, що ця властивість не обов'язково залежала від самої людини і могла визначатися певними обставинами її народження і життя (зокрема, лихе око набувала та дитина, яку мати

відлучила була від грудей, а потім знов почала годувати). Отже, могло бути і так, що людина ставала причиною нещастя іншої особи мимоволі.

Саме ці особливості сприйняття та інтерпретації ситуацій зустрічі в народній культурі і зумовили вторинне семіотичне навантаження сполучень типу *переходити дорогу*. Вихідна ситуація була базою для різноманітних імплікацій, побудованих на причинно-наслідковому зв'язку: якщо комусь не ведеться у справах, не вдається задумане – значить, йому перейдено дорогу (або підлито, або наслано, або хтось поглянув заздирним оком і т.п.). Згодом ця вербальна формула перестала співвідноситися із уявленнями про перехід дороги і через етап порівняння набула метафоричного змісту із семантичним стрижнем “здійснити на когось негативний вплив, що викликає негативну оцінку”. Див. ілюстрацію, що її наводить В. Даль: *Что, я тебе дорогу перешел, что ли? з характерною інтерпретацією: Чем прогневил?* [1, III:95].

Таким чином, ті змісти, які пов'язані у свідомості носіїв мови з сучасною ідіомою *перебігти дорогу*, виникли на основі різних імплікацій, отриманих із базової ситуації переходу дороги, взятої не в її буквальному, а в семіотичному сенсі, релевантному для народної культури. Той, хто переходив іншому дорогу, міг свідомо прагнути спричинити лихо; звідси і найпоширеніший зміст ідіоми “ставати комусь перешкодою”. Якщо, переходячи комусь дорогу з лихими намірами, людина прагнула до тої ж самої мети, що й хтось інший, вона могла сподіватися досягнути бажаного раніше; звідси виростає зміст “конкуренція”, також притаманний ідіомі *перебігти дорогу*. Могли мислитися й такі ситуації, коли певна людина була мимовільним чинником негативних впливів, завдавала шкоди, не бажаючи цього; наявність такої інтерпретації призвела до того, що ідіома набула здатності вживатися в ситуаціях типу вищенаведеної (1). Очевидно, таких імплікацій можна виявити і більше, проте ми не ставили собі за мету всі їх описати у цій роботі. Все це служить ілюстрацією до думки О.О. Потебні, висловленої ще в книзі «Думка і мова»: «На слово не можна дивитися як на вираження готової думки... Слово є вираженням думки лише тою мірою, якою служить засобом до її творення» [5:168–169].

Отже, аналіз генези ідіоми *перебігти дорогу* засвідчує, що між вихідним образом і сучасним ідіоматичним значенням не можна встановити прямого переходу на основі метафори чи іншої процедури переносу назви, як це вдається у багатьох випадках ідіомотворення (пор. ідіому *стояти на дорозі*, яка заснована на вихідному образі). Базове словосполучення *перебігти дорогу* та відповідна ідіома пов'язані через процедуру імплікації змістів із вихідної ситуації, що заснована на її ролі в культурі. Безпосередній перехід від базової ситуації до тих ситуацій, які відповідають змісту ідіом, в даному випадку просто неможливий.

Література

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М., 1955.
2. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом. – ВЯ, 1996, № 1.
3. Жуйкова М. Семантика зустрічі в традиційних культурах слов'ян / Студії з інтегральної культурології. II. Ритуал. – Львів, 1999. 4. Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляров В.Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М., 1987.
5. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. 6. Славянские древности. Этнолингвистический словарь. / Под ред. Н.И. Толстого. – Т.1. – М., 1995. 7. Словарь

української мови в чотирьох томах. Уклад Б.Грінченко. – К., 1908–1909. 8. *Телия В.М.* Русская фразеология. – М., 1996. 9. Фразеологический словарь русского языка. Под ред. Молоткова А.И. – М., 1986. 10. Фразеологічний словник української мови. – К., 1993.

И.И. Гетман, Л.И. Гетман

Религиозная картина мира и ее отражение в русской, украинской и английской фразеологии

*Мысль о сравнении всех языков есть для
языкознания такое же великое откры-
тие, как идея человечества для истории.*

А.А. Потебня

Опыт сопоставительных лингвистических исследований убедительно свидетельствует о том, что «язык не есть только известная система приемов познания, как и познание не обособлено от других сторон человеческой жизни. ...Язык есть вместе путь создания эстетических и нравственных идеалов, и в этом отношении различие языков не менее важно...» [4:259]. Причины существования разного рода семантических и структурных несовпадений языковых систем ученые видели в своеобразии «психологии народов» (В. фон Гумбольдт, А.А. Потебня), неоднотипности социально обусловленных «норм сознания» (Н.Я. Марр, И.И. Мещанинов), в специфике «языковых норм общества» и «моделей человеческого поведения» (О. Сепир, Б.Л. Уорф, Л. Вайсгербер). В качестве факторов, так или иначе влияющих на формирование языковых представлений о мире, назывались также «особенности языковой личности и национального характера» (Ю.Н. Караулов, Г.Д. Богин), различие «национальных культур» (Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров).

Интересным и богатейшим материалом для дальнейших исследований в области контрастивной лингвистики являются фразеологизмы, которые могут рассматриваться как закодированные в относительно устойчивых по своей структуре и семантике языковых единицах знания о мире и человеке – этой мыслящей и познающей мир субстанции. Следует принять во внимание, что всякое сопоставление так или иначе опирается на поиск какой-либо общей точки (константы). Несомненно, что одной из таких констант для ряда устойчивых оборотов русского, украинского и английского языков выступает отраженная в них религиозная картина мира (РКМ). Дело в том, что указанные языки репрезентируют христианский взгляд на мир и, несмотря на принадлежность носителей этих языков к различным религиозным конфессиям, апеллируют к единому священному тексту – Библии. Именно Библия (Новый и Ветхий Завет) служит основой, на которой зиждется РКМ – «совокупность наиболее общих религиозных представлений о мире, его происхождении, строении и будущем...» [2:419].

Если признать, что картина мира – это своеобразная система координат, регулирующая процесс восприятия индивидуумом окружающей действительности и формирующая стереотипы отношения человека к миру то в качестве «матрицы» христианской РКМ можно выдвинуть совокупность таких фундаментальных понятий религиозного сознания:

- Бог – Творец, Создатель мира;
- двоемирие – «разделение мира на сверхъестественный и естественный, при абсолютном господстве первого над вторым» [2:419];
- строение мира как трехъярусной системы, составными элементами которой являются Небо, Земля, Преисподняя;
- возникновение и гибель универсума;
- противостояние доброго и злого начал, сил света и тьмы и др.

Иллюстрацией того, что данная матрица религиозных представлений актуальна и для языковой картины мира, может быть предложенная Полем Роже схема построения подкласса «Религия» (класс «Аффекты»). Показательно, что эта схема вполне приложима к описываемой нами лексико-фразеологической группе единиц русского и украинского языков. Рубрики подкласса «Религия» в словаре-тезаурусе представлены следующим образом:

- А. Сверхъестественные существа
- В. Сверхъестественные области: Небо, Ад
- Б. Религиозные верования
- Г. Религиозные качества
- Д. Религиозные чувства
- Е. Религиозная практика
- Ж. Вера в сверхъестественное
- З. Церковное управление [см.: 5, XXII].

Заметим, что в перечисленные рубрики наряду со словами автор включает и устойчивые сочетания. Например, в рубрике А. как перифразы имени Иисуса Христа даны: *the King of Kings, the King of Heaven, the King of Glory, the King of Jews, the Good Shepherd, the Bread of Life, the Lamb of God* и многие другие. В русской православной религиозной практике используют соответственно: *Царь Царей, Царь Небесный, Царь Славы, Царь Иудейский, Добрый Пастырь, Хлеб Жизни, Агнец Божий*. В украинском языке находим аналогичные им: *Цар Царів, Цар Небесний, Цар Слави, Цар Юдейський (Иудейский), Добрий Пастир, Хліб Життя, Агнець Божий*. Эти устойчивые перифрастические выражения можно классифицировать как междязыковые дублеты.

Семантическое и структурное тождество фразем наблюдается у значительной части библеизмов, т.е. цитат, калек, перифраз и оборотов, возникших по модели известных изречений из Священного Писания. Так, идентичны фразеологические сращения *Валаамова ослица, Валаамова ослиця, Balaam's ass*, которые в русском, украинском и английском языках обозначают покорного, молчаливого человека, неожиданно для окружающих выразившего свой протест.

Сопоставительный анализ библеизмов дает примеры и неполной (частичной) аналогии, причем причиной этого довольно часто становится смещение смысловых акцентов в народном толковании библейских сюжетов. Такова судьба фразеологизмов, возникших на основе ветхозаветной истории

о Каине и Авеле. Устойчивые обороты *Каинова печать* (русск.), *Каїнова печать* (укр.) и сложное слово *Kainszeichen* (нем.) используются в смысле "знак преступности; проклятие, данное человеку в наказание за что-либо". Однако, судя по Книге Бытия, такое знамение было дано Каину Богом с несколько иной целью, а именно: «чтобы никто, встретившись с ним, не убил его» [Быт., 4, 15]. Ближе к библейскому первоисточнику стоит английский фразеологизм *the curse of Cain* (буквально: проклятие Каина). Действительно, проклятие Богом Каина и положение на него печати-знаменья не связаны причинноследственными отношениями, а лишь следуют одно за другим.

Изучение параллелей между разноязычными фразеологизмами, относящимися к религиозной тематике, помогло выявить факты, которые могут быть индикаторами национального менталитета. Так, своеобразная аналогия обнаруживается между выражениями *Святая Русь* и *God's own country* (буквально: собственная страна Бога), т.е. Соединенные Штаты Америки. Показательно, что оба эти фразеологизма не являются, строго говоря, библеизмами-цитатами, но восходят к ветхозаветному выражению *земля обетованная*, т.е. земля, обещанная Богом еврейскому народу. *Землей обетованной* или *Святой Землей* называли Палестину. Возникшее позже сочетание *Святая Русь* и его инвариант *земля святорусская*, хотя и включает в свой состав топоним, нельзя расценивать как понятие сугубо географическое или этническое. По выражению С.С. Аверинцева. «Святая Русь – категория едва ли не космическая. По крайней мере, в ее пределе (или в ее беспредельности) вмещается и ветхозаветный Эдем, и евангельская Палестина» [1:216]. Наличие устойчивых оборотов *Святая Русь*, *Москва – Третий Рим* во фразеологическом фонде языка служит указанием на такую особенность русского менталитета, как «мессианская национальная идея» – восприятие своего государства как центра христианского мира.

Существование подобной мессианской идеи у американцев подтверждается не только наличием выражения *God's own country*, но и фразеологизмом *God's flag* (буквально: флаг Господа Бога), которым в обиходе называют государственный флаг. Символична в этом смысле и надпись на американской валюте: «In God We Trust» (на Бога мы уповаем).

Небезразлично религиозной идее и украинское национальное самосознание. Правда, для обозначения своей страны в ряду других государств украинцы прибегают к иному постулату – мысли о единстве христианского мира. Достаточно указать на высокую частотность оборотов *мир хрищений* и (*наша*) *земля християньска* в таком жанре украинской народной поэзии, как дума.

Исследования по контрастивной фразеологии, у истоков которой стоял А.А. Потебня [см.: 3, 185], могут стать, на наш взгляд, ценным источником сведений о культуре и менталитете народов.

Литература

1. Аверинцев С.С. Византизм и Русь: два типа духовности // Новый мир. – 1988. – № 1. – С. 210–220.
2. Атеистический словарь / Под ред. М.П. Новикова. – М.: Политиздат, 1983.
3. Зорівчак Р.П. О.О. Потебня та фразеологічне багатство мови // Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 179–189.
4. Потебня А.А. Язык и народность // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 253–285.
5. Roget's International Thesaurus. – London – Glasgow. 1964.

Рекурсивное «тестирование» иконичности в дискурсе

Иконический элемент в структуре языковых единиц неизменно связан с сущностями более высокого порядка, отражающими когнитивно-дискурсивные аспекты человеческой деятельности. Инструменты иконичности — инструменты ментальной обработки дискурса.

Идеи А.А. Потебни, на наш взгляд, являются одним из источников современного решения проблемы иконических презумпций текста и дискурса. В связи с этой проблемой актуализируется и собственно лингвистическая теория языкового содержания А.А. Потебни [7], опирающаяся на понятие формы как способа представления экстралингвистического знания.

Структурные модели Языка и дискурсивные контексты не имеют характера устойчивой и абсолютной корреляции. Теоретически, подобная асимметрия между условными ассоциациями системы и безусловными мотивациями структуры объясняются самим статусом естественного языка, способного коннотировать одни знаковые системы и приводить к деградации другие. Собственно говоря, здесь имеет место переход одного уровня иерархии, основанной на нелинейных отношениях, в другой, линейный. Подобная трансплантация является общим случаем механизма многотактной подстановки [4]. Взаимодействие иконического и символического кодов транзитивно, но антирефлексивно. Наличие наборов допустимых коллективных подстановок и коннотируемость иконических кодов в ядре языковой структуры способствует образованию определенного вида языковых структур, гибридов, где взаимодействие иконического и вербального предстает наиболее интенсивным.

Обертонны оппозитивности языковых единиц оборачиваются для языковой структуры предвосхитительной двойственностью, поскольку экспансия протяженности навязывает языковой единице определенную ориентированность, вводя значимый характер порядковых отношений в самое ядро структуры языка. Таким образом, проблема асимметричности кодов и систем: «язык не только коннотирует другие системы, но и интегрирует в себе иконические коды» [5:26] и проблема транзитивности и рефлексивности дистрибутивных и когнитивных коррелятов синтаксической структуры: то, что маркировано структурно, обычно когнитивно сложнее, — объединяются вокруг вопроса порядковых отношений, возникающих в верхних слоях генерационного механизма языка и текста.

Содержательная интерпретация указанной корреляции делает предпочтительным введение в процесс взаимодействия концептуальных констант и иконических кодов механизма рекурсии: выбор последующих единиц языка соответствует тому, какие единицы уже выбраны для построения предшествующего фрагмента текста. Введение рекурсивного механизма тем более естественно, поскольку он сопровождается набором обязательных коллективных подстановок единиц: «лингвистическая подстановка и есть средство образования гибридов» [4:132; 3]

Иконичность – конструктивный принцип организации языковой структуры, сопровождающийся свойством нежесткого противопоставления синтагматических и парадигматических отношений языковых единиц: противопоставление текст vs дискурс как оппозиция зоны локализации iconicity vs зоны ее плетения – также его выдерживает.

Диаграмматическая природа динамики знакообразования покрывает все уровни и ярусы языка. Производность по смыслу, выводимая из производности по форме, реализует присущую ей иконическую структуру путем манифестации различающих ее признаков. Именно статус иерархически выделенного элемента необходимо отражается в его порядковом отношении среди элементов нарратива [9:72–76; 10; 3:352–359], укрупняя иерархическую выделенность текстовой конфигурации, особенно в случае неоднозначности структур более глубокого уровня.

Возникает задача определения мотивов дискурсивного выбора и классификации единиц, его поддерживающих. Внутриязыковой поддержкой в ее решении становится принцип рекурсии, действующий одновременно с иконичностью как конкурирующий мотив, борющийся за выражение в рамках единого текстового пространства.

Теперь охарактеризуем детальнее рекурсивную мотивацию как подстановочный генерационный механизм.

Модель рекурсивности представляет собой морфизм структуры реальности в базовую языковую форму. Между тем, сама рекурсивность в языке иллюстрирует вероятностную протяженность порождающей способности языкового аппарата человека. Дистинкция рекурсивность – иконичность, скажем сразу, может проводиться в разных дискурсивных планах: сигнификативном и сентенциальном. Полезно различать контрконструктивный, – изотопии типа снег бел, – и конструктивный тип рекурсивной отмеченности: **boy-boys, book-books, jump-jumped** и под. Сентенциально он способствует свертыванию семантических структур: Он любит себя ≠ он себялюб vs Саша любит Сашу – рекурсия нетранзитивна и однородна, – два местоимения вложены в антецеденты друг друга; дискурсивно – рекурсия транзитивна и неоднородна, что порождает бесконечную длину производной формы: Отец отца отцу отец; всякий мужчина мужчина до первого мужчины; он думал, что я думала, что думал он – я сплю; я оглянулся посмотреть, не оглянулась ли она, чтоб посмотреть, не оглянулся ли я; Each of Marys sons hated his brothers VS Each of Marys sons hated each of Marys sons brothers; The man who shows he deserves will get the prize he desires (пример из (2, 83). Типичным примером рекурсии представляется случай так называемой сериальной конструкции: фр. *laisser tomber*, русск. Пойду погуляю – оба предиката имеют единую финитную форму глагола и совпадают в категориях времени, лица и числа, обнаруживая высокую степень зависимости от ситуативного контекста. Перевод иконических фигур в дискурсивный план стимулирует итерацию языковых элементов, их морфологическую симметричность, сортную однородность и линеаризацию компонентов в итеративной цепочке: Вот я ему сказала: возьмите гречневой крупы, а он взял закатился в кулинарию, взял гречневой каши, взял вареной капусты (пример из [6:133]); На улице вскачыл конный всадник (Платонов, пример Л.Р. Савченко). Можно предположить, что

синтаксически координированные сериальные конструкции [6] обладают свойством семантической неоднородности и диаграмматизма: Он провел ему ручной удар в грудь, но сам он не сделал себе никакой защит; На улице вскочил конный всадник (Платонов); Проходит несколько мгновенных лет, и тяжелый бархат расходится, словно волна на неуютном пляже. Мы остаемся в мире символов, даже все эти грубые проникновения под кожу, желчные царапины, греховные инъекции, цирковые прыжки страсти остаются косвенными намеками на сообщения кодекса гибели. Невидимый меч танцует подле увядшего тела. Каждое движение подобно казни самурая. Мы, бесплотные, понимаем, сколь несовершенно оно в сравнении с буквами на хорошей и даже скверной бумаге (Дм. Волчек).

Дискурсивные иерархии иконичности, регулирующие смысловую связность текста, задают способ представления информации, обусловленный линейным характером текстового означающего, [8:240], благодаря свойству «плетения» языковых единиц в речевой цепи.

Важным фактором рекурсивности является фактор «ожидаемого порядка положения дел», но в этих случаях рекурсивность ослаблена со стороны структуры языка, а не текста. К таким явлениям следует отнести, как представляется возможным, и явление «синтаксических разрывов» [1:128–133]. «Универсальная» проективность как особенность систем синтаксических групп – одна из зон интенсивного иконического напряжения. Так, эмфатическая выделенность одного элемента внутри группы «срывает» проективность дерева подчинения, но способствует большему разворачиванию клаузы в речевой цепочке: Я видел его молодым; Он из Германии туманной плоды учености привез (Пушкин). Сам характер последовательно-иерархического членения синтаксических групп с разрывом проективности изоморфен кодируемому, выделенному элементу. Особенность нашей трактовки этого явления на фоне иконичности состоит в следующем: эмфатически выделенный элемент получает структурный приоритет и перемещение в независимую позицию, мотивированное иконическими презумпциями и приоритетом «синтаксической коалиции» [1]. Иконическая выделенность сообразна специфической смысловой нагрузке группы и обусловлена либо референтным сдвигом, либо принципом прагматического приоритета наиболее важных в информационном аспекте элементов. Впрочем, в этом аспекте явление непроективности групп еще не изучено.

Сложный ритм рекурсивной функции определяет ритм интеграции иконических кодов в структуре текста. Иконичность не является абсолютной характеристикой языка, между тем дискурсивная рекурсивность – вполне очевидная реальность иконических тенденций дискурса, что делает их тестируемыми и позволяет продвигаться по пути верификации каузальных связей между когнитивными и дискурсивными явлениями: «содержание языка состоит лишь из символов внеязыкового значения и по отношению к последнему есть форма» [7:72].

Литература

1. Гладкий А.В. Синтаксические структуры естественного языка в автоматизированных системах общения. – М., 1985. 2. Казенин К.И., Тестелец Я.Г.

Исследование синтаксических ограничений в генеративной грамматике // Фундаментальные направления современной лингвистики. – М., 1997. 3. Коваль О.В. Семантически сложные структуры на шкале иконичности // Вестник ХГУ, 1999. – № 749. 4. Лекомцев Ю.К. Введение в формальный язык лингвистики. – М., 1983. 5. Мейзерский В.М. О взаимодействии иконического и лингвистического символизма в фигуративных процессах // ТЗС, 1988. – № 22. 6. Подлесская В.И. Сложное предложение в современном японском языке. – М., 1993. 7. Потемкина А.А. Из записок по русской грамматике Ч. 1. – М., 1958. 8. Сигал К.Я. Проблема иконичности в языке. АКД. – М., 1999. 9. Haiman J. Natural Syntax: Iconicity and Erosion. Cambridge. 1985. 10. Givón T. Mind, code and context. Hillsdale. – 1989.

Т.М. Голосова

До питання про співвідношення філософських та лінгвістичних концепцій в аспекті дослідження формування темпоральної текстової структури

У процесі дослідження взаємовідношень мови і мислення у сучасному мовознавстві важливе місце відводиться вивченню тих мисленнєвих категорій, які представляють зв'язок між людською свідомістю та об'єктивною дійсністю і тому є фундаментальними поняттями, які відображають уявлення людства про навколишній світ. Однією з таких фундаментальних мисленнєвих категорій є категорія часу. Категоріальність у мові абстрактна. Вона лише в мовленні здатна виявити свою конкретну природу. Саме цей факт є одним із стимулів, що визначає підвищений інтерес до досліджень категоріальності у структурі тексту.

Проте загальне визначення часової системно-структурної організації тексту неможливе без з'ясування аспектів інтерпретації часу в новітніх філософських концепціях, оскільки кожна з них розкриває той чи інший бік темпоральної системи на сучасному етапі усвідомлення часових відношень навколишньої дійсності. Вказані відношення, звичайно, знаходять відображення у темпоральній текстовій структурі, де спостерігається співвідношення загального концепту часу, текстових категорій з окремими темпоральними макроструктурними явищами мовної/мовленнєвої систем.

Аналіз часових відношень навколишньої дійсності в аспекті формування картини реального світу внаслідок його сприйняття людиною, у філософських концепціях ХХ-го століття дозволяє виділити два напрямки інтерпретації часових відношень, які представлені у дослідженнях А. Ейнштейна та роботах Дж. Уитроу, а також М. Хайдеггера, О.Д. Черніна та ін., що власне репрезентують релятивістську та субстанціональну темпоральні моделі.

Так, час у релятивістській концепції розглядається як особливого типу зв'язок речей і подій, їх взаємний вплив, буття. Час вводиться у реальний світ як значуща змістова величина співвідноситься з ним. А. Ейнштейн вказує: "Чотирьохвимірний континуум природно розпадається на трьохмірний

та одномірний (час) [1:152–153]. Звідси час та простір трактуються як ідеальні визначення об'єктивних відношень, детермінованих рухомою реальністю як власною формою цього руху, описом якої і слугують у ролі тієї точки відліку, якому вона (рухома реальність) належить. Тобто час кваліфікується як порядок, як послідовність буття речей і подій, напрямок їх розвитку, взаємного зв'язку та взаємного чергування.

Таке визначення темпоральності у лінгвістиці репрезентується релятивним характером граматичних відношень у системі тексту, де темпоральною точкою відліку є певна дія, виражена тією чи іншою дієслівною формою або момент мови, який з'ясовується по відношенню до іншого моменту мови, чи, як в лінгвістичних концепціях останніх років, моменту спостереження мовця у властивому саме йому просторі (у загальному плані реальної чи художньої дійсності). Проте і сам момент мови має релятивний характер, що виявляється подвійним чином: теперішнє, минуле та майбутнє щодо моменту мови може розглядатися безвідносно до власне об'єктивної часової течії. Дейктичний темпоральний орієнтир тісно пов'язується з мовцем, у ролі якого може виступати як учасник розмови, так і учасник події.

Таким чином, часові відношення певною мірою при такому підході пов'язуються з витвором людського розуму, з його вільно сконструйованими ідеями та поняттями. Релятивістська теорія намагається утворити картину реальності та встановити її зв'язок з загальним світом чуттєвого (психологічного) сприйняття. Психологічне відчуття часу дозволяє впорядкувати людські враження, встановити, що одна подія передує іншій, чим зумовлене виділення динаміки теперішнього, минулого та майбутнього. Це, відповідно, пов'язує час та в першу чергу реальне людське буття.

У роботах М. Хайдеггера сприйняття часу навколишньої дійсності людиною є процесом усвідомлення підсвідомого, способом конструювання картини індивідуального людського світу, тобто тут знаходить вираження феноменологічна філософська концепція інтерпретації темпоральних відношень.

Мислення людини (присутність) і сприйняття нею навколишнього світу визначається з позицій М. Хайдеггера часом: кожна річ має певне положення у просторі людського мислення. Поряд з цим, сам час не є чимось суцільним, але залишається у своєму протіканні постійним, сам при цьому не є нічим часовим, подібно до того, що існує у часі: "Власне кажучи час є об'єднуюча потрійний просвіток близькість присутності із теперішнього, того, що відбулося і майбутнього" [2].

Час займає певне, відповідне положення у присутності-мисленні, поряд з буттям. Останнє тісно переплітається з процесом сприйняття, запам'ятовування, усвідомлення навколишнього світу людиною: "Ми відчуваємо присутність буття у разі будь-якого простого, досить вільного від забобонів усвідомленні суцільного у його даності та підручній близькості" [2:194]. Усвідомлене буття займає певне положення у мисленні людини, маючи здатність постійно змінюватися, оскільки перетворюється саме сприйняття навколишнього світу. Таким чином, образ якоїсь речі трансформується у зв'язку з уявленнями людини про цю річ і має динаміку, оскільки змінюється саме сприйняття речі: певний референт, позамовний об'єкт у свідомості людини трансформується у зв'язку з уявленнями його одночасно в минулому, теперішньому та майбутньому: "Майбутнє ніколи не може починатися тому, що його

відсутність як присутність ще не-теперішнього нас завжди якимось чином вже задіває, тобто є присутнім також безпосередньо, як те, що відбулося" [2:398–399]. "Саме місце, що вміщує у собі це буття і складає час", – вважає М. Хайдеггер.

Місце-час визначається із відсторонено-відмовляючої близькості компонентами потрійної єдності (але не є цією єдністю) того, що настає (майбутнього), того, що відбулося (минулого), того, що є (теперішнього), одночасно зближуючи і віддаляючи їх. Таким чином встановлюється особлива взаємодія такої близькості як четверта часова ознака. Відповідно до цього, час – галузь допросторова, розумова. Вона міститься, знаходиться у людині, не існує без неї, поєднуючи як свідомий, так і підсвідомий аспекти її мислення.

Те, чим визначається і встановлюється час та буття у їх власне єство (мислення, свідомість), тобто у їх взаємну приналежність, М. Хайдеггер називає подією. Подія дає можливість буттю і часу належати один одному, тобто темпоральності навколишньої дійсності відбуватися, виявлятися у події.

Оскільки буття і час мають місце лише у події, цій останній належить та особливість, що вона вкючає в себе людину як істоту, яка зважає на буття та стоїть у власному часі. Поряд з цим, людина вносить у свою сутність подію, а отже, належить їй.

Таке співвідношення, з погляду М. Хайдеггера, базується на особливій рисі події – обособленні, відокремленні [2:405]. Завдяки вказаній рисі людина лише і випускається, входить, зрештою розуміє подію. У зв'язку з цим ніколи не можна поставити подію перед собою ні як щось навпроти, ні як щось все охоплююче. Отже, саме подія є тією основною одиницею людської свідомості, в якій можна знайти відображення часу з характерними для нього якостями, властивостями. Відповідно, найяскравіше подія втілюється у системі художнього часу тексту.

Ми зупинилися так детально на визначенні часової концепції М. Хайдеггера бо, як здається, саме вона здатна пролити світло на своєрідну взаємодію свідомого та підсвідомого відображеного автором та сприйнятого читачем навколишнього світу (реального чи вигаданого) з певною ідейно-художньою метою, а отже і на текстові темпоральні відношення, що являють собою своєрідний синтез, ієрархію, взаємодію зовнішнього часу та внутрішньої темпоральної системно-структурної організації.

Власне зовнішню темпоральну структуру літературного твору складають відображені факти буття героїв тексту, тобто особливий відносний одночасний образ їхнього минулого, теперішнього та майбутнього, який формується і видозмінюється внаслідок не просто сприйняття, але й осмислення комплексу сюжетних подій, кожна з яких відрізняється власним буттям і місцем у текстовому просторі (звідси, можливо, відносний і одночасно не динамічний характер граматичної інтерпретації часу).

Внутрішній час репрезентує безпосередньо те місце, в якому розташовується подія, набуваючи своєї особливої цільової характеристики. Ця характеристика являє не завжди експліцитну, явну і усвідомлену взаємодію того, що відбулося, відбувається чи відбудеться, тобто четверту характеристику часу за М. Хайдеггером.

Таким чином, інтерпретація часових відношень у тексті пов'язується з процесом "виведення з потаємного механізмів, зумовлюючих як сприйняття

темпоральних характеристик навколишнього світу, так і вплив самої системно-структурної організації тексту на такі процеси, детерміновані у свою чергу взаємовідношенням та взаємозалежністю категорії часу навколишнього світу та мисленневою категорією часу людської свідомості.

Кожна філософська концепція взаємно доповнює та впливає одна на одну. Релятивістська часова модель спирається насамперед на з'ясування темпоральних якостей, властивостей, ознак реального світу, в той час як субстанціональна представляє відображення темпоральних процесів навколишньої дійсності у людській свідомості і не лише у плані загальних ознак, а в першу чергу як виявлення сформованого образу, пов'язаного зі сприйняттям часових відношень, а також, передусім, з результатом їх усвідомлення.

Ланкою, що опосередкує ці зв'язки, є те, що знаходиться між ними (між реальним світом та мисленням людини) та є суттєвим для впорядкування темпоральних зв'язків і їх розуміння – сам механізм, процес мислення, спрямований на усвідомлення темпоральних відношень навколишньої дійсності з метою формування та утворення абстрактної когнітивної моделі часу. Як ми вважаємо, цей механізм можна простежити у процесі відтворення сукупної темпоральної структури художнього тексту – художнього часу, на базі з'ясування як окремого організаційного його макрокомпонента, так і цілісної упорядкованої текстової системної структури.

Отже, обидві часові концепції задіяні у лінгвістичних інтерпретаціях часу на рівні тексту, мікро- та макроструктури тексту. Вони складають основу для дослідження механізму утворення часу з його окремих компонентів, тобто відношень, які забезпечують розгортання темпоральності текстової системно-структурної організації. Вказане положення зумовлюється насамперед тим, що час базується на мовній системі граматичної темпоральності й функціонує як художній у цілому творі.

Таким чином, художній час є усвідомленим статичним образом рухомої відносної темпоральної картини реального світу речей. Його справжня динаміка є ні чим іншим як психологічним процесом сприйняття текстового світу буття подій як умовно реального світу дійсності людського життя. Його розгортання становить часову структуру тексту, що виростає з граматичної темпоральної системи.

Література

1. *Ейнштейн А.* Физика и реальность. – М., 1965.
2. *Хайдеггер М.* Время и бытие. – М., 1995.

О.А. Майборода

До проблеми внутрішньої форми фразеологізму

Одним з аспектів багатогранної діяльності О.О. Потебні є з'ясування співвідношення змісту і форми слова. Принципово важливою у цьому плані є проблема внутрішньої форми слова, яка досі залишається не вивченою. Показовим щодо цього є хоч би неоднозначне розуміння важливих термінів, якими оперує вчений. Наприклад, лексема *представлення* /рос. *представление*/ – дія за значенням 'представляти' [11, VII:529], тобто

‘репрезентувати’, деякими мовознавцями трактується як *уявлення*. О.О. Потебня неодноразово застерігав дослідників від поплутання поняття «представлення» у мовознавчій науці і в філософії: «Знак у слові є необхідна ... заміна відповідного образу чи поняття; він є представником того чи другого в поточних справах думки, а тому називається представленням. Цього значення слова представлення, значення, яке має особливу важливість для мовознавства і зовов’язаного своїм походженням спостереженням над мовою не слід поплутувати з іншим, більш відомим і менше визначеним, за яким «представление» є те саме, що сприйняття або чуттєвий образ, у всякому разі – сукупність ознак» [7:18].

Справді народним є поняття внутрішньої форми слова, висунене Потебнею. Воно потребує не тільки застосування, повного розкриття, але й розширення, розвитку. «У слові ми розрізняємо зовнішню форму, тобто членороздільний звук, зміст, що об’єктивується через звук, і внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст» [8:175].

Внутрішня форма у ФО¹, як і у слові, є центром образу, «одного з ознак загального значення, яка домінує над усіма іншими» [9:5].

Вчення Потебні про внутрішню форму слова є вихідним у розумінні внутрішньої форми фразеологізму з таких міркувань: а) із з’ясування внутрішньої форми слова повинно починатися вивчення всіх інших інгредієнтів мови як складної системи систем [9:5]; б) внутрішня форма у фразеологізмі може бути представлена через значення і структуру вільного словосполучення, на основі якого він виник» [6:10]; в) вчення О.О. Потебні про внутрішню форму слова є найбільшим внеском у розуміння взаємозалежності між формою і змістом слова, у висвітлення механізму вираження думки в слові» [9:5].

Внутрішньою формою слова багато лінгвістів слідом за В. Гумбольдтом і Штейнталем називають спосіб репрезентувати значення в слові, спосіб поєднання думки зі словом.

Вважаючи гумбольдтівське поняття внутрішньої форми мови як ствердження стійкості і незмінності мови для себе неприйнятним, Потебня про нього ніде не згадує, а самий термін «внутрішня форма» застосовує до сфери семантичної структури слова в зовсім іншому значенні, яке відіграє важливу роль у його лінгвістичній концепції, але нічого спільного з концепцією Гумбольдта не має. Теорія внутрішньої форми слова О.О. Потебні заснована на ролі останньої у розвитку слова та загальних закономірностей розвитку мови.

Внутрішня форма слова – це певна сторона його змісту, що вказує, як пов’язане дане слово з його найближчими попередниками і яка ідея веде до втілення нового значення саме в таку, а не інакшу зовнішню форму – значущу (словотвірну та морфологічну) і зовнішньо-виражальну – фонетичну [9:6].

Наведемо приклади: І. Коли взяти ряд однокорених слів, які на перший погляд можуть здатися парадоксальними, – *бькъ* – *бъчела* – *букъ* /*бука*/ – то неважко встановити внутрішню форму, пов’язану з дієсловом *бучати* (‘мукати’, ‘гудіти’, ‘ревти’). Отже, *бькъ* – ‘той, що реве’, *бъчела* – ‘та, що гуде’, *букъ* (*бука*) – ‘шум’ [12, І:192, 195].

Найближче етимологічне значення, яке ґрунтувалося на чуттєвому (акустичному) сприйнятті, є знаком значення цих слів. На наш погляд, у наведе-

дених словах чуттєва (акустична) ознака відіграє роль генетичного зв'язку між новими й попереднім значенням слова.

II. У фразеологізмі *кулика вбити* ('спіткнутись') внутрішня форма як зв'язок із дійсністю представлена через значення іменника *кулик* і структуру словосполучення, до якого він входить. *Кулик* – похідне утворення від праслов'янського *kul* – , індоєвропейського **kaul* – 'кістка', 'нога'. Назва зумовлена великим розміром ноги птаха [3, III:133]. Ми поділяємо думку дослідників про те, що «на ранніх етапах розвитку людства і людського мислення з усіх ознак предмета виділялась саме та, що мала найважливіше значення в житті людини, в пізнанні нею природи явищ, речей зовнішнього світу. Ця ознака привертала до себе увагу людини, виділялася з-поміж інших ознак і ставала представником предмета» [2:31].

Не виключено, що серед птаства людина виділяла дану пташину за незвичайно великим розміром ноги і дала їй назву за значенням 'нога' – *кулик*; звідси і такі утворення: *кульгати*, *кульгавий*, *кулити ноги* – 'підбирати ноги під себе'. Цей же корінь знаходимо у польськ. *kula* – ж.р. – 'милиця', в українському діалектизмі *куля* з цим же значенням (на Буковині), в білор. слові місцевого значення *кульця* (*культя*, *культя*) – 'залишок скаліченої руки' [16:13, 98].

На наш погляд, прикметною щодо внутрішньої форми є ідіома *кулика вбити* – 'спіткнутись', тобто значення пов'язане з певною дією ніг. Народна пам'ять зберегла ознаку – 'нога', – яка репрезентує птаха з великою ногою.

Повну рацію має акад. Русанівський, коли стверджує, що мова дається індивідуумові як весь попередній досвід певного народу, а через нього і до деякої міри досвід усього людства у пізнанні навколишнього світу [9:6].

III. ФО *ходити під обухом* – 'бути під постійною загрозою, небезпекою чого-небудь' [10, IV:407]; *ждати чекати, як віл обуха* – 'виявити байдужість або безсилість перед загрозою чого-небудь'; *підставляти голову під обух* – 'наражатись на небезпеку без потреби в цьому' [11, V:508] мають одну внутрішню форму.

Зрозуміло: *обух* – 'загроза'; разом з тим, це і ключове слово у наведених фразеологізмах. Дослідники етимології слів сприймають цей іменник як **О-БУХ*, зближуючи з дієсловом *бухати* [14, III:110], яке і є внутрішньою формою наведених фразеологізмів.

IV. ФО *барвінок рвати* означає 'іти на любовне побачення': «*Пусти ж мене, моя мати, барвіночку рвати, а вже ж наші вороги полягали спати*» [10, I:29].

Слово *барвінок* запозичене, воно відоме західноєвропейським мовам, зокрема німецькій; походить від латинського *vinca bervinca*, утвореного від основи за значенням 'обв'язувати', 'обвивати' [3, I:141].

Враховуючи етимологічні дані слова *барвінок*, ми схильні вважати внутрішньою формою аналізованого фразеологізму 'обіймати', 'обвивати'.

V. Трапляються фразеологізми, які мають не одне значення при наявності однієї внутрішньої форми. Наприклад, ФО *під корито підвернути*, вжита у творі П. Куліша «Чорна рада», стосується соціальних стосунків і означає: 'позбавити кого-небудь привілеїв, влади і т. ін.', пор.: «*Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні*

інший порядок, і не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні бідного» [11, VI:403]. Можливо, ця ФО набула соціального значення дещо пізніше.

До речі, *корито* – 1) 'дерев'яна довгаста посудина для годівлі або напування тварин, птиці'; 2) 'довга дерев'яна посудина біля криниці, з якої напувають коней, худобу', а в діалектах *коритом* називають ночви [11, IV:291].

Справді, перекинути такий важкий виріб, щоб когось підвернути під нього, дуже важко, тим більше, що він постійно набирає ваги від налитої в нього води.

У родинних стосунках, коли старша сестра не одружена, а менша виходить заміж, кажуть *під корито підвернула старицу* [10, II:284 та 10, III:160]. Побутовий план уживання цієї ФО – украй конфліктна ситуація.

Внутрішня форма фразеологізму *підвернути під корито* пов'язана з присутністю прадавньої семи іменника спільнослов'янського періоду **KOPŮ* – 'зневага, образа' [4, III:20], який одного кореня з іменним складником фразеологізму – *корито*. Думається, що й у соціальному, і в побутовому плані саме так і визначається внутрішня форма фразеологізму *під корито підвернути* – 'зневага', 'образа'.

Слово як творчий акт мовлення і думки, – вчить О.О. Потебня, – включає в себе, крім звуків і значення, ще «представлення» (або внутрішню форму), інакше знак значення [6, I-II, с.6-7].

Ось декілька фразеологізмів з іменником *решето*, в яких належить назвати внутрішню форму: *ловити решетом* (у *решеті*) – 'марнувати час, байдикувати' [11, IV:588], *носити воду решетом* – 'робити що-небудь даремно, марно витрачати час'; у *решеті повозити когось* – 'обдурити когонебудь'; як *води у решеті* – 'зовсім нема' [11, VII:524]. Іменний складник *решето* у наведених ФО є ведучим щодо внутрішньої форми, яку можна встановити шляхом етимологічних пошуків на основі не тільки слов'янських, а й інших індоєвропейських мов.

Зовнішня форма споріднених однокорених слів *gorix*, *prorix*, *resheto* лише однією своєю частиною (коренем) безпосередньо утворює план вираження. На поверхні зовнішньої форми бачимо чіткі сліди, ознаки цього змісту. Варто нагадати, що у слові *resheto*, етимологічно пов'язаному з коренем *RĬX* – ('дірка'), відбулася перша палаталізація приголосного X–Ш. Отже, це слова з відмінною зовнішньою формою, але вони мають одну внутрішню форму через корінь *RĬX*– (*РЕШ*–).

Українське слово *gorix* має відповідники з цим же морфологічним і близьким фонетичним складом у всіх слов'ян. мовах: рос. *орех*, білор. *арэх*, давньоруське *орѣхъ*, польське *orzech*, слов. *orech*, чес. *orech*, верхньоніжньо-лужицьке *worjech*, полабське *wrexaj*, болг. *орех*, макед. *орев*, сербохорв. *орех* (волоський горіх – дерево і плід), словінське *oreh*, праслов'ян. **orexъ*; – не зовсім ясне [3, I:567].

Існує думка, що початкове *o* – в слов'янських мовах, як і початкове *v* в полабській, є префіксом, приєднаним до основи дієслова *resiti* – 'розв'язати', спорідненого з лит. у похідній назві *riestas* – 'горіх'. *Г* в українській назві є вторинним.

Відомо чимало спроб пояснити слово *gorix*, але остаточний висновок ще чекає свого дослідника. Більш-менш переконливим нам видається збли-

ження іменника *орехъ* з *resiti*, як і зіставлення слова *решето* з цим же дієсловом О.О. Потебнею [4:123; 14, III:479].

Етимологічні дані однокореневого *проріха* (др. *прорѣха*, блр. *прарх* (-а) прояснею домінуючу ознаку, пор.: *про-* префікс; зіставлення з латинським *rima* – ‘тріщина, щілина’ або латиським *reschi*, *rest-* ‘виділяти’, скр. *ric*, *ricati* – ‘розкривати’ [12, III:227]; укр. *проріха* – ‘діра в одязі, тканині; прорізана або штучно утворена щілина в чому-небудь’; блр. *прарэх* (-а)- ‘розірване чи розрізане місце в одежині, дірка’ [13, IV:361].

Отже, внутрішня форма іменників *горіх*, *проріха*, *решето*, фразеологізмів *ловити решетом* (у *решеті*), *носити воду решетом*, у *решеті* *новозити кого*, як у *решеті* – ‘щілина, діра’.

Актуальна внутрішня форма встановлюється в межах семантичної системи однієї мови, тоді як її історія губиться в глибинах багатьох споріднених, а інколи і неспоріднених мов. Наприклад, внутрішню форму фразеологізму *садити гайдука*, відміченого в «Енеїді» І.П. Котляревського, *вдарити гайдука* [10, I:265], *сядати гайдука* [1:92] можна з’ясувати, залучивши дані неслов’янських мов. *Гайдук* – полісемантичне слово, одне із значень якого – ‘назва запального народного танцю навіприсядки’.

Відповідники цього слова є у всіх слов’янських мовах – р.блр. *гайдук*, п.ч. *hajduk*, слц. *hajdуч*, болг. *хайдик*, м. *ajдук*, слн. *hajduk*, запозичення з угорської [3, I:453]. Макс Фасмер наводить і тур. *hajdud* [I:452]. Очевидно, слово *гайдук* одного кореня з тур. *haj* – ‘вільно’, ‘легко’ [3, I:452], пор. ще укр. *гайдак* [3, I:452] – ‘спритний’. Усе це дає підстави зробити висновок про те, що внутрішня форма наведених українських фразеологізмів пов’язана з турецьким коренем, тобто започаткувалася у дуже віддалений час. Наведені матеріали дають можливість твердити, що саме «поняття внутрішньої форми у фразеологізмах зводиться до особливої метафоричної образності й експресивності мовного вираження повторюваних фактів, явищ, подій, ситуацій» [5:16].

Зовнішня форма невіддільна від внутрішньої, – вчить О.О. Потебня, – змінюється разом з нею, без неї перестає бути сама собою, однак зовсім від неї відрізняється, особливо легко відчуті цю відмінність у словах, різних за походженням, які з часом почали вимовлятися однаково» [8:175]. Як ілюстрацію до цієї думки вченого ми обрали слово *зелю*. В сучасній українській мові воно уживається на позначення зелені і в «Словнику української мови» подається з ремаркою «застаріле, поетичне»: «З-за густих будяків і всякого зела незабаром висунулись багшани з довгими рядками соняшників» [11, III:555].

Іменник *зелю* одного кореня з прикметником *зелень* (-а, -о), де є голосний переднього ряду *Е* у першому складі.

Так само з позначкою «застаріле» у «Словнику...» подається і прислівник *зелю* – ‘дуже’, і термін *зелю* на позначення восьмої літери церковнослов’янського і давньоруського алфавіту – «З» [11, II:556]. Прислівник *зелю* з походження від кореня *ЗЪЛ-*, де голосний у першому складі дифтонгічного характеру. У давньоруській мові цей прислівник означав: ‘сильно, дуже’ – *ѣлико зѣло*; ‘зовсім’ – *потопи зѣло* [12, I:1014].

Отже, іменник *зелю* (‘зелень’), термін *зелю* і прислівник *зелю* в сучасній мові розрізняються і значенням, і внутрішньою формою, хоча зовнішня форма в них однакова.

Разом з тим, дивовижний фразеологізм у російській мові з'явився, гадаємо, через пошукання внутрішньої форми, заснованої на чуттєвому сприйнятті (зелений колір), у сполученні з іменником – абстрактним поняттям невидимого світу – *тоска*. Природно сприймати *большая, сильная тоска*, а не *зеленая*.

¹ ФО – фразеологічна /-і/ одиниця /-і/

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготував до випуску В.В. Німчук.-К., 1966.
2. Білодід О.І. Граматична концепція О.О. Потебні.-К., 1977.
3. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. I. – К., 1982; Т. II. – К., 1989.
4. Живая старина. Периодическое издание Отделения этнографии Русского этнографического общества. – 1891. – Вып. 3. – С. 123.
5. Плотников Б.О. Внутрішня форма мовних одиниць і їх зміст // Мовознавство. – 1988. – № 5.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I-II, 1888. – Харьков.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I-II, М., 1958.
8. Потебня А.А. Мысль и язык // Эстетика и поэтика. – М., 1976.
9. Русанівський В.М. Основа розвитку думки // Мовознавство. – 1985. – № 4.
10. Словарь української мови / Упор. Б. Грінченко. – Т. I-IV. – К., 1907–1909.
11. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
12. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т. I-III. – СПб, 1893–1903.
13. Тлумачальні слоунік беларуской мовы: У 5 т. – Т. I-IV, Минск, 1980.
14. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – Т. I-IV. – М., 1964–1973.
15. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 13./ Под ред. чл.-кор. АН СССР О.Н. Трубачева, 1987.

В.Н. Калюжный

Образы мысли в естественном языке

Мысль – непостижимая материя. Трудно даже подобрать выражение для ее категоризации: предмет, сущность, явление? Где граница между мыслью и воспоминанием, грезой, образом, чувством, волевым порывом? Мысль – это состояние сознания или движение души?

В респектабельном окружении – высказывание, мнение, понятие, суждение, смысл – мысль наиболее загадочна. Ситуация осложняется наличием тайных, потаенных, скрытых, сокровенных, заветных, задних мыслей. Мысль изреченную трудно узнать в ее прародительнице. Мысль невозможно видеть, осязать, но ее плоды впечатляющи.

Мысль законно рассматривать как детище разума, но незрелых мыслей, пожалуй, больше, чем здравых. Мысль то скатывается к нонсенсу, бессмыслице, то возвышается до уровня откровения, пророчества.

Для научного подхода мысль как будто не представляет самостоятельного интереса. Серьезные дисциплины изучают скорее мышление, чем мысль. И все же о ней писали Гумбольдт и Потебня, Фреге и Витгенштейн. Может быть о мысли естественнее говорить на поэтическом, образном языке? Часто мысль оказывается не столько объектом изучения, сколько героем афоризмов,

сентенций, максим. Относясь к разряду мыслей о мысли, последние включаются в философский дискурс.

Мысль и язык тесно сплочены. Прежде, чем сказать, надо пораскинуть умом. Но размышлять без слов затруднительно. Образуется замкнутый круг, затрудняющий «охоту» за мыслью. Не только дать дефиницию, составить приблизительное понятие о мысли и то не просто. В условиях теоретического вакуума, приходится довериться языку.

Язык – выразитель обыденного сознания. В меру своего разумения, из подручного материала, он создает наивную картину мира. В этой панораме изображению мысли отведен небольшой, но живописный фрагмент.

Появившийся на свет божий не без участия мышления, язык не испытывает особого пиетета перед мыслью. Он изображает ее, не выбирая выражений. Мысли оказываются то *чистые*, то *грязные*, то *яркие*, то *мрачные*. Перед носителем языка предстает целая галерея колоритных портретов. Образ мысли двойится, тронется, *расстривается*. Мысль предстает то вещью, то природным явлением, то живым существом непонятной породы. Языковое сознание (в пику научному) наделяет мысль одновременно физической, биологической, знаковой природой.

Метафорические волны, резвясь и играя, неуклонно размывают цитадель значения. Кто рискнет указать денотат или описать интенционал имени «мысль»? Лингвистический анализ рассматриваемого слова обнаруживает многообразие его смыслов.

Обороты *моя, твоя, его, своя, чужая мысль*, *мысль человека* (начальника, оратора, философа, Потемкина, Витгенштейна) позволяют рассматривать мысль как ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ, СОБСТВЕННОСТЬ субъекта. Впрочем, «мысль» не очень эффективно управляет родительным падежом. Так, странно звучит **мысль регулировщика* (а не указание, замечание, окрик), **мысль продавца* (а не совет, ответ, оскорбление), **мысль ребенка* (а не слова). Возможно, дело в том, что перечисленные персонажи воспринимаются как субъекты речи (говорящие), а не мысли.

Вместе с тем мыслям свойственна известная САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ, АКТИВНОСТЬ. Недаром они бывают *отчаянными, дерзкими, необузданными*. Независимость от субъекта проявляется и в том, что мысль нельзя **придумать, *сочинить, *изобрести*. Она может спонтанно (самопроизвольно) возникнуть, явиться, (за)родиться, затем развиваться, развешиваться, и наконец угаснуть. Характерно при этом, что мысль может прийти, но не **уйти*. Овладеть ею непросто. Мысль не может так просто **исчезнуть*, ее нельзя **уничтожить*. И в этом – ее НЕМАТЕРИАЛЬНОСТЬ.

Но в некоторых случаях с мыслью допустимо обращаться как с ПРЕДМЕТОМ: *носиться с ней, рассматривать*. Несмотря на ценность, мысль не воспринимается как товар – ее нельзя купить, приобрести. Даря мысль, мы рискуем преподнести ее словесное воплощение.

Работа над мыслью свидетельствует о ней как о МАТЕРИАЛЕ. Углубиться, проникнуть в мысль – внедриться в ментальное вещество. Рассматриваемую как ИЗДЕЛИЕ, мысль можно совершенствовать, *оттачивать, шлифовать, биться над ней*. Тонкости, нюансы мысли предполагают ювелирное обращение с ней.

Созидательной мыслью можно воспользоваться в конструктивных целях. Это позволяет толковать ее как ИНСТРУМЕНТ. Глубоко проникающая, вгрызающаяся мысль уподобляется игле, шилу. В таком качестве мысль может оказаться опасной, разрушительной. Смелая мысль, высказанная в научной аудитории и обнародованная на митинге, не одно и то же. В первом случае — это свидетельство таланта ученого, а во втором — проявление гражданского мужества.

Мышление не сводится, однако, только лишь к манипулированию. Потребность *развить, уточнить* мысль свидетельствует о том, что она является звеном ТВОРЧЕСКОГО процесса. *Разъяснить, изучить, объяснить, усвоить* мысль — означает воспринять ее как ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНУЮ КОНСТРУКЦИЮ (идею, теорию, формулу).

Возможность *читать, понимать, высказывать* мысли диагностирует их ВЕРБАЛЬНЫЙ, ТЕКСТОВЫЙ характер.

Оттенки мысли фиксируют ее ЖИВОПИСНОЕ, художническое естество. *Расплывчатые* мысли уподобляются акварельным краскам. *Серая, бесцветная* мысль отождествляется с плохой живописью.

В особых отношениях мысль должна находиться с логикой. Последняя, однако, предпочитает иметь дело лишь с «правильным мышлением». Логический инструментарий слабо применим к материалу мысли. Так, назвать *мысль истинной* — значит дать ей позитивную оценку, но не обязательно логическую. Говоря о *ложности* мысли, подразумевают скорее *ошибочность* или даже *вредность* ее. На мысль нельзя подействовать оператором отрицания, хотя ее можно *отвергнуть, оспорить*. Мысли, как и позиции, могут *противоречить* друг другу, но чаще они *противостоят*, *сталкиваются*, *вступают в конфликт*, *расходятся*, *не соответствуют*, *не согласуются* друг с другом.

Взаимоотношения мыслей могут колебаться от *связности* до *разрозненности*. *Строй* мысли может варьироваться. Мысли *выстраиваются* в *последовательность*, *ряд*, *вереницу*, *череду*, *собираются в цепь*.

Универсум мысли — это космос или хаос? В пользу второго свидетельствует существование *беспорядочных, бессвязных, парадоксальных, странных, нелепых, абсурдных* мыслей. *Ненормативной*, однако, бывает речь, а не мысль.

Мысль блуждает в скоплении возможных миров. Зарождаясь в интимной сфере, она живо обустроивается в социальной. Склонная к перемене мест, осуществляет челночную дипломатию между индивидуальным и общественным сознанием. Легко переходит от прошлого к будущему, от возможного к необходимому.

Волнующийся океан мысли обладает известной геометрической формой. Можно говорить о *пространстве мысли*, учитывая возможное родство мыслей между собой. *Недоступные* человеку мысли находятся вне этого пространства. Горизонты мысли очерчивают некий круг, предел, за который им не суждено выйти. Впрочем, *дерзким* мыслям под силу и это.

В то же время *быть близким к мысли* означает близость разноприродных сущностей: субъекта и объекта мышления. *Быть далеким от мысли* означает не разделять ее. *Склониться к мысли* — приблизиться к ней в ментальном пространстве.

Область мысли гетерогенна. В ней можно обнаружить эпистемический, эмоциональный, волитивный, слой. Свою стратификацию задают научные направления: *математическая, лингвистическая, правовая, философская мысль.*

ЦЕННОСТЬ мысли утверждается с помощью разнообразных характеристик и ОЦЕНОК. Ее ХОЛИСТИЧЕСКУЮ оценку выражают прилагательные: *ценная, серьезная, значительная, веская, важная.*

Правильная, корректная мысль получает позитивную НОРМАТИВНУЮ оценку. Она соответствует определенному стандарту. С УТИЛИТАРНОЙ (ТЕЛЕОЛОГИЧЕСКОЙ) точки зрения мысль бывает *уместной, приемлемой, полезной, плодотворной, продуктивной, здоровой, действенной, результативной, удачной, эффективной.*

В случаях замечательной, восхитительной, эффектной мысли мы имеем дело с ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ оценкой. Человека также посещают *мрачные, горькие, черные, светлые, приятные, радостные мысли.* Типичен перенос на мысль описаний собственного состояния, настроения, самочувствия. В качестве СТИМУЛА мысль (идея) способна *воодушевить, увлечь, зажечь.* Но она же может *нервировать, раздражать, не давать покоя.*

ЭТИЧЕСКИЙ слой мыслительного пространства параметризуют *высокие, чистые, возмутительные, ужасные, невыносимые, низкие, грязные, агрессивные, преступные, злые мысли.* Те же оценки относятся к соответствующим намерениям и их агентам (носителям). Но **злая мысль* (в единственном числе) не типична.

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ координаты ментального пространства определяются интеллектуальными оценками. С одной стороны – *интересная, умная, тонкая, содержательная, глубокая мысль.* С другой – *глупая, тривиальная, банальная, поверхностная мысль.* В середине этой шкалы находится *спорная мысль.*

В мыслительном массиве встречаются и сингулярности: *уникальная, оригинальная, своеобразная мысль.*

Ментальной сфере органична пространственная метафорика. Но идея пространственности реализуется в весьма причудливых формах. Не имея ни капли сострадания к пользователю, язык громоздит противоречащие друг другу образы. Так невозможно разобраться, что является СОСУДОМ, а что СОДЕРЖИМЫМ – мысль или мыслящий субъект (голова, человек).

Охватывающая человека мысль уподобляется ментальной ОБОЛОЧКЕ. Погруженный в свои мысли субъект оказывается предметом, опущенным в некий ментальный РАСТВОР. Соответственно, *мысли могут течь и быть прозрачными как вода.* Непроста мысль можно *почерпнуть.*

Существование в мыслях представляет их ОБЪЕМОМ, заполненным предметным содержанием. *Занимать мысли* могут разнообразные проблемы, ощущения. Мыслительный КОНТЕЙНЕР может вмещать разнообразные вещи. Возникает возможность говорить о *содержании мысли.* Впрочем, встречаются и *пустые мысли.*

В свою очередь, оборот *мысль заключается в...* предполагает наличие ФУТЛЯРА для мысли (выполненного из языкового материала).

Стандартным ВМЕСТИЛИЩЕМ мыслей служит голова (где они *вынашиваются, рождаются, куда они приходят*). Переполняющие человека

мысли моделируют его как РЕЗЕРВУАР, представляясь сами некоей ментальной СУБСТАНЦИЕЙ.

Собраться с мыслями означает сосредоточиться на них, слиться с ними, впитать в себя эту субстанцию. *Проникнуться мыслью* — значит пропитаться ею, окончательно в ней убедиться. *Сушить мысли* означает выпарить из них душевное начало. *Глубокая мысль* свидетельствует о основательности интеллектуальных залежей. Поверхностная мысль сходна с бесполезной пленкой на поверхности ментальной среды.

Дымка мыслей моделирует их как газообразную субстанцию. Метеорологический код фиксирует *ясные, туманные мысли*.

Метафорика *мысли* описана нами далеко не полностью. За пределами изучения остались, в частности, динамические формы существования мысли. Напомним, что сочетаемость существительного *мысль* с глаголами движения рассматривалась Н.Д. Арутюновой в известной работе «Языковая метафора».

Ю.В. Крапива

Інтегративна функція стилістично маркованих мовних засобів у короткій журнальній статті як типі тексту в контексті концепції О.О. Потебні

О.О. Потебня в своїй «Філософії мови» показує, що мова — це «система, є дещо впорядковане, будь-яке явище її знаходиться в зв'язку з іншим», і вказує на необхідність комплексного вивчення мовних елементів — «завдання мовознавства і полягає саме в розкритті цього зв'язку, котрий лише в небагатьох випадках є очевидним» [5:209]. У зв'язку з цим велике значення Потебня надавав аналізу та синтезу:

«... Діяльність людської думки розпадається на два прийоми, що постійно змінюють один одного: на побудову узагальнення з частковостей і на розкладення цього узагальнення знову на частковості» [4:73].

На сучасному етапі під час дослідження тексту як комунікативної одиниці вищого ступеня одним із найбільш складних і принципово важливих напрямів є аналіз змістової структури тексту, що є неможливим без членування тексту на складники та їх наступного аналізу. Виділення конститuentів тексту, спостереження над їх функціонуванням для передавання того чи іншого змісту, розгляд особливої організації цих конститuentів і специфіки їх семантичних зв'язків з текстом, що забезпечують його змістову цілісність і завершеність, становлять собою основні засоби аналізу під час розгляду текстів.

Важливим поняттям для тексту як комунікативно-мовленнєвого цілого є інтеграція, що розуміється як взаємозв'язок складових його частин, мобілізація їх змістів на розкриття змісто-концептуальної інформації. Саме процес інтеграції робить текст цілісним і завершеним мовленнєвим твором, здатним здійснювати певне комунікативне завдання. Інтеграція в тексті реалізується набором різноманітних мовних засобів і прийомів, які по-різному функціонують у текстах різних типів.

У зв'язку з цим під інтеграцією розуміємо досягнення такої внутрішньої злитості, цілності тексту, яка й дозволяє розглядати його як самостійну єдність. Ця цілність забезпечується змістовою і тематичною єдністю, а також спільною модальністю й єдиною прагматичною настановою.

Завдання цієї статті – розглянути інтегративні властивості стилістично маркованих мовних засобів різних рівнів у короткій журнальній статті як типі тексту.

Під маркованістю тут буде розумітися “синтаксична побудова або змістові відношення компонентів висловлювання, що характеризуються одночасно незвичністю вживання, обмеженим ступенем припустимості, інколи навіть граматичною неправильністю. Вони обов'язково несуть в собі додаткову, понадлінійну інформацію” [1: 271].

Як відомо, інтеграція тексту реалізується на різних рівнях мови. Говорячи про фоносемантичний рівень, необхідно відзначити, що в короткій журнальній статті різні фоносемантичні елементи розглядаються як додатковий засіб, що виділяє надлишковий комунікативний ракурс тексту. Крім основної змісторозрізнявальної функції, зазначені прийоми виконують також функцію актуалізації стилістично маркованих елементів.

Що стосується лексичного рівня, то різноманітні лексичні засоби (розмовні елементи, варваризми, термінологічна лексика) також сприяють інтеграції тексту в єдине ціле. Це випливає з такого конструктивного принципу публіцистики як єдність експресії та стандарту. Указані пропарки лексики теж характеризуються взаємодією різноспрямованих тенденцій – експресії та стандарту. Властивості цих лексичних засобів беруть участь у оформленні як однієї, так й іншої тенденції в межах досліджуваного типу тексту.

Структурні і семантичні характеристики розмовної лексики використовуються в короткій журнальній статті з метою компресії передаваного повідомлення. Цим самим указаний пропарок лексики сприяє створенню лаконічності викладу як однієї з провідних дистинктивних ознак цього типу тексту. У структурному плані форма розмовного слова передумовлює, як правило, автоматизоване й адекватне декодування під час сприйняття повідомлення. У семантичному плані здатність розмовних елементів не тільки називати, але й оцінювати також призводить до знищення надлишковості, оскільки досягнена в такому випадку оцінка не потребує додаткових мовних засобів.

Аналізовані пропарки лексики є носіями як денотативної, так і конотативної інформації. У зв'язку з цим конотативні засоби сприяють посиленню експресивного впливу на одержувача повідомлення. Зокрема варваризмам у короткій журнальній статті відводиться роль носіїв соціокультурної інформації, характерної для іншої мовної спільноти. Використанням розмовної лексики забезпечується загальна “демократизація” викладу. Навпаки, збереженню певного рівня “респектабельності” текстів сприяють терміни.

Інтеграція тексту забезпечується також за допомогою різноманітних фразеологічних одиниць. Ці утворення оптимально узгоджуються з виділеними рисами текстів короткої журнальної статті, тому що об'єднують у собі аналогічні протилежні та протидіючі якості – предметно-логічні й емоційно-

експресивні елементи значення, а також нестандартність внутрішньої мовної організації та стандартність мовленнєвого використання.

Фразеологічні одиниці, вступаючи в семантичні зв'язки як з усім текстом, так і з його окремими елементами, беруть участь в утворенні загально-текстової категорії інтеграції. Указана здатність придатна фразеологізмам у силу того, що, з одного боку, для реалізації семантики й адекватного сприйняття читачем більшості фразеологічних засобів є необхідним достатньо широкий контекст, а, з іншого боку, підлягаючи процесу текстового розгортання, фразеологічні одиниці забезпечують його структурну, змістову та комунікативну єдність.

Під час контекстуального вживання фразеологічна одиниця вступає в певні зв'язки зі своїм безпосереднім оточенням – фразеологічним контекстом і утворює фразеологічну конфігурацію, яка, в свою чергу, вступає у взаємодію з більш широким контекстом. Інтегровальна роль фразеологічної одиниці буде складатися з сукупності зв'язків, що виникають у тексті на ґрунті всіх аспектів її значення, а зокрема, її конотації. Традиційними елементами конотативного аспекта значення фразеологізма є експресивність, емоційно-оціночний елемент і функціонально-стилістична приналежність.

Інтегративна функція засобів вторинної номінації в короткій журнальній статті як типі тексту обумовлена такими конструктивними принципами публіцистики, як комунікативна загальнозначущість й єдність експресії та стандарту. Загальною характеристикою вторинних номінацій у досліджуваному типі тексту є стерга образності, прагнення до клішованості.

Для успішного забезпечення комунікації – щоб читач “не відклав журнал набік” – до плану вираження висувають, по-перше, вимогу певного рівня доступності для читача з середнім освітнім рівнем, по-друге, присутність певних елементів “художності”. У першому випадкові зайва загадковість, ускладнений процес декодування може призвести до негативного ефекта – зашкодити швидкому й адекватному сприйняттю тексту. У другому випадку успішність комунікації також може бути неповною – надлишок клішованих, стереотипних прийомів може викликати ефект “мінус”-комунікації – читачеві “стане нудно”. Узуальні вторинні номінації ідеально вписуються в текст досліджуваного типу, забезпечуючи його інтеграцію. У тексті зазначені утворення є ключовими словами, що несуть у собі основне комунікативне навантаження.

Серед основних функцій імплікації в короткій журнальній статті в першу чергу необхідно виділити структурувальну, коли імплікація постає в якості засобу забезпечення структурної цілісності тексту.

Як відомо, текст становить собою складну змістову єдність. У процесі комунікації не вся інформація, що потенційно міститься в тексті, передається експліцитно, частина її імплікується. Оскільки плин думки не співпадає прямо і безпосередньо з розгортанням мовлення, повідомлювана імпліцитна частина інформації ґрунтується також на тому, що симультанно міститься в думці у відправника повідомлення і виникає у його одержувача під час комунікативного акту і що є відображенням екстралінгвістичної діяльності. Автор повідомлення реалізує свій задум як в експліцитній, так й імпліцитній формі. У цей час у пам'яті зберігається не тільки інформація, передана

у формі прямих висловлювань, але й інформація, що повідомлювана в них неявно. Той, що запам'ятав, не розмежовує ці два види інформації. Із цього постає значення імпліцитної інформації в реалізації однієї з найважливіших властивостей тексту – його цільності.

Від автора повідомлення залежить той відсоток інформації, що подається в підтексті. У зв'язку з тим, що межі короткої журнальної статті не дозволяють помістити всі деталі повідомлення, частина цієї інформації присутня в тексті в імпліцитній формі, також забезпечуючи інтеграцію тексту, його цільність.

Особливу роль в інтеграції тексту має назва статті. Як змістовий репрезентант журнальної статті, назва завжди співвідноситься з текстом. Як правило, назва ґрунтується на одному з абзаців тексту, що становить собою "прагматичний центр, котрий несе найбільш яскраву з погляду автора прагматичну настанову або найбільш важливу впливову ланку тексту" [2:150]. Співвідношення прагматики (тобто суми засобів впливу) назви, прагматичного центру і сформованої навколо нього прагматики тексту складає прагматичну конструкцію тексту.

Однією з характерних ознак текстової єдності є паралельні визначення, де в назву винесено стилістично забарвлений мовний елемент (наприклад, розмовна лексика, іншомовні слова, різні види вторинної номінації), що реалізує апелятивну і рекламно-вербувальну функції [3:89], а в самому тексті використовується нейтральне визначення.

Розглянуті вище стилістично марковані засоби інтегрують коротку журнальну статтю в систему взаємопов'язаних і обумовлених мовних елементів, котра сприймається всіма носіями цієї мови як певна лінгвістична єдність і яка виконує певну комунікативну функцію, у цьому випадкові інформативну і функцію впливу.

Література

1. Гальперин И.Р. О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 267–290.
2. Максютова О.М. Прагматический аспект соотношения заголовков – корпус текста в британской прессе // Интегративная функция стилистико-композиционных приемов в английском языке: Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1983. – Вып. 215. – С. 147–159.
3. Мужев В.С. О функциях заголовков // Номинативные единицы языка и проблемы коммуникации: Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1983. – Вып. 208. – С. 86–95.
4. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. – Харьков, 1894. – 162 с.
5. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Изд-во "Правда", 1989. – 624 с.

Спортивна термінологія: історія, стан, перспективи

Українська термінологія проходить досить складний шлях формування, що порівняно з іншими мовами відзначається рядом характерних рис і певними особливостями появи, і особливо це стосується історії термінології двадцятого століття. Упродовж років з'явилось чимало наукових праць із загальних питань термінології як складової частини лексичної системи мови; особливо активізувалася така робота в останні десять років, що зокрема видно на прикладі словникарської роботи. Сьогодні уже можна говорити про усталену систему словників термінології і виділити серед них кілька груп: 1) російсько-українські словники або двомовні; 2) багатомовні словники; 3) словники тлумачного типу [3:17]. Значна кількість припадає на перекладні галузеві словники. Про загалом непоганий стислий огляд нових термінологічних словників в україністиці можна прочитати в статті Л.Симоненко "Українська термінологія кінця ХХ століття" [12].

Із здобуттям Україною незалежності і зміною у зв'язку з цим статусу української мови з'явилися нові перспективи у розвитку і спортивної термінології.

З відомих причин донедавна спорт у колишньому Радянському Союзі був явищем "інтернаціональним", а отже й обслуговувала його "інтернаціональна" мова. Ось чому всі, хто має професійне (і не тільки професійне) відношення до спорту відчують великі труднощі щодо "українізації" спортивної сфери. Така проблема, як відомо, існує не через бідність української мови і не через її, як дехто вважає, неспроможність обслуговувати високі сфери життя. У цьому якраз показовою є думка І. Огієнка "... усі спортові організації мусять пильно дбати про добрий розвиток своєї фахової рідномовної термінології" [4:16].

У визначенні періодів розвитку української спортивної термінології враховуємо конкретні суспільно-політичні умови її формування, джерельну базу цього процесу (наявність словників і теоретичних праць, позамовні чинники, фольклорні праці та ін.). Аналізуючи стан терміносправи в Україні взагалі і спортивної зокрема, можна виділити й основні етапи становлення української спортивної термінології і відповідно спортивного термінознавства.

Перший етап розвитку (20–30-і роки) української наукової термінології є досить плідним. У цей час з'являються підручники для вищої і середньої школи. У Харкові спостерігаємо появу великої кількості словників (правописний словник О. Ізюмова (1931); перший із перекладних словників цього періоду "Німецько-український словник" І. Шаровольського (1929); "Практичний словник російсько-української мов", укладений М. Йогансенем, М. Наконечним, К. Німчиновим, Б. Ткаченком (1926) та ін.).

Саме в цей період у Харкові формувалися основні принципи укладання словників, підручників, навчальних посібників. Як зазначає Ю. Шевельов, саме в Харкові оформилися й отримали наукове підґрунтя два напрями, два принципи у підходах до формування української термінологіки: етнографізму і синтетизму [16:110], хоча самі словники "укладалися похалцем, щоб задовольнити нагальну потребу" [там же:66], адже тодішній стан мови потребував певного унормування й стандартизації.

На цих традиціях і засадах здійснювалася термінологічна робота на західних землях України. Наперед зазначимо, що “пальма першості” в галузі спортової терміносистеми все ж належить галичанам. Цей етап характеризується появою в Галичині багатьох статей у пресі, в яких розглядається проблема української спортивної термінології; з’являється ряд невеликих посібників (наприклад, “Копаний м’яч” І. Боберського). Спираючись на закони української мови її словотвірні можливості, І. Боберський, зокрема, набирається сміливості і бере на себе відповідальність у творенні нових (як би ми сказали б зараз, авторських) термінів і вводить їх у спортовий і загальномовний обіг. У такий спосіб з’являються назви *відбиванка, кошиківка, ситківка, гаківка, пориванка, копаний м’яч, водний м’яч, наколесництво, санкарство, лецетарство, скічня, біжня, одягальня* тощо. Зазначимо, що такі новотвори повністю відповідали словотвірним моделям, типам української мови і мали прозору семантику.

Мовознавець Я. Рудницький у 30-х роках писав: “Наша спортова термінологія, як і сам український спорт, молода, не має за собою глибшої традиції і тому не усталена як слід. Все ж таки перші кроки на тому полі зроблені: працею теоретиків і прихильників спорту вироблено і завдяки пресі і спортовим виданням закріплено в нас достаточний лексикальний засіб, зв’язаний з поодинокими ділянками спорту. Найбільша трудність, коли йде про синтезу нашої слівни, лежить у тому, що досі ще не має в нас зібраного матеріалу для дослідів, що досі ще в нас брак спортового словника. Тому й одним із найближчих завдань українського організованого спортового життя буде заповнити цю прогалину.” [10:12].

Я. Рудницький бере до уваги два принципи щодо утворення спортивної термінології: виключність (вибирається тільки один термін) і загальноукраїнськість (як наголошує автор, щоб була доступна українцеві з Галичини, Закарпаття, Буковини, Наддніпрянщини і т.д.). Він стверджує, що “новотвори й морфологічна розбудова міцно спирається на духа народньої мови...” [там же:13].

У квітні 1937 року Б. Кобилянський у журналі “Рідна мова” започаткував словничок спортивної термінології, в якому запропонував такі терміни, як *спортове життя, вишколення, змагун* [1:163–170]. Крім того, автор рекомендував диференціювати назвами різні види: *санкування, сковзання, плавання, ігри у волейбол, гімнастика*.

Щодо інших словників, які існували в Україні вже на цей час (наприклад, “Словарь української мови.” Упорядник Б. Грінченко), то вони майже не подають спортивних термінів, а переважно назви народних ігор, до того ж не через їх визначення, а швидше через частковий опис ігри (наприклад, *гила* – рід народної гри з дерев’яною кулею, яку б’ють палками).

Отже, перший етап розвитку спортивної термінології характеризувався першими спробами створення словника спортивних термінів. Праці Я. Рудницького, І. Антоновича, І. Боберського та інших прислужилися до створення певної бази українських спортивних термінів (майже всі ці терміни вони черпають з народних джерел, а більшість цих слів діалектні), було визначено загальні прийоми використання словотворчих засобів і словотвірних моделей (в основному це були власнемовні засоби). На відміну від Харківської школи перевага віддавалася етнографічному принципу термінотворення.

20–30-і роки – це намагання мовознавців уживати “свої” власне національні терміни і уникання іншомовних. Але як бачимо, пізніше ці терміни “замовчуються”,

не тиражуються, прозорість семантики уневиразнюється і зрештою такі слова не приживаються; відбувається поступовий спад розвитку спортивної термінології.

Перебіг історичних подій пришвидшив ці процеси. Продовженням і певною проєкцією процесів першого періоду і започаткованих ним традицій стали поодинокі праці 40-х років, які з'явилися за кордоном. Показовою щодо цього була праця О. Лисяка "За спортову термінологію" [5].

Другий період (50-і – середина 80-х років) відзначається певним "затишшям" і "спокоєм" у розвитку спортивної термінології. Серед нечисленних праць досить помітним став один із збірників: у 1973 році в Києві було підготовлено перший російсько-український спортивний словник [11]. Цей словник був першою спробою систематизації української спортивної термінології. В ньому перекладено певну частину загальної лексики, широко вживаної у спортивній літературі. Словник нараховує близько 7000 термінів з галузі спорту і фізичного виховання. Він має деякі недоліки, але є позитивним те, що автори намагаються орієнтуватися на пошук національних відповідників до спортивних термінів російської мови.

Третій період (середина 80-х – 90-і роки) відзначився ще однією хвилею розвитку спортивної термінології. Цей період подібний до 20-х – 30-х років. Тут можна відзначити два напрямки: повернення до народних назв (ті, які були зафіксовані у 20-х – 30-х роках), намагання знайти власне українські терміни – з одного боку, і захоплення європейською термінологією – з іншого.

Термінологічний вибух в Україні, зумовлений набуттям українською мовою державного статусу та потребами молодшої держави, призвів до появи цілої низки різних словників з фізичної культури і спорту, найрізноманітніших статей і розвідок.

1991 року у Львові вийшов російсько-український словник спортивних термінів [9]. У цьому словнику, крім перекладу спортивних термінів, було зроблено спробу систематизувати українські спортивні терміни відповідно до програм з фізичного виховання загальноосвітніх шкіл і навчальних закладів освіти 1-го рівня акредитації. Пізніше (в 1993 році) у Києві надруковано "Короткий російсько-український словник з фізичної культури і спорту" [2]. Словник вміщує близько 700 термінів з різних напрямів фізичної культури і спорту. Тут розглядаються такі види спорту: акробатика, гімнастика, боротьба, легка атлетика, лижний спорт, плавання, спортивні ігри тощо. У 1997 році підготовлено "Російсько-український словник з фізичної культури і спорту" [8]. Словник вміщує близько 5000 слів з різних ділянок теорії та практики означеної галузі. У 1998 році в Харкові з'явився "Термінологічний словник з атлетичної гімнастики та боксу" [14]. Цей період характерний появою ряду чудових статей та дисертацією М. Паночка "Українська спортивна лексика" [7], в яких автор розглядає цілу низку основних проблем і завдань у цій галузі мовознавства і термінознавства:

виявлення джерел формування і поповнення сучасної української спортивної лексики;

способи словотворення спортивної лексики;

виявлення продуктивних словотвірних моделей, що функціонують у сфері сучасної української спортивної лексики;

розвиток системи спортивних термінів в лексико-семасіологічному аспекті;

роль і місце іншомовних слів тощо.

Значна кількість спортивних термінів – іншомовні слова. Слова запозичені найчастіше з тієї мови, де вперше зародився той чи інший вид спорту. Запозичення зумовлюється як лінгвістичними, так і позалінгвістичними причинами.

С. Федорець зокрема називає такі інтралінгвістичні причини запозичень: відсутність відповідних еквівалентів в українській мові для найменування нових понять, важливість для мови запозичувача іншомовних слів, пов'язаних з необхідністю номінації нових явищ;

прагнення до ліквідації полісемії й омонімії у термінології, потреба уточнити і деталізувати відповідне поняття, диференціювати семантичні відтінки, закріпивши їх за різними словами;

функціонування у мові запозичених раніше структурно однотипних слів;

тенденція у лексиці до відповідності неподільності позначувального поняття з неподільністю позначаючого;

потенційні можливості іншомовних слів, що сприяють безболісному входженню їх до лексико-граматичної системи сприймаючої мови (словотворча активність, здібність до словозмін тощо);

інтернаціональний характер запозичених спортивних термінів.

Екстралінгвістичні причини запозичень:

суспільно-політичні й культурно-економічні зв'язки між народами;

швидко зростаюча популярність спортивних ігор та інших видів спорту у країнах Європи [15].

Лексичні запозичення з англійської мови в українську проникали головним чином у XIX та XX столітті (аут, бокс, боксер, футбол, гандбол, волейбол, тайм, спортсмен та ін.). З німецької мови (гантелі, гросмейстер, кеглі, фехтування, штанга та ін.), з французької мови (журі, туризм, атлетизм). Останнім часом з'являється значна кількість азійських назв-термінів. Поява нових видів спорту в нашій країні, на жаль, призводить до механічного перенесення з чужих мов і чужих слів (творення своїх відповідників майже припинилося). В основному фахівці піднімають проблему щодо правильності перекладу запозичених термінів. Залишаються майже не вивченими назви спортсменок в українській спортивній термінології, ось чому в укладених словниках майже не зустрічаємо деяких назв. Дослідник М. Паночко, зокрема, зазначає, що особи жіночої статі за родом спортивних занять утворюються від назв осіб чоловічої статі суфіксальним способом словотвору за різними словотвірними моделями. Але цих назв недостатня кількість. У деяких назвах корелятивні пари не утворюються (хокеїст, дзюдоїст, самбіст та ін.). Науковець пояснює це екстралінгвістичними причинами, зокрема такою, що жінки не беруть участь в таких видах спорту, як боротьба, важка атлетика, хокей та ін. Але життя нам показує зовсім інше. Останнім часом такі види спорту "емансипуються". І перед мовознавцями стоїть проблема, як правильно назвати цих спортсменок.

Преса завжди була і залишається полем активного функціонування термінологічної лексики. На сторінках газет постійно з'являються нові терміни. Це стосується і спортивної галузі. Іноді преса випереджає і словники, і методичну літературу. Цьому сприяє, звичайно, участь наших спортсменів у європейських та світових змаганнях і висвітлення їхніх результатів у засобах масової інформації. Але не завжди вдалим є переклад цих термінів-інновацій. Цій проблемі присвячено статтю О. Стишова "Спортивні терміни-інновації в сучасних засобах масової інформації" [13].

Середина 80-х, початок 90-х має ще одну особливість: це період системного підходу до проблеми, система осмислення і вивчення спортивної термінології, її системного впорядкування. Зокрема, це позначилося проведенням цілого ряду конференцій з проблем спортової термінології. У 1992 році у Львові відбулася науково-практична конференція "Українська спортивна та військово-похідна

термінологія". Вчені історики, провідні мовознавці, філософи, теоретики спорту, фахівці військової справи своїми дослідженнями торкаються проблем функціонування та розвитку української мови в галузі спорту та в окремих ділянках військової справи, вироблення адекватної фахової термінологіки. Розглядалися теоретичні, історичні, філософські засади розбудови української спортової та військової термінології, проблеми української термінологіки в спорті. У 1999 році знову ж у Львові відбулася наукова конференція "Молода спортивна наука України", один із напрямків: гуманітарні та організаційно-управлінські аспекти фізичної культури та спорту. Розкривалися питання щодо перекладу спортивних термінів, упорядкування термінології та ін.

Крім того, проведено було дві Всеукраїнські наукові конференції "Українська термінологія і сучасність" (Київ, Інститут української мови НАН України) з різних галузей науки, а також і спортивної. Як зазначала Л.Симоненко "на сучасному етапі терміносистема української мови є потужною лінгвістичною базою, на основі якої формуються, усталюються і функціонують всі сфери науково-професійної діяльності" [12:11].

Як бачимо, розвиток наукової термінології у кінці 20-го століття відрізняється від початку століття. Коли на початку століття намагалися створити національну термінологію, "спираючись на збирання термінів шляхом записів, фольклорних джерел, то зараз робота в галузі наукової термінології як окремих дослідників, так і комітетів та комісій проводиться в кількох напрямках: теоретичному, прагматичному і практичному" [там же: 11].

Можна зробити і деякі загальні зауваження, починаючи з 20-х років і до цього часу вивчався незначний зріз спортивної лексики, досліджувалися переважно ті види спорту, що входили до Міжнародних Олімпійських ігор, тобто мали найбільше поширення.

За цей період маємо декілька перекладних словників. Як показує досвід, словники з таким обсягом, з такою неповнотою тематичних груп не можуть задовольнити навіть найелементарніших потреб фахівців. Ось чому необхідно розширити функцію термінологічних словників: відходити від тільки перекладних до тлумачення, словотвірних, культуромовних та ін. Такими словниками могли б користуватися викладачі спортивних навчальних закладів, учителі фізичної культури, студенти, всі, хто цікавиться спортом.

Вважаємо, що сьогодні дослідники спортивної термінології повинні розглядати проблему не в якомусь вузькому аспекті (наприклад, термінологія легкої атлетики, проблема перекладу термінів шах і т. ін.), а у взаємозв'язку найрізноманітніших складників.

На нашу думку, на передній план у вивченні спортивної термінології повинні вийти такі проблеми:

- культуромовні проблеми і стильове використання;
- народне назовництво, жаргон, діалект – як джерела поповнення термінологічної лексики;
- словотвірні ресурси і можливості у появі спортивної термінології;
- викладання фахової термінології у спортивних навчальних закладах різних рівнів.

Такі дослідження необхідно здійснювати у контексті української лексики і термінологіки зокрема, у їх порівняння і зіставленні.

Література

1. Кобилянський Б. Словничок спортивної термінології. // Рідна мова. – Ч. 4. – 1937.
2. Короткий російсько-український словник з фізичної культури і спорту. / Уклад. Д.М. Диновський та ін. – К., 1993.
3. Кочан І. Українська термінологія 90-х років ХХ ст. // Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Українська термінологія і сучасність. – К., 1997.
4. Кочерга О.Д., Кулик В.М. Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва і Львова / АН України. Інститут теоретичної фізики. – К., 1993.
5. Лисяк О. За спортову термінологію. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Українська спортивна та військово-похідна термінологія. – Львів, 1992.
6. Паночко М. Назви спортсменок в українській спортивній термінології. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Українська спортивна та військово-похідна термінологія. – Львів, 1992.
7. Паночко М. Украинская спортивная лексика: Автореф. Киев. Гос. педия-т им. Горького. – К., 1996.
8. Російсько-український словник з фізичної культури і спорту. / Укл. Л.І. Чичиленко, Г.І. Довгаль, Ф.А. Непийвода та ін. – К., 1997.
9. Російсько-український словник спортивних термінів. / Укл. О.П. Криштальський. – Львів, 1991.
10. Рудницький Я. Українська спортова термінологія. // Календар-альманах на 1934 рік. Спорт в масі! – Львів, 1933.
11. Русско-украинский спортивный словарь. / Сост. Фирсель Н.И., Каможная В.Н. – К., 1973.
12. Симоненко Л. Українська термінологія кінця ХХ століття. // Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Українська термінологія і сучасність. – К., 1997.
13. Стишов О. Спортивні терміни-інновації в сучасних засобах масової інформації. // Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Українська термінологія і сучасність. – К., 1997.
14. Термінологічний словник з атлетичної гімнастики та боксу (російсько-українсько-англійський) / Укл. В.К. Єрмолаєв, В.В. Овсєнко, М.С. Чернецький. – Харків, 1999.
15. Федорець С. Англійські запозичення у термінологічній системі "спорт". // Лінгвістичні дослідження. Збірник наукових праць. – Харків, Вип. 1, 1998.
16. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Чернівці, 1998.

Р.В. Міняйло

Поняття 'добре, безтурботно жити' у фразеології

Серед численних образних виразів, що експресивно виражають життєві спостереження, однією з помітних є група фразеологічних одиниць (ФО), об'єднання поняттям 'добре, безтурботно жити'. Функціонуванню фразеологізмів на позначення цього поняття приділяло увагу багато дослідників, (В. Мокієнко, О. Бірих, Д. Ужченко та ін.).

Ця стаття є спробою тематичної систематизації ФО на основі діалектного матеріалу загальнономовного (переважно слов'янських та неслов'янських мов), а також матеріалів власної картотеки фразеологізмів східнослов'янських і степових говірок сходу України (Луганська та Донецька області).

До першої групи аналізованих ФО можна віднести стійкі вирази з ключовим словом *нога*. "Особливістю цих фразеологізмів є практично повний збіг компонентного складу та відсутність варіювання" [4:31]. Пор. укр. *жити*

на широку ногу, рос. на широкую ногу, у рос. говорах: *жити на всю ногу, на толстую ногу, на богатую ногу* [10:73], чes. *žít na velké noze*, хорв., серб. *živjeti na velikoj nozi*, нім. *auf großem Fuß leben*, фр. *vivre sur un grand pied* [4:31]. Конотація подібних виразів – “розкішно, багато, не обмежуючи себе в грошах”.

Друга група об'єднує ФО з образним конкретизатором *плечі* як символом захищеності від усіляких негараздів. Напр., у східнослов'янських та степових говірках Донбасу як варіанти нами зафіксовані вирази *жити за широкими плечима* (Олексіївка Новоайдарськ. р-ну Л., Зутрес Д.), *жити як у Бога за плечима* (Нагольно-Тарасівка Ровеньківськ. м/ради Л.); пор. біл. як у Бога за плечами [3:696].

Останні фразеологізми мають тісний зв'язок із третьою групою ФО, в яких ядерним компонентом є назва істоти, користуючись впливом якої можна почувати себе цілком безпечно. Фразеологізми цієї групи мають велику кількість варіантів у слов'янських мовах та діалектах: напр., сх.-сл. *жити як у царя за дверима* [17:133], *жити як у пана за спиною* (Плахо-Петрівка Білокуракинськ. р-ну Л.), *жити як у батька за пазухою* (Сіверсько-донецьк Л.); рос. *как у Христа (Бога) за пазухой* [5:608], біл. як у Бога за пазухаю (за дзверыма) [5:51], біл. діал. як у Бога у запазухе [13:71], жсьць як у Бога за печкай [8:94], пол. *jak u Pana Boga za pazuha* [5:52], *jak u Pana Boga za pieszczotami* [21, 1:109], чes. *žít si jako u Pánaboha [za kamny]* [4:23], словац. *ako v pána bohomom lone* [5:608]. Безумовно, на перше місце в цих виразах виступає співзначення “захищено (жити)”.

До четвертої групи аналізованих ідіом віднесемо вирази, що мають у своєму складі визначник *масло* (*олія, сметана*). Для українських говорів це дуже “популярна” група ФО: пор. сх.-сл. *пліває як вареник в маслі* (Улянівка Свердловськ. р-ну Л.), *пліває як памтұх в олії* (Нагольно-Тарасівка Ровеньківськ. м/ради Л.), полт. харк. *живе (плаває) як вареник у маслі, живе як вареник у сметані, полт. живе як галушка в маслі, львів. пливає як памтұх в олію, пливає як пиріг у маслі, харк. розкошує як памтұх в олії, хмельн. плаває як пиріг у маслі* [19:20, 35, 109, 115], поліс. *живе і'ек вареник в маслі* [7:165], рос. *как сыр в масле кататься*, де “сир і коров'яче масло – селянські символи життєвого благополуччя, ситості та добробуту” [5:562], пол. *opływać jak paczek w masle* [11:383], чes. *má se (píje si) jako šiška* (діал. *haluška*) *v masle*, *jako puncek v masle* [4:23]. Додаткове значення у таких ФО – “ситно (жити)”.

До п'ятої групи віднесемо фразеологізми з образним конкретизатором *нирка*, що притаманні південно-слов'янським мовам та говіркам українського Полісся: болг. *плувам като б'брек в лой* [14:500], серб. *живети као бубрег у лоју* [16:42], хорв. *živjeti kao bubreg u loju* [4:23], македон. *живее како бубрег в лој* [9:42], пор. житом. *валяється як почка (нирка) в салі, обріс як почка (нирка) в салі, черніг. живе як почка в салі* [19:121].

До шостої групи ми віднесли ФО, в яких головний структурний компонент метафоризується сх.-сл. *жити як кіт у маслі* [17:64], *жити як кіт у сметані* (Старобільськ Л.), лемк. *жы'ти як пес на хр'уцох, жы'ти як свіня' в жы'ті, жы'ті як свіня' в ріпі, м'ати шя як п'ця в жы'ті, м'атися як хр'бак у сы'рі* [6:100, 118, 119, 99, 139], харк. *живе як черв'як у яблуці* [19:161], бойк. *пасує як свині в ріпі*. Ів.-Фр. [19:132], словац. *mat sa ako*

prasa v žite, citit sa ako chrobák (cervik) v syre [15:629], mat sa ako cervik v syre [22:244], чes. ma se jako prase v žite [18, II:115], □ije si jako myš v otrubach [4:24], рос. жить как мыши в крупе [4:24], рос. диал. как корова на отаве [2:39], болг. нлѹвам като червей в сланина [14:500], (добре ми е) като на червей в рѣна [20:348], нѣм. er sitzt wie die Made im Fett (er lebt wie die Made im Speck), leben wie Mäuse in der Speckseite, es ist ihm wie dem Vogel im Hanfsamen [12:499, 514, 345], англ. pigs in clover [1:130].

Таким чином, поняття 'добре, безтурботно жити' широко представлене в загальномовному фразеологічному континуумі. Найбільшу кількість репрезентантів налічує шоста група. Образні конкретизатори й визначники свідчать про діапазон конкретних концептів та еталонів, які входять до семантичної структури фразеологізмів аналізованих груп. Поглиблення досліджень з ареальної фразеології, безумовно, поповнить визначені групи новими висловами, дасть можливість зробити корекцію поданого матеріалу.

Прийняті скорочення

англ. – англійська, біл. – білоруська, бойк. – бойківський, болг. – болгарська, Д. – Донецька обл., діал. – діалектне, житом. – житомирський, Л. – Луганська обл., лемк. – лемківський, львів. – львівський, македон. – македонська, нѣм. – німецька, пол. – польська, поліс. – поліський, полт. – полтавський, рос. – російська, серб. – сербська, словац. – словацька, сх.-сл. – східнословобжанський, укр. – українська, фр. – французька, харк. – харківський, хмельн. – хмельницький, хорв. – хорватська, черніг. – чернігівський, чes. – чеська.

Література

1. Английские пословицы и поговорки и их русские соответствия / Сост. Модестов В. – М., 1999.
2. Балясников А.В., Соколова О.И. Материалы к словарю диалектной фразеологии деревни Горки Варнавинского района Горьковской области // Вопросы фразеологии VIII. – Самарканд, 1975. – С. 21–57.
3. Белорусско-русский словарь / Под ред. Крапив К.К. – М., 1962.
4. Бирих А.К. К сопоставительному-историческому изучению структурно-семантических моделей в чешской, русской, хорватской и сербской фразеологии // Историко-этимологическое изучение славянских фразеологических систем. – СПб., 1998. – С. 15–34.
5. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб., 1998.
6. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава, 1990.
7. Грищенко П.П. Материалы для диалектного фразеологического словаря украинского Полесья // Вопросы фразеологии VIII. – Самарканд, 1975. – С. 162–177.
8. Лепеша І.Я. З народної фразеології: Диференціальний словник. – Мн., 1991.
9. Македонско-русский словарь / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 1963.
10. Мокиенко В.М. Загальні русської фразеології. – М., 1990.
11. Настольный польско-русский словарь / Под ред. М.Ф. Розвадовской. – Варшава, 1974.
12. Немецко-русский фразеологический словарь / Сост. Л.Э. Бинович. – М., 1956.
13. Ройзензон Л.И., Балясников А.В., Шугурова З.А. Словарь белоруской диалектной фразеологии деревни Гребени (Лельчицкого района Гомельской области) // Вопросы фразеологии VIII. – Самарканд, 1975. – С. 67–81.
14. Русско-болгарский фразеологический словарь / Под ред. С. Влахова. – М., 1980.
15. Русско-словацкий словарь / Доротьякова В., Филусова М., Коллар Д. и др. – М., 1998.
16. Толстой И.И. Сербскохорватско-русский словарь. – М., 1976.
17. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1997.
18. Чешско-русский словарь: В 2 т. / Под ред. Л.В. Копецкого и И. Филиппа. – М., 1976.
19. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Х., 1993.
20. Анкова-Ничева К. Нов фразеологичен речник на българския език. – София, 1993.
21. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1974. t. I-II: t. I – 788 s.
22. Smieškova E. Malý frazeologický slovník. Bratislava. – 296 s.

Фразеологізми прийменниково-відмінкової конструкції в сучасній українській мові

Останнім часом вивченню української фразеології приділяється все більше уваги. Розгляд різноманітних семантичних груп фразеологізмів, особливостей їхньої внутрішньої форми, системних зв'язків фразеології пов'язується зі з'ясуванням ролі і місця фразеологізмів у мовній системі.

У зв'язку з цим з позицій сучасної лінгвістичної науки вивчення структурно-граматичних типів фразеологічних одиниць, ролі службових слів у межах фразеологізмів є актуальним. До того ж на сьогодні залишається все ще дискусійним самий статус прийменниково-відмінкової конструкції.

Проаналізуємо стійкі вирази з цілісним значенням, що відносяться до типу фразеологізмів, структуру яких становить повнозначне слово, поєднане з одним чи кількома службовими словами (прийменниково-відмінкова конструкція). Повнозначними словами в таких фразеологічних одиницях можуть бути іменники, прикметники, займенники. Наявність прийменника у цих структурах є обов'язковою. "Прийменник, – наголошує акад. В. В. Виноградов, – не тільки підтримує і підсилює значення відмінків, але й доповнює, спеціалізує, ускладнює їх у тому чи іншому напрямку" [3:531]. Ця конструктивна роль прийменника впливає на формування нового значення, якого набуває відмінкова конструкція у цілому. Фразеологічна одиниця формується з вільних прийменниково-відмінкових компонентів шляхом метафоризації, в результаті якої повнозначне слово переосмислюється і набуває нового, фразеологічного значення. Відбувається докорінна зміна і у відношеннях між звуковим образом сполуки та представленою нею семантичною структурою. В. В. Виноградов називає подібні утворення "граматичними ідіоматизмами". Ці сполуки можна також назвати мінімальними одиницями фразеології.

Деякі теоретики фразеології виступають проти включення подібних мовних одиниць до фразеологічного корпусу [4:46]. Зокрема М.М. Шанський вважає, що подібні сполуки не можна включати до фразеологічного фонду мови, оскільки їх структура складається тільки з одного повнозначного слова. Але більшість мовознавців підкреслює, що подібні структури необхідно вводити до фразеологічного фонду мови (Л.Г. Авксент'єв, О.М. Бабкін, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченко). Л.Г. Скрипник зазначає, що "ряд ознак цих одиниць – відтворюваність, стійкість, еквівалентність слову, синтаксична нерозкладність та інші – дають підстави розглядати їх як фразеологізми" [6:384]. О.М. Бабкін підкреслює, що подібні структури необхідно вводити до фразеологічних словників, оскільки вони мають усі граматичні і синтаксичні ознаки, притаманні фразеологічній сполуці слів.

Значна кількість виразів цього типу, які і фіксуються сучасними словниками, свідчить про продуктивність такого способу творення фразеологізмів.

Найчастіше повнозначними словами у цих фразеологічних одиницях бувають іменники. Наприклад: з *відруб*у – "не роздумуючи, не вагаючись, рішуче" [9:126]. Я більше не можу. Не можу! Ти розумієш? Треба ж колись зважитись. Треба починати. То краще отако, з *одруб*у. Та й це буде легше. (Ю. Мупкетик); з *тедзикам* – "капризний, незлагодний" [9:171]. – То от я вам

і скажу: що й ви добродію... Тее-то як його... *З гедзиком!*... *З душком* значить! – крикнув ... становий. (Панас Мирний); *з вулиці* – “зовсім невідомий, випадковий” [9:161]. – У нас, дівчино, двадцять п’ять тисяч робітників. І жодного – щоб просто *з вулиці*. Щоб без особової справи. (О. Гончар); *з гаком* – “з перевищенням, поверх якої-небудь міри” [9:168]. Від автостради до Вишневого, де жили друзі-меліоратори, було справді п’ятнадцять кілометрів та ще й *з гаком*. (Л. Дмитерко); *до кола* – “абсолютно все, повністю” [9:385]. – Хм! – гірко мукнув дід і помовчав. – Ні, вже не ждати добра від Якова. Отак і пусте усю худобу, – коли не казати, то... німці розтаскають усе *до кола!* (Панас Мирний).

Повнозначний компонент виражений прикметником у такій фразеологічній одиниці, як *від лукавого* – “те, що суперечить певним нормам, канонам” [9:450]. – Політика в нього, може, й *від лукавого*, але ж яка божя іскра сяє в багатьох його творах! (М. Стельмах).

Повнозначні слова у лексичному наповненні фразеологічної прийменниково – відмінкової конструкції можуть бути виражені займенниками. Наприклад: *про себе* – “не вимовляючи вголос” [9:790]. Мусив відзначити *про себе* Функе: новин багато буде на Україні. Недарма шість років вів баталії з польською шляхтою Хмельницький. (Н. Рибак); *про мене* – “байдуже тому, хто говорить” [9:482]. Вона, не видна в темряві, всміхнулась, а мовила, удавано жакнувшись: – Ой, та цур вам, напосіли на матір. Та *про мене*, робіть, як собі знаєте. (А. Головка).

Ще одним аргументом на користь віднесення подібних утворень до фразеологічного корпусу мови є виконувана ними синтаксична функція. Співвідносячись із різними частинами мови, фразеологізми з одним повнозначним словом можуть виконувати різні синтаксичні функції. Коли вони є еквівалентами прикметників (повнозначний компонент їх найчастіше виражений прикметником або іменником), то виступають в аґрибутивно-предикативній ролі: *з головою* – “розумний”, *з перцем* – “сердитий” тощо. Думав – воно так собі, сошіпле, дурне селянське дівча, що наслухалося фантастичних речей, а воно – *з головою*. (Ю. Збанацький). Дівчина: А ну упиши ще раз, то так ляпаса і дам! Хома: Ого *з перцем*. (М. Кропивницький).

Фразеологізми, які можуть входити у синонімічні взаємини з дієсловом і безособово-предикативними словами, виконують у реченні предикативну функцію: *на ножках* – “ворогує”, *по нутру* – “подобатися” та ін. Наприклад: – Як же воно так випадає, що ми ніяк не можемо з ним вжитися? С першого дня *на ножках*... (О. Гончар). – Добрячий тютюнець... Аби якийсь панок шарпнув цілу затяжку – на місці врізав би дуба, а нам нічого, якраз *п нутру*. (М. Тарновський).

Ті ж фразеологічні одиниці, які є еквівалентами прислівників, виступають у реченні в ролі обставин: Неспокійне життя Крутогори *зі скрипом*, непередбаченими зупинками, поволі, але неухильно ішло вперед. (М. Тарновський). Стежка забирала праворуч *в обхід* глибоких, іще свіжих воронок (О. Підсуха). Перекидаючись *на скаку* словами, розвідники водночас уважно оглядали довколишню місцевість (О. Гончар). Фразеологізми, які є еквівалентами прислівників і виконують у реченні функції обставин, належать до розряду адвербіальних ФО. Такі фразеологічні одиниці характеризуються повною відсутністю морфологічних парадигм. Наприклад: Та й в село – не така вже далечинь, дві верстви. А в хутір Чумаки і версти нема. А головне – *під боком* вся земля твоя. (А. Головка). Ви можете розширити площу городу навіть удвоє... Поливати є чим – річка *під боком* (В. Вільний). – Скоро ми,

Василію, такого перцю фапістам всиплемо, що вони хвості піджмуть і аж до самого Берліна тікатимуть *без оглядки*. (І. Цюпа). Кількість таких фразеологічних одиниць зростає за рахунок фразеологізації прислівникових сполучень, прийменників з іменниками. Їх семантико-граматична організація досить складна. Таку складність можна пояснити багаторівневою взаємодією лексичної, морфологічної і синтаксичної семантики у процесі утворення адвербіальних ФО. Роль цих різновидів мовної семантики у формуванні фразеологічних одиниць залежить від етапу прислівникового фразестворення.

Спочатку, коли відбувається адвербіалізація словосполучення, провідна роль належить взаємодії граматичної і лексичної семантики, яка призводить до обставинної синтаксичної спеціалізації цієї сполуки. Так, у реченні "Олена *з-під носа* чоловіка вихоплює миску...", а потім завзято вихлюпує в помийницю всю страву" (М. Стельмах) фразеологізація виразу *з-під носа* — це наслідок взаємного впливу граматичного значення прийменника *з-під*, що вказує на місце здійснення події, і родового відмінка. Разом з іменником уся конструкція набуває обставинного синтаксичного значення місця.

Потім адвербіалізація словосполучення переростає в її ідіоматизацію. Тепер основна роль в адвербіальному фразеотворенні належить смисловим трансформаціям фразеологічних компонентів, об'єднаних окремими конотаціями в єдине, цілісне фразеологічне значення. Наприклад, — Покивін був відсутній, тут не тільки не подумали зняти питання як не підготовлене, а добалакалися *до ручки*. (Ю. Збанацький). Доспівавас ти, Йване, видно, *до ручки*. (Ю. Збанацький). У формуванні адвербіальної ФО *до ручки* провідним фактором виступає синтез граматичної конотації прийменника *до*, що виражає якусь крайню межу, і лексичної конотації слова *ручки* — малого пматка від цілого. Результатом такого фразеологічного синтезу конотацій є фразеологічне значення "занедбати, занехати, дійти до крайньої межі, міри в чому-небудь".

Особливості використання аналізованих фразеологічних одиниць у мовленні є їх здатність функціонувати і в ролі означень. Наприклад: — Не люблю, як ти з книжок почнеш верзти всячину. То вже *від лукавого*, оті книжки (Б. Грінченко). Вживаючись у ролі іменникової частини складеного присудка, фразеологізм *від лукавого* виражає ад'єктивне значення, "щось не таке, як прийнято, як треба". Такі ФО належать до ад'єктивних утворень.

Отже, досліджені нами фразеологізми свого часу були синтаксично вільними словосполученнями, які почали втрачати, і з бігом часу втратили, мотивованість своєї семантичної структури лексичними значеннями їхніх компонентів, актуальність зовнішніх форм вираження граматичних значень. Своєрідно спеціалізована внутрішня організація сприяла тому, що колишні синтаксично вільні утворення типу *під ногами*, *під носом*, *під рукою*, *під боком*, *в могилу*, *з плеча*, *на пні* та багато подібних відозмінилися у фразеологічно зв'язані сполуки, які і фіксуються фразеологічними словниками української мови.

Література

1. Аксент'єв Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. — Харків, 1988.
2. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1997.
3. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М., 1997.
4. Ожегов С.И. О структуре фразеологии // Лексикографический сборник. — М. — Вып. 2. — 1957. — С. 31–53.
5. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. — К., 1973.
6. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. редакцією Л.К. Білодіда. — К., 1973.
7. Ужченко В.Д. Аксент'єв Л.Г. Українська фразеологія. — Харків, 1990.
8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. — М., 1969.
9. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. — К., 1993.

IV. Граматика

Я.Ю. Сазонова

Інтернаціональне та національне у природі імперсональності

Вивчення імперсональності у мовознавстві пов'язано із двома суттєвими проблемами: співвідношенням логіки і граматики і, відповідно, визнанням чи невизнанням логічної формули судження S-P основою речення; відображенням "національного" у безособових конструкціях.

Розглянемо ці питання саме в такому порядку, бо визнання інтернаціональної природи судження як основи речення є принциповим для вирішення другої проблеми.

Різні точки зору щодо правомірності логіко-граматичного підходу до вивчення мови беруть початок у вченнях В. Гумбольдта, О.О. Потебні, Ф.І. Буслаєва, Д.М. Овсяннико-Куликовського. При зіставленні загального обсягу і завдань граматики як науки і формальної логіки О.О. Потебня підкреслює, що граматика є наукою історичною, а логіка – гіпотетичною, такою, що оцінює в судженні не сам процес висловлювання, а лише наслідки цього процесу. Порівняльна характеристика будови судження і речення приводить О.О. Потебню до розмежування принципу логічної правильності і граматичної, оскільки й об'єкти застосування названих принципів різняться між собою. Внаслідок цього "граматична правильність можлива без логічної, а разом з тим логічно правильний, зрозумілий вислів може бути за своєю граматичною будовою явно неправильним" [4:96]. О.О. Потебня насамперед звертає увагу на таку структурну відмінність між реченням і судженням, як наявність односкладних речень, які можуть відповідати окремому поняттю, а не судженню (але О.О. Потебня не виключає можливості, що зміст такого поняття можна розкласти на складові частини і розгорнути в судження). Усе це дає вченому підстави для твердження про принципову відмінність, несумісність судження і речення і ширше – про теоретичну неспроможність зближення і змішування граматики з формальною логікою.

Паралельно з цим існував інший погляд на природу імперсональності і речення взагалі. Ф.І. Буслаєв, Д.М. Овсяннико-Куликовський доводили спорідненість логіки і граматики: "<...> процеси і форми логічної думки, з одного боку, і граматичної, з другого, це – явища при всіх їх відмінностях, споріднені, і навряд чи можна мати сумнів у тому, що між ними є генетичний зв'язок. Явище, що його називають "логічним судженням", не збігається з явищем, яке ми називаємо "граматичним реченням", але вони, по-перше, класифікуються разом під рубрикою "мислення", і, по-друге, між ними вбачають безперечну аналогію" [3:12].

Запропоноване Ф.І. Буслаєвим визначення речення будувалося в основному на логіко-граматичній основі і включало вказівку на склад, зміст і спосіб поєднання його членів: "Речення, як судження, виражене словами, склада-

ється з підмета і присудка; напр., “человек мыслит”, “науки полезны” [1:269]. Більше того, Буславський твердить, що при безособовому присудку діюча особа означається різними непрямими відмінками, які замінили первісний непрямий відмінок підмета. Буславський визначення речення О.О. Потебні вважав помилковим, вказуючи на те, що традиційна двочленна структура судження не збігається із структурою односкладних речень, в яких відсутній, наприклад, граматичний підмет. У зв'язку з цим О.О. Потебня підкреслює, що “суб'єктивна заміна одного синонімічного виразу іншим не зберігає за непрямими відмінками право спадщини на значення первісного називного відмінка, значення підмета” [4:79]. В основі синонімічності названих зворотів лежить байдужість до такої відомої абстракції, як логічний підмет.

З іншого боку О.О. Потебня розвиває власну теорію психологічного судження. На думку вченого, первісним було суто психологічне судження, яке зв'язувало дві одиниці думки: пояснюване (психологічний суб'єкт) і пояснююче (психологічний предикат), і в цьому розумінні воно було двочленим. У первісному слові-реченні О.О. Потебня бачив тільки психологічний предикат, або психологічний присудок. Психологічний суб'єкт є ще не вираженням словом, таким чином суб'єкт є вторинним.

Як бачимо, психологічна теорія О.О. Потебні майже не відрізняється від формально-логічного підходу Ф.І. Буслаєва і Д.М. Овсяннико-Куликовського, це підтверджує об'єктивне існування суб'єктно-предикатної основи і судження, і речення, що і визнається сучасними мовознавцями. Тобто безособовість розглядається з погляду природи логічного суб'єкта судження, а також способів його вираження у реченні. На семантичному рівні суб'єкт судження співвідносний із семантичним суб'єктом, носієм предикативної ознаки, і в мовному вираженні, як відомо, не завжди збігається з граматичним суб'єктом. Таким чином, імперсональність може бути граматично і семантично формальною (*Що це пахне?*; *Тут дуже смачно пахло огірками і життєм хлібом.*) (Винниченко).

Безособове речення являє собою логіко-граматичну структуру, що має певний ступінь згорнутості, який визначається семантикою логічного суб'єкта і предиката (*Посвітлішало. — Його колатило від гніву. — У голові мішалось. — Їх привалило камінням.*)

Зважаючи на все сказане, доходимо висновку, що імперсональність є категорією логіко-граматичною, що базується на суб'єктно-предикатній основі судження, і має різні ступені згорнутості при його граматичному вираженні. Як категорія логіко-граматична імперсональність є універсальною для багатьох мов принаймні індоєвропейських. Наприклад, у давньоанглійській мові ряд дієслів могли вживатися у реченнях без підмета. Це дієслова, що передають внутрішній психічний та фізичний стан істоти. Речення такого типу починалися з додатка, вираженого займенником або іменником у знахідному або давальному відмінках, який вказував на істоту, чий стан описувався (*Hine þyrste hw?lum and hw?lum hingrode. — Час від часу йому хотілося пити, то їсти.*) Головний член таких речень, як правило був виражений дієсловом у формі 3-ос. однини теперішнього або минулого часу або дієсловом-зв'язкою *to be* і прикметником або іменником у функції предикативного члена або модальним дієсловом з інфінітивом (*Him was manna þearf. — Він*

мав потребу в людях.) Очевидно, що ці речення за змістом не є імперсональними, і у процесі розвитку мови це розходження між планом змісту і планом вираження виправилося, в результаті чого ці речення стали двоскладними (*Sometimes he was hungry and sometimes thirsty. He needed men.*)

Також існувала SP модель безособових речень, до складу яких входило безособове дієслово і займенник 3 ос. однини середнього роду *Hit* (сучасне *It*). Прийменник *Hit* вживався, якщо підмет не мав співвідношення з будь-яким предметом чи істотою. У цьому випадку речення було двоскладним за формою та імперсональним за змістом. Безособове вживання було характерним для певних семантичних груп дієслів, а саме: 1) для дієслів, що передають стихії (*Hit rine and sniwe and styrne iŭe.* – *Надворі була буря з дощем і снігом.*); 2) для дієслів, що передають періодичні зміни стану природи (*Hit daegian ongan.* – *Починало світати.*). У той же час ці речення могли вживатися у неповних варіантах, тобто без формального підмета *Hit*. У сучасній англійській мові ці конструкції збереглися (*It snows. It is dark.*)

Отже, бачимо, що розвиток і природа імперсональних конструкцій в англійській та українській мовах мають багато спільного як у плані змісту, так і в плані вираження, а це було б неможливо при відсутності універсальної логічної основи мислення людини. Як зазначав О.О. Потебня, “індивідуальні відмінності мов не можуть бути зрозумілі логічній граматиці, бо логічні категорії, що нав’язуються нею мові, народних відмінностей не мають” [4:69]. З цим твердженням не можна не погодитися, але досконале вивчення того чи іншого граматичного явища неможливе без уваги як до народних відмінностей, так і універсального спільного.

У сучасному мовознавстві поширилися на деякий час забуті гумбольдтівські погляди на природу “національного” у мові. В. Гумбольдт вважав, що причина відмінностей у будові мов криється у відмінностях народних характерів. Етносинтаксис А. Вежбицької, Л. Чумак та дослідження їх послідовників відмовляють іншим не східнослов’янським мовам у праві на користування безособовими, неозначено-особовими та іншими синтаксичними конструкціями, вважаючи їх культурологічно релевантними типами речень (лінгвокультуремами). На їх думку, східнослов’янський синтаксис краще за інші мови здатний передавати таїну подій, що відбуваються не тільки у навколишньому світі, а й у людському тілі, мозку, душі. Саме безособові речення ознаменують собою перший прояв критичного мислення, саме в цих реченнях народна філософія розкриває необмежені можливості людського розуму в пізнанні дійсності [5].

Наведені вченими приклади переконують лише в тому, що частотність і пирота вживання безособових конструкцій у російській і українській мовах значно пириша і що вживання дієслова у безособовій конструкції є продуктивним явищем у цих мовах. Наприклад, у сучасній англійській мові речення з безособовим формальним підметом *It* вживаються з обмеженою кількістю дієслів на позначення стану природи (8-10 дієслів), однак воно сполучається з великою кількістю прикметників, що описують стан природи або навколишньої дійсності, вказують на час або простір (*It's cold. It's eight o'clock. It was very pleasant at the Hochstads.*). *It* може також вживатися, щоб ввести у речення семантичний підмет, виражений інфінітивом, герундієм або під-

рядним реченням (*It costs too much to get there.*). Існують конструкції, де Іт з прикметником виражають ставлення мовця до інформації, що виражена семантичним суб'єктом у формі інфінітива, герундія або підрядного речення (*It's strange that it hasn't been noticed before.*). І навіть існує безособовий додаток Іт, що вживається у реченнях з дієсловами *to like, to dislike, to love, to hate* тощо для вираження ставлення мовця до ситуації чи місця дії (*I like it here. He knew that they would hate it if they said no.*).

Таким чином, фундаментальні положення вчення про речення О.О. Потебні, зокрема його погляди на імперсональні конструкції, мають значний вплив на сучасне мовознавство і не тільки вітчизняне, а й загальне, бо питання, порушені видатним ученим, стосуються природи мови взагалі, розкривають складну взаємодію логічного, індивідуально-психічного та національного у процесі мовлення, процесі комунікації.

Література

1. Буслав Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – СПб, 1861.
2. Иванова И.П., Чахоян Л.П., Беляева Т.М. История английского языка. Учебник. Хрестоматия. Словарь. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. – 512 с.
3. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб., 1912.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1–2.
5. Чумак Л. О новых подходах к интерпретации синтаксических единиц: предложение в аспекте лингвокультурологии. // Вісник Львівського університету. – Філологічна серія. – Вип. 28. – С. 276–282.

О.А. Дубова

Питання про генезу аналітичних формомodelей категорії часу (на матеріалі української та російської мов)

Перспективи й зміст сучасних типологічних досліджень визначає експланаторний аспект [6]. Розгляд явищ аналітизму української та російської мов у такому аспекті передбачає з'ясування причин існування в мовах переважно синтетичної будови аналітичного формотворення. Найчастіше з цього приводу висловлюється думка про те, що причиною посилення аналітичних ознак є прагнення до вдосконалення мовної техніки. З таким “технологічним” поясненням можна було б погодитися, якби поява аналітичних засобів здійснювалася шляхом одноактного свідомого вибору між ними та синтетичними засобами. Але історія мов не визнає такого сценарію. Якщо ж зважити на те, що дієслівному формотворенню української та російської мов споконвічно було притаманне співіснування ознак аналітичного і синтетичного формотворення, то питання варто розглядати в загальному контексті еволюційних змін у формотворенні. Загальну схему причин, що зумовлюють такі зміни, наводить О.О. Потебня.

Він вважав, що втрата одних форм і створення інших регулюється потребами висловлення розумового змісту. Якщо його зміна виявляє невідповідність існуючих граматичних засобів, то така невідповідність долається

створенням нових граматичних форм [8:41, 50, 57, 59–61, 63]. Отже, визна-чаючи причини еволюційних змін у формотворенні, О.О. Потебня підкреслював їх семантичну зумовленість. Саме таку зумовленість виявили спостереження за генезою аналітичного формотворення в категорії часу.

Розглядаючи зазначене в назві питання в системному плані, ми затронуємо таку операційну одиницю, як формомодель. Формомодель – це певний тип абстрактної двопланової одиниці формотворення. Планом вираження формомоделі є її структура, яку репрезентують основний компонент і стандартизований засіб формотворення – форматив. Планом змісту формомоделі є граєма певної морфологічної категорії. Одним з прикладів формомоделі є “буду (форматив) + інфінітив (основний компонент)” із значенням майбутнього часу (детальніше про формомодель див.: [2]).

Оскільки експланаторним аспектом типологічних досліджень передбачена “міцна кон’юнкція: ЯК і ЧОМУ” [6: 27], пошукам причин певної структурної організації формотворення має передувати таксономічна визначеність цих засобів. Згідно з традиційними дослідженнями аналітичне формотворення категорії часу в історії української та російської мов здійснювалося за формомоделями перфекта, давноминулого й передмайбутнього. Ці аналітичні формомоделі склалися з форматива від *бути* та основного компонента дієприкметникового походження на –л. Наближалися до системи аналітичного формотворення сполуки модально-інхотативних дієслів *хотети, имети, имати, начати* з інфінітивом [4:92–115; 5:324–329]. Всі ці формомоделі можна розподілити за двома структурними типами згідно з вираженням основного компонента: дієприкметниковий тип та інфінітивний тип аналітичних формомodelей.

В історії української та російської мов формомоделі дієприкметникового типу виділялися як засоби вираження часових значень з ускладненою семантичною структурою. Ці ускладнення полягали в подвійній темпоральній зорієнтованості дії (давноминулий і передмайбутній) або в часовому розмежуванні дії та її наслідків (перфект). Первісна семантика складників, що входять до дієприкметникового типу формомodelей, дозволяє виявити вмотивованість їх пристосування до вираження ускладненої часової семантики. Вихідною властивістю дієприкметника було синкретичне поєднання значень дії та ознаки, зумовленої дією. Ці семантичні компоненти відтворювали відношення каузованої послідовності: дія передє існуванню зумовленої нею ознаки. Така семантична структура дієприкметника уможливила його використання для вираження ускладнених часових значень, оскільки імплікувала іманентні каузативно-темпоральні відношення. Згідно з первинною для дієприкметника предикативною функцією цю семантику супроводжувало значення “відношення існування ознаки до моменту мовлення”. Засобом його вираження, звичайно, могло стати дієслово зі значенням існування, буття. Отже, існування аналітичних формомodelей дієприкметникового типу було вмотивоване структурною реалізацією такої семантичної схеми: “(дія, що передє ознаці, + ознака) + (час існування ознаки відносно моменту мовлення)”.

На еволюційні зміни аналітичних формомodelей дієприкметникового типу вплинула вербалізація основного компонента, яку зумовили активний стан дієприкметників на –л і суміщення таких темпоральних орієнтирів, як

момент мовлення і час існування ознаки, в перфекті. Перетворення дієприкметника на предикативну форму минулого часу зумовило втрату первісної семантичної вмотивованості для співіснування структурних компонентів в аналітичних формоmodeleх давноминулого та передмайбутнього. Це привело до того, що російською мовою фактично втрачені обидві ці формоmodele. Українська мова хоча й зберегла формоmodele давноминулого, але з обмеженою продуктивністю. Повноцінне функціонування аналітичних формоmodeleй дієприкметникового типу підтримувалося семантичною вмотивованістю аналітичної структури, актуальністю дієприкметникової семантики в основному компоненті.

До складу часових формоmodeleй пасиву в сучасних українській та російській мовах вводяться всі існуючі типи пасивних дієприкметників. Парадигми категорії часу, наведені в [1:38–47; 9:243, 290–291; 11:368–381], дозволяють виявити таку структуру аналітичних формоmodeleй пасиву: (укр.) “бути + пасивний дієприкметник на -н/-т” (*Ø/ був/ буде відновлений*); (рос.) “быть + пасивний дієприкметник на -н/-т або -м” (*Ø/ был/будет применен; Ø/был/будет применен*). Усі ці формоmodele можуть виражати ускладнені часові значення [1:38–53; 10:18–19] типу перфекта, давноминулого або передмайбутнього. Необхідно зазначити, що активні дієприкметники не включаються до аналітичного формотворення. Причиною є послаблення синкретизму процесуальної та означальної семантики. Означальне значення активних дієприкметників реалізується лише при підтримці аґрибутивного синтаксичного використання, а в предикативній функції воно нейтралізується. У пасивних дієприкметниках синкретизм означального та процесуального значень не залежить від синтаксичного функціонування дієприкметника. Отже, іманентність семантичного синкретизму дієприкметників, що забезпечує імплікацію каузативно-темпоральних відношень, визначає стійкі позиції формоmodeleй дієприкметникового типу в еволюції аналітичного формотворення.

Щодо інфінітивних аналітичних формоmodeleй, то в історії української мови відомі дві такі формоmodele: “буду + інфінітив”, “иму + інфінітив”, а в російській мові – одна: “буду + інфінітив”. Ці формоmodele мають генетичний зв’язок із сполуками “модально-інхотативне дієслово + інфінітив”.

Традиційне визначення контамінаційного утворення формоmodeleй “буду + інфінітив” в історії обох мов спростовується дослідженнями писемних пам’яток та діалектологічними відомостями [3:83–84; 7:13]. Про можливість успадкування “буду + інфінітив” від праслов’янської епохи свідчить інхотативна семантика, що була притаманна дієслову *быти* [3:82].

Сполуки “модально-інхотативне дієслово + інфінітив” виражали значення проспективної каузативної дії бажанням або початком її здійснення. Інфінітивні аналітичні формоmodele майбутнього утворилися від тих сполук, в яких допоміжні дієслова поступово втрачали модальне або інхотативне значення, набуваючи дейктично-темпоральної семантики. Такі семантичні зміни спрощували семантичну структуру інфінітивних сполук з *быти*, *яти* і наближали їх до значення проспективності дії відносно моменту мовлення. Аналітичні формоmodele майбутнього втратили мотиваційний зв’язок аналітичної структури з ускладненою семантичною структурою вихідних сполук. Спрощення семантичної структури, її наближення до часової семантики синтетичних

формомodelей майбутнього уможливило структурну синтетизацію аналітичних формомodelей. Остаточну реалізованість цієї можливості могли визначити фонетичні чинники (пор.: інфінітив на *-ти* + *и*му та інфінітив на *-ти* + *бу*ду).

Порівнюючи формомodelі дісприкметникового типу та інфінітивного типу, бачимо, що їх структурний аналітизм у мовах синтетичної будови має генетичну семантичну вмотивованість. Збереження аналітичної структури та продуктивності типу аналітичного формотворення визначається актуальністю складної семантичної структури формомodelі. Спрощення семантичної структури позбавляє структурний аналітизм семантичної вмотивованості і може за сприятливих умов привести до синтетизації формомodelі. Зроблені спостереження не тільки наповнюють конкретним змістом запропоновану О.О. Потебнею схему еволюційних змін у формотворенні, але й підтверджують семантичне спричинення цих змін.

Література

1. Булакин Л.Л. Категория залога в современном русском языке. – Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1986.
2. Дубова О.А. Оперативні одиниці для дослідження системи формотворення // Проблеми семантики слова, речення та тексту. Збірник наукових статей. Випуск 3 / Відп. ред. Н.М. Корбозерова. – К.: КДПУ, 2000.
3. Иванов В.В. Становление аналитической формы будущего времени // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. – М.: Наука, 1984. – С. 75 – 85.
4. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол. – М.: Наука, 1982.
5. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978.
6. Кибрик Е.А. Как или Почему? (Об основном вопросе типологии) // Типология и грамматика. – М.: Наука, 1990. – С. 21–28.
7. Марчило Л.М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: Т. 1 – 2. – М.: Гос. учебно-педагогич. изд-во, 1958.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971.
10. Русанівський В.М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських мовах. – К.: Наукова думка, 1968.
11. Сучасна українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1969.

О.О. Литвиненко

Діалектні особливості іменних частин мови Почаївського стародруку “Книжиця для господарства” (1788)

Важливим для вивчення морфологічної будови української мови XVIII ст. є матеріал, який дають писані пам'ятки цього періоду, причому в них засвідчено діалектні риси, притаманні тим говорах, з території яких ці пам'ятки походять. Ґрунтовні дослідження морфологічних особливостей української мови на різних етапах її становлення здійснили Л. В. Венсвцева [2], І. М. Керницький [8], Л. І. Коломієць [9], А. О. Свашенко [14].

Наше дослідження присвячене діалектним особливостям іменних частин мови почаївського стародруку “Книжиця для господарства” (1788). Текст

цієї унікальної пам'ятки опублікований О. Горбачем у серії "Матеріали до української діалектології" (Мюнхен, 1985) [16]. У стародрукові є написана польською мовою передмова (с. 1–8, тут і далі див. [16]), а також подано кирилицею на с. 9–97 ветеринарні й господарські поради. На с. 97–110 передано польською латинкою деякі розділи кириличної частини й додано інші поради. Як зауважує О. Горбач, народно-діалектною базою "Книжиці..." є східноподільський говір, причому за мовно-діалектною приналежністю кириличного тексту автор, можливо, походив із Гайсина – Умані [3:34].

З'ясувати діалектне членування мови на різних історичних етапах – складне завдання історичної діалектології. Проблеми історичної діалектології повинні з'ясовуватись на основі вивчення писаних пам'яток і шляхом дослідження сучасних говорів історично-порівняльним і лінгвогеографічним методом [10, 8]. Слід звернути увагу на застереження І. Матвіяса, що стосовно староукраїнської літературної мови не було якихось строгих нормалізаційних настанов, тому сьогодні в багатьох випадках не маємо змоги встановити, які мовні елементи сприймалися на той час як діалектизми [10:15]. Отже, подібні мовні явища вважатимемо такими, які співвідносні з особливостями сучасних українських говорів. На думку П. Житецького, у староукраїнській літературній мові протягом усього XVII ст. переважають фонетичні і морфологічні риси західних і північних українських говорів [6:114]. Слід застерегти, що морфологічні відмінності між діалектами досить часто зумовлені особливостями діалектної фонетики [1:9]. У тексті "Книжиці" знаходимо такі морфологічні риси, співвідносні з говорами волинсько-подільської групи південно-західного наріччя української мови:

У системі іменника перш за все привертають увагу слова, які в літературній мові мають жіночий рід, а в пам'ятці вжиті в чоловічому: олѣй (с. 40), олѣю лнзного (с. 33), залій волѣмъ (с. 37), въ олѣю оусмаживши (с. 49), жѣжель той (с. 61) жѣжлю давати (с. 62), вари изъ макѣхомъ (с. 94). Поплутання родів є характерним для південно-західного діалекту [5:75], де воно до того ж могло підтримуватися впливом польської мови (пор. польськ. olej konopny, zuzel, makuch). У називному відмінку однини іменників середнього роду, утворені за допомогою суфікса "-ье", мають закінчення "-е": збоже (с. 76, 87) та ключе (с. 38), що є характерною рисою південно-західних говорів української мови [5:76]. Як бачимо, подвоєння приголосного основи тут відсутнє, що пояснюється суто фонетичними причинами. Тими ж причинами зумовлене й закінчення "-и" (граф. -ы) у родовому відмінку слова овѣты (с. 68). У багатьох південно-західних говорах внаслідок фонетичних змін давня флексія родового відмінка однини іменників сучасної 3-ї відміни перейшла в "-и" [5:77]. Очевидно, цю рису відбивають написання: живности (с. 50, 77), весени (с. 63), острости (с. 82), солоности (с. 82) та ін., однак не можемо цього стверджувати категорично через неусталеність правопису пам'ятки. У сучасних східноподільських говорах, а саме вони, на думку О. Горбача, і є діалектною базою "Книжиці", більше уживане закінчення "-і", яке поширилося з південно-східних говорів [5:237] і стало нормою сучасної української мови. У давальному відмінку однини іменників-назв істот чоловічого роду в пам'ятці виступають флексії "-ови (-еви)": волови (с. 56, 62), псови (с. 72), товарови (с. 61), конєви (с. 30, 31, 36, 44), человѣкови (с. 84) та ін. – усього 21 приклад, які й зараз поширені

майже в усіх південно-західних говорах [15:120]. Цілком імовірно, що такі написання відбивали живу вимову, однак паралельно з ними вживаються, хоча й рідше, цілком сучасні закінчення “-ові (-еві)” (граф. -овѣ, -евѣ): волѣвѣ (с. 54, 57), конѣвѣ (с. 24, 26, 27, 43) та ін. – усього 16 написань. Цікаво, що у знахідному відмінку множини іменники-назви тварин мають форму називного: на миши (с. 25), на мѣши (с. 9), на робаки (с. 83, 5 разів), подѣ воли (с. 51), яка й зараз притаманна південно-західному наріччю [7:73]. Відомо, що південно-західні говори зберігають найбільше архаїчних рис [1:9]. У досліджуваній пам’ятці також знаходимо поодинокі випадки вживання форм називного і знахідного двоїни іменників жіночого роду при числівниках “два”, “три”: двѣ годѣнѣ (с. 19, 43), двѣ ложкѣ (с. 13), на три добѣ (с. 14). Такі ж форми зберігаються і в сучасних південно-західних і частині поліських говорів [5:84], хоча уже в українській мові XVI – XVII ст. простежується тенденція до їх витіснення формами множини [7:62].

Прикметники чоловічого роду з твердою основою виступають у пам’ятці в називному відмінку однини із двома графічними варіантами закінчень: “-ый” та “-ий”. Якщо перший позначає, без сумніву, тверду вимову приголосного основи (як і в сучасній українській мові): бѣлый (с. 10), волный (с. 35) та ін., то другий міг бути зумовлений двома причинами. Це, по-перше, неусталеність правопису “Книжиці”, а по-друге, таке написання, ймовірно, відбивало особливості м’якої діалектної вимови приголосних основи: бѣлавйй (с. 31), веселйй (с. 26), довгйй (с. 12), досвѣдчанйй (с. 62) та ін. Вважаємо це припущення небезпідставним, оскільки у значній частині сучасних подільських говірок такі прикметники здебільшого мають закінчення “-ий” [4:116]. Прикметники середнього роду в називному відмінку однини в пам’ятці поряд із цілком сучасною флексією “-е”: бѣле (с. 82, 83), довге (с. 96) та ін. мають нестягнену флексію “-оје”: бѣлоє (с. 28), давное (с. 34), дѣбовое (с. 26, 61) та ін., яка не залежить від позиції наголосу. Досить компактным ареалом це морфологічне явище виділяється й тепер на території перехідних до південно-західних та волинських говірок [7:196]. Прикметники жіночого роду представлені в тексті “Книжиці” в родовому відмінку однини із закінченням “-ой”: глинѣ жовтой (с. 18), до мѣри звичайной (с. 50), водѣ зимной криничной (с. 30) та ін., усього 53 приклади. Ця форма, очевидно, була досить поширеною на той час. Її виникненню сприяла, можливо, аналогія до форм давального відмінка однини прикметників жіночого роду [13:157]. У називному – знахідному відмінку множини переважають нестягнені форми: добриі (с. 91), довгіі (с. 21), живіі (с. 63), здоровіі (с. 72), значніі (с. 76), крѣговіі (с. 17) та ін. У сучасних південно-західних діалектах повні форми прикметників жіночого і середнього роду зустрічаються в називному відмінку однини і множини як паралелі до стягнених [5:90]. До характерних ознак південно-західних говорів належить також творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників за допомогою суфікса “-ійш-” [7:214]. У пам’ятці знаходимо такі приклади: теплѣйшою (с. 50), найзимнѣйшою (с. 55), наймѣлкішою (с. 56), наймоцнѣйшимъ (с. 49), найсвѣжѣйшоє (с. 51), найтеплѣйше (с. 29).

Порівняно з літературною мовою займенники в українських діалектах зберігають значно більше давніх особливостей [5:85]. У досліджуваній пам’ятці представлено матеріал, який дозволяє стверджувати, що це явище

досить яскраво засвідчується в подільському говорі XVIII ст. Так, займенник 3-ї особи чоловічого і середнього роду в родовому відмінку має виключно архаїчні форми: *его* (с. 39 та ін., усього 20 разів), *зъ него* (с. 72, 88), у давальному — *емъ* (с. 10 та ін., усього 19 разів). Знахідний відмінок займенника жіночого роду має енклитичну форму, характерну для південно-західних говорів [5:86]: *кормити ю сѣномъ* (с. 65), *треба ю мати* (с. 66). Питально-відносний займенник “що” вживається в тексті в цілком сучасній формі, поширений по всій мовній території західних говорів [11:40]: *що* (с. 17, усього 70 прикладів). Він, очевидно, вимовлявся “шчо” (пор. у латиничній частині: *szczo*, с. 110 та ін.). Із вказівних займенників у стародрукові вживається займенник “той”, який у називному відмінку жіночого й середнього роду виступав в нестатнених формах: *тоє* (с. 11 та ін., усього 84 рази), *теє* (с. 38 та ін., усього 8 разів), *таз* (с. 77 та ін., усього 4 рази). Такі форми є й тепер характерними для західних говорів, зокрема для північно-західної частини волинських [14:130], які мають деякі спільні риси з подільськими [4:107].

Числівники представлені в тексті “Книжиці” досить обмежено, однак можна скласти певне уявлення про їх діалектні особливості. Так, числівник “один” вживається в пам’ятці з початковим [je]: *лѣтъ едѣнь* (с. 11), *едно іайце* (с. 51), *една лопатка* (с. 19) та ін., усього 30 прикладів у різних відмінкових формах і лише один приклад із початковим [o]: *wѣна лопатка* (с. 21). Такі форми з початковим [je] і тепер поширені в південно-західних діалектах, вони, на думку Ф. Т. Жилка, могли бути запозичені з польської мови [5, 92]. Дробові числівники представлені в “Книжиці” лише двома прикладами: *пѣвтора лѣта* (с. 44), *полчверта лѣта* (с. 11), перший з яких поширений в сучасній українській літературній мові, другий же притаманний тільки південно-західним говорам [5:92] і має значення “три з половиною”. Серед інших особливостей можемо назвати збереження діалектно твердого [p] при відмінюванні числівника “три”: *з трох* (с. 52), а також наявність флексій прикметників твердої групи при відмінюванні порядкового числівника “третій”: *третого* (с. 13), *третѣю* (с. 22), *третою* (с. 81).

На основі проведеного дослідження можемо зробити загальні висновки.

1. Наприкінці XVIII ст. система іменних частин української мови мала вже цілком сучасний характер.

2. Діалектні морфологічні риси, широко представлені в тексті “Книжиці”, й сьогодні притаманні більшості говорів південно-західної групи, зокрема подільському й південно-волинському, з території яких і походить стародрук.

Отже, у “Книжиці для господарства” відбито основні живомовні риси волинсько-подільських говорів української мови XVIII ст., таким чином досліджувана пам’ятка становить собою цінне джерело не лише для вивчення історії української мови, а й для історичної діалектології, допоможе з’ясувати особливості діалектного членування української мови протягом названого періоду.

Література

1. Бевзенко С.П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні // Українська діалектна морфологія. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 5-13.
2. Венсцєва Л.В. Молдавські грамоти XIV-XV ст. як джерело вивчення історії

української мови. Дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1966. – 434 с. 3. Горбач О. До фотопередруку двох почаївських стародруків // Пам'ятки мови, ч. І.: Два почаївські стародруки... – Мюнхен, 1985. – с. 33–35. 4. Жилко Ф.Т. Говори української мови. – К.: Рад. школа, 1958. – 172 с. 5. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Рад. школа, 1966. – 308 с. 6. Житецький П.М. Нарис літературної історії української мови в XVII в. – Львів, 1941. 7. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 367 с. 8. Керницький І.М. Морфологічні особливості мови "Війтівських книг" XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту, на Лемківщині // Дослідж. і матеріали з укр. мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – т. 5. – с. 90–110. 9. Коломісць Л.І. Мова українських грамот XIV–XV ст. Дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1953. – 343 с. 10. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 5–30. 11. Онишкевич М.М. Питальні, заперечні та означальні займенники західних говорів УРСР у світлі даних лінгвогеографії // Дослідж. і матеріали з укр. мови. – К.: Наук. думка, 1964. – Т. 6. – С. 37–51. 12. Онишкевич М.М. Форми вказівних займенників *цей, ця, це і той, та, то* в західних говорах УРСР // Дослідж. і матеріали з укр. мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 126–134. 13. Прилипка Н.П. До характеристики діалектних прикметникових флексій // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 152–158. 14. Сващенко А.О. Мова "Кролевецької ратушної книги" др. пол. XVII–перш. пол. XVIII ст. Дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1968. – 435 с. 15. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. І. – К.: Рад. школа, 1964. – 234 с. 16. Пам'ятки мови, ч. І.: Два почаївські стародруки: "Книжиця для господарства" (1788) та "Полїтика свѣцкая" (1770/1790). – Мюнхен: Вид-во Українського вільного ун-ту, 1985. – 171 с.

Л. Савченко

Орудний порівняння у сучасній науковій парадигмі

Важливим аспектом загального дослідження семантики слова є класифікація і вивчення різних типів його значення. Так, функціонально – синтаксично обмежений тип лексичного значення належить до лінгвально зв'язаних, характеристику яких вперше у мовознавстві виклав В.В.Виноградов, виділяючи поряд із згаданим ще два інших: конструктивно зумовлені і фразеологічно пов'язані [1].

Функціонально-синтаксично обмежений тип лексичного значення – один із типів значень, протиставлення яких у структурі полісемантичного слова ґрунтується на додаткових лінгвальних показниках. Одним із таких додаткових факторів є граматично обмежені рамки, а саме – певна синтаксична функція. Функціонально – синтаксично обмежені значення реалізують себе тільки в одній окремій синтаксичній функції і обмежуються однією словоформою, причому "синтаксичні властивості слова як члена речення тут ніби включені у його семантичну характеристику" [1:182].

Незважаючи на активний інтерес мовознавців до функціонально-синтаксично зв'язаних значень, типи лексичних значень, функціонування яких

обмежене певною граматичною формою, в українському мовознавстві не наїшли ще достатнього висвітлення.

Такі мовознавці, як Л.А. Лисиченко, О.А. Олексенко у своїх роботах обстоюють думку про те, що окрема словоформа іменника (а саме словоформа орудного відмінка), виконуючи нетипову для іменника як частини мови функцію (функцію означення в широкому розумінні) імплікує саме функціонально – синтаксично обмежений тип лексичного значення: *помчатись стрілою, звиватись гадюкою, впасти каменем*. При цьому, до уваги беруться безприйменникові утворення, тобто ті, у яких означальна, означально обставинна та обставинна семантика реалізується безпосередньо словоформою без прийменника.

Для загальної лінгвістичної теорії особливо цікавим був і залишається орудний відмінок, оскільки він пов'язаний з величезним колом проблем.

Глибокий аналіз орудного відмінка у вітчизняному мовознавстві вперше був проведений О.О. Потебнею. Функції орудного відмінка у граматичному вченні О.О. Потебні займають дуже важливе місце – йому присвячено цілий розділ його відомої праці “Из записок по русской грамматике” [3]. Вчений аналізує складні механізми виникнення “конкретних форм” значень орудного відмінка і вироблення нових граматичних категорій, серед яких виділяються, зокрема, обставини (прислівники). Аналіз орудного відмінка, проведений О.О. Потебнею, становить одну з найяскравіших сторінок серед видатних досягнень вітчизняної граматичної науки.

Так склалося, що вивчення категорії відмінка (в тому числі й орудного) так чи інакше зводилося до виділення його граматичних значень. Вказуючи на існування лексичної і граматичної взаємодії у категорії відмінка, більшість мовознавців залишає поза увагою взаємозв'язок семантичних зрушень з граматичними у словоформі орудного відмінка, умови й особливості цього взаємовпливу, його результати.

На сучасному етапі помітно вирізняється саме проблема словоформи як імплікатора складних семантико-граматичних процесів. У цьому аспекті словоформа виступає і метою, і засобом семантико-граматичних перетворень. Так, О.О. Потебня і лексичне, і формальне значення розглядав як засоби і разом з тим акти пізнання. Вчений уперше в мовознавстві надав функціонально – синтаксичної і структурно – семантичної спрямованості у визначенні граматичної форми.

Нові лінгвістичні теорії схилиють наукову думку до розуміння форми слова як додаткових його формальних значень, що супроводжують його лексичне значення.

На розуміння взаємозалежності між формою і змістом слова великий вплив мало і вчення О.О. Потебні про внутрішню форму. Як внутрішня форма сучасною наукою розуміється мотивована ознака, що лежить в основі назви предмета або явища. За О.О. Потебнею, безобразність слова – це його тимчасовий стан: рано чи пізно воно стане образним, щоб бути живим, здатним до дальшого розвитку елементом мови. Образність, що виникає на базі порівняння, є одна із сторін внутрішньої форми слова, а саме ознака, відмітна риса, за якою порівнюються між собою предмети чи явища і їх ознаки.

Порівняння, як і метафора, ґрунтуються на складних семантичних процесах – переміщеннях сем. Досить часто в слові відбуваються певні

семантичні зрушення, які виникають на вимогу законів мовлення, за потребами комунікації. Слова з такими особливостями для свого граматичного вираження обирають найбільш принагідні граматичні форми. Так, орудний відмінок іменника як відмінок семантичний, найбільш спрямований у сферу означально-обставинних значень і є зовнішньою формою вираження слів з потенційною адвербіальною семантикою.

Ще О.О. Потебня торкався питання породження обставини-прислівника додатком-іменником. Саме орудний відмінок став основним засобом і джерелом утворення прислівників-обставин від іменників-додатків, виразником обставинних відношень [3:469]. Це положення вченого прямо перегукується з теорією "відмінкового прилягання" [4:48].

Більшість мовознавців у перехідній зоні субстантивного і обставинного значень виділяють орудний з семантико-синтаксичними функціями порівняння, який у ряді випадків виступає засобом вираження нового значення.

Основною причиною такого стану є те, що внаслідок семантичних трансформацій, з'являються нові лексико-семантичні варіанти або навіть відбувається смислова ізоляція форми, обмеженої означально-обставинною функцією. Як зазначає О.А. Олексенко: "Значення виявляється на рівні словоформи, яка через звуження парадигми синтаксичних функцій до однієї, може легко лексикалізуватися, переходячи у незмінні частини мови, зокрема поповнюючи склад прислівників. Синтаксична функція через посередництво морфологічної форми виявляється диференціюючою ознакою певного лексичного значення" [2:159].

Значення орудного порівняння, як правило, розглядається як таке, що генетично пов'язане з орудним перетворення (предикативним) і семантично зближене з орудним способом дії. Досить продуктивний і лексично різноманітний, орудний порівняння виражає якісну характеристику дії або стану.

О.О. Потебня виділяє "орудний уподібнення", під яким розуміє і порівняння, як явище суб'єктивне, і перетворення, тобто об'єктивний, такий, що не залежить від волі того, хто говорить, перехід одного предмета в інший [3:484]. Учений наголошує на тому, що значення перетворення і порівняння існують поряд і у давній, і в новій мові, причому "деякі порівняння витікають з віри у перетворення" [3:485]. За О.О. Потебнею, різниця орудного перетворення і порівняння неграматична, тобто не формальна, а речова, і може бути виявлена у кожному окремому випадку за допомогою широкого кола думок, яке не складає граматичної одиниці. В основі утворення порівняння лежать, як правило, інгерентні асоціації, тобто такі, дія яких не виходить за межі світу предметних сутностей. Дія або процес характеризуються у спосіб порівняння однієї істоти, предмета, явища з іншим предметом, істотою чи явищем через вияв типових їх властивостей. Причому ознака, яка лежить в основі семантичного переносу і складає ядро семантики нового функціонально-синтаксично обмеженого значення, у прямому, мотивуючому, значенні може виражатися денотативними ядерними семами, а може бути несуттєвою, міститися на периферії значення. Цей факт відмічали В. Гак, Л. Лисиченко, І. Стернін, Д. Шмельов, О. Олексенко та інші.

Пряме значення слова *хмара* виявляється у семах "скупчення", "краплина води", "кристалики льоду", "суміш, у вигляді суцільної маси", "світлий колір", "темний колір", "несе дощ, град, сніг".

Функціонально-синтаксично обмежене значення у словоформі орудного відмінка розглядається у Словнику української мови як похідне від третього ЛСВ і подане з позначкою “у знач. присл.” [5:93]. Причому воно становить собою два різні варіанти: а) з семами “дуже багато”, “безліч” і б) з семами “дуже сумний”, “похмурий”.

Другий ЛСВ цього слова має семи “супільна маса”, “клуби”, “дрібні летючі частинки”. Третій ЛСВ – семи “величезна кількість”, “безліч”, “маса”. Інтегральними семами для всіх ЛСВ є “суміш”, “маса”, “скупчення”, “величезна кількість”, які вказують на явища фізичного порядку і супроводжуються емоційним сприйняттям, враженням. Семи “краплина води”, “кристалики льоду”, (“колір” для ЛСВ під пунктом а) при переносі значення займають периферійні місця. Втрата цих сем ядром нового функціонально-обмеженого значення призводить до зменшення субстанціального, предметного навантаження. Актуальними стають зовнішні фізичні параметри, які виражаються семами “об’ємність”, “кількість”, “сукупність”. Тобто смислове навантаження спрямовується у бік передачі ознаки сукупності, хоча залипається орієнтація на схожість за зовнішніми просторовими параметрами – сема “супільна маса”. Наприклад: *“Бджоли хмарами літали над квітучими садами”*.

У випадку б) варіант функціонально – синтаксично обмеженого значення зумовлений активністю семи “колір”, яка, до речі, притаманна лише прямому номінативному значенню слова *хмара*. Тож, очевидно, у Словнику значення під пунктом б) слід було б подавати як похідне від прямого номінативного, а не третього ЛСВ.

Темний колір асоціюється з негативними емоціями, символізує горе, біду. І саме сема “темний колір” стаючи у новому ЛСВ ядерною і нівелюючи інші семи, призводить до появи конотативних сем “сумний”, “похмурий”, що потенційно передбачають існування істоти, якій характерні ці риси. Поява нового значення ґрунтується на адгерентних асоціаціях, що викликані темним кольором: *“Дружина весь час плаче, родичі й сусіди сумують. Сторожі ходять хмарою”* (О. Вишня).

Ці семантичні зрушення закріплюються синтаксичною позицією другого члена і синтаксичним зв’язком прилягання, що виражають означально-обставинну функцію. А загальне, остаточне виділення, диференціація цих нових функціонально-синтаксично обмежених значень зумовлюється контекстом.

У сучасній українській літературній мові орудний порівняння залежить звичайно від дієслів переміщення, перебування, зміни стану і под., наприклад: *“Голуби кружляють Білими сніжинками”* (М. Рильський), *“З-за яблуні шугнула стрілою ластівка”* (О. Донченко), *“Мої думки кометами хвостатими Тривожать зоряний незнаний світ”* (М. Ткач).

Окрім орудного придієслівного, вживається і орудний із значенням порівняння при іменнику. Орудний порівняння приіменний кількісно обмежений. Синтаксично він виконує функцію іменної частини присудка і відповідає на питання прикметника, тобто є виразником не обставинної, а означальної функції. У такій функції лексеми є, як правило, деталями портретної характеристики і несуть у собі певну оцінку особи(брови ластівкою, чоботи “бутілками”, чоботи покришкою, волосся їжаком, очі рогом, дим коромислом і т.ін.).

Словоформа орудного порівняння у функції обставини або означення (іменної частини присудка) в основному може реалізуватися іменниками таких тематичних груп, як: тварини (*вовк, ягня, кошеня, звір, їжак, лисиця* і т.ін.), птахи (*ластівка, сокіл, сова, ворона, горлиця, перепелятко*, тощо), плазуни (*гадюка, змія, вуж* і т.ін.), рослини (*дуб, береза, тополя, троянда, перекотиполе*, тощо), міфічні істоти (*чорт, ангел, диявол, мегера*, тощо), предмети (*шило, стовп, камінь, куля, драбина, стріла* і т.ін.), явища природи (*блискавка, вітер, райдуга, хмара, хвиля, вогонь, вода, роса, град, дощ, метелиця, метеор*, тощо) та деяких інших.

Іменники у словоформі орудного порівняння, маючи семантичні потенції обставинності і означальності значень, займаючи у реченні позицію другорядного члена і пов'язуючись із дієсловом зв'язком прилягання або займаючи позицію іменної частини присудка, обмежуючись функцією обставини або означення, утворюють окремі ЛСВ багатозначної лексики, які належать до функціонально-синтаксично обмеженого типу лексичного значення. Значною мірою розумінню процесів творення такого значення сприяли вчення про особливості граматичної форми, про взаємозв'язок форми і змісту слова, про семантичні і синтаксичні особливості орудного відмінка, висвітлені видатним мовознавцем О.О. Потебнею і його послідовниками.

Література

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
2. Олексенко О.А. Синтаксична функція як типологічна ознака лексичного значення // Лінгвістичні дослідження. Наук. вісник. – Вип. 3. – Харків, 1997. – С. 156–162.
3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1–2. – М., 1958.
4. Слینько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К., 1994.
5. Словник української мови: В 11 томах. – Т. 11. – К., 1974.

В. Пономаренко

Основні фактори,

що визначають фразеологічність похідних слів

Відомо, що похідною є будь-яка вторинна одиниця номінації із статусом слова незалежно від її структурної простоти чи складності, тобто така, що характеризується зумовленістю іншим знаком або сукупністю знаків [2:289].

Як правило, між матеріальною структурою твірного і похідного слова існує пряма відповідність, але вивідність лексичного значення похідного із суми значень твірної основи і словотвірного афікса можлива лише для невеликої групи слів. І тому не завжди однозначно можна відповісти на питання, в результаті яких процесів сформувалася семантика похідного слова.

Більшість похідних субстантивів сучасної української мови відносно мотивовані, оскільки в їх семантичній структурі є формально не виражені елементи значення. Наприклад, із словотвірного ряду слів на позначення особи чоловічої статі за родом та характером діяльності, у яких факультативна варіантна сема “професійна характеристика” складається з конкретних

словотвірних реалізацій, випадають слова *каптурник*, *табачник*, *аварійник*, тому що для них трансформація у вираз типу "спеціаліст із ..." не є еквівалентною значенню, що міститься у їх семантичній структурі, бо *каптурник* – це "той, хто носить каптур", *табачник* – "той, хто нюхає табаку", *аварійник* – "той, хто несе аварійну службу, усуває аварії". Тому вивести значення похідних одиниць із значення складових компонентів таких слів не можна (маємо приклад невідповідності змісту форми). Це явище у науковій літературі дістало назву фразеологічності [1; 3; 6].

Фразеологічними ми вважаємо всі похідні слова, яким властива семантична цілісність, непрозорість семантики, які містять формально не виражені нарощені значення.

Слід відзначити, що характер фразеологічності похідних неоднорідний. Одні семантичні нарощення є непередбачуваними, невивідними (ідіоматичними), другі – передбачуваними і вивідними (лексикалізованими).

Які ж причини фразеологічності семантики похідних слів?

Різні погляди на цю проблему залишають поки що це питання не з'ясованим. І.С. Улуханов, наприклад, називає три джерела фразеологічності слова: 1) мотивуюча основа; 2) формантна частина; 3) додатковий компонент значення, який залишається за межами мотивуючої і формантної частин [8]. О.О. Панова вбачає виникнення фразеологічності у різних видах "мотивування" (запозиченням, ознакою і всім змістом) [6:27]. Виникнення фразеологічності слова (за Н.О. Янко-Триницькою) зумовлено такими причинами: 1) компоненти слова є зв'язаними (не мають вільного значення) або унікальними; 2) значення слова мотивовані значеннями компонентів, із яких вони виводяться, але вибір того чи іншого синонімічного компонента часто є немотивованим [9:91].

Фразеологічність семантики похідного, як зазначає О.П. Єрмакова, значною мірою визначається характером мотивуючого (твірного) слова [1:96].

Аналіз семантичної структури похідних відад'єктивів дав змогу встановити причини появи фразеологічності семантики похідних слів, як спільні для всіх похідних лексем, так і специфічні лише для розглядуваного класу слів.

Поява багатьох семантичних нарощень, насамперед, визначається семантикою твірних, їх характером. Так, наприклад, фразеологічність семантики є невластивою для відад'єктивів, утворених від якісних прикметників. Більшість семантичних нарощень зафіксована у відад'єктивах, утворених від відносних прикметників (*саночник*, *луговина*, *молочність*, *власність*, *громадськість* тощо). Це пояснюється тим, що відносні прикметники, маючи опосередковане значення, своєрідно трансформують це значення в іменникове. Похідний прикметник лише звужує вихідну семантику, яка завжди ґрунтується на основі вже оформленої у мові іншими засобами, але не виходить за її межі. Береться до уваги фактично лише відношення до того, що названо мотивуючою основою. Це відношення може мати обмежений характер і стосуватися лише кількох ознак із семантичного набору, яким характеризується твірна основа. Тому семантика похідних іменників, мотивованих відносними прикметниками, у більшості випадків є дифузною і невизначеною. Часто невизначеність семантики фразеологічних похідних є наслідком передавання відносними прикметниками ознак на основі

метонімічного перенесення первинного значення вихідного іменника, виділення ознак через поняття про інший предмет, властивість, якість. Це значення може бути застосоване до безмежної кількості предметів і осіб, сполучаючись із значенням певного суфікса (інколи полісемічного чи омонімічного), характеризуючи широке коло об'єктів.

Багатозначні твірні основи також значною мірою впливають на розвиток ідіоматичності похідних відад'єктивів. Як правило, на їх основі утворюються багатосемні похідні, які відзначаються складною семантичною структурою і майже завжди ідіоматичні (*пам'ятник, спільник, чемоданник, старець, величина, зірниця* та ін.).

Особливо високим ступенем ідіоматичності відзначаються похідні, які мотивуються вторинним значенням твірної основи. Вторинні значення передають властивість, стан, ознаку взагалі, які можуть бути перенесені на будь-який предмет. Такі значення зумовлюють силу їх валентних зв'язків і входять в імплікаціонал багатьох абстрактних прикметників незалежно від їх лексичного змісту.

Інколи семантичні нарошення, які з'являються у структурі похідних відад'єктивів, є ніби запрограмованими значенням твірної основи та значенням суфікса (*саночник, бригадник, аварійник* та ін.). В основному це властиво тим лексемам, у семантичній структурі яких відбувається поєднання значення особи і заняття особи.

Наявність чи відсутність фразеологічності семантики похідного інколи пов'язана не лише з типом значення мотивуючого, але і з характером мотивації. Мова йде про явище так званої еліптичної мотивації, докладно розглянуте О. П. Єрмаковою. Семантичний еліпсис спостерігається у тому випадку, коли семантика мотивуючої основи несумісна із семантикою дериваторів (*стіннівка*).

Мотивацію, при якій у значенні похідного спостерігають семантичний еліпсис, умовно називають еліптичною. Те, що у похідних із еліптичною мотивацією становить зміст семантичного еліпсиса, і є семантичним нарошенням [1].

Високим ступенем ідіоматичності семантики характеризуються також відад'єктиви, яким властива внутрішньослівна (лексико-семантичний варіант похідного *глевтяк* "повільна у рухах, неповоротка людина" мотивується власним першим значенням субстантива) та подвійна мотивація (*західник, безмовність* та ін.).

Здатність похідного слова установлювати формально-семантичні стосунки з двома і більше мотивуючими приводить до виникнення у структурі похідних відад'єктивів семантичних нарошень різноманітного характеру (*калічник, пам'ятник, агрегатник*). Наприклад, у семантичній структурі похідного *калічник* відбувається нарошення значення на рівні конкретизації об'єкта виконання дії "той, хто *навмисне* *калічить себе*".

Від лексико-граматичних та семантичних властивостей похідної одиниці також залежить ступінь її фразеологічності (у порівнянні з особовими назвами відад'єктивом на позначення предметних назв за характерною ознакою притаманний високий ступінь ідіоматичності), бо назви предметів як слова ідентифікуючі не бувають односемними.

Слід також зазначити, що семантика твірного слова у похідному видозмінюється. Часто мають місце випадки, коли відбувається звуження, конкретизація, або, навпаки, розширення змісту різних валентностей (об'єктної, орудійної та ін.): *сухар*, *гнилиця*, *молодиця*, *цінність*, *тіленьник* тощо, а також конкретизація ад'єктивної семантики у складі похідного іменника у вигляді семантичних додатків типу "професійна характеристика", "військова спеціалізація", "спортивна орієнтація" тощо: *саночник*, *табельник*, *цілинник* та ін. Мабуть, зміна семантики твірного прикметника у складі іменника саме у напрямку звуження, конкретизації або розширення значення пов'язана із утратою похідним властивостей ад'єктивних ознак. Іноколи семантична структура відад'єктива демонструє розвиток енантіосемії (*спільник* "співучасник ганебних вчинків, поплічник"). Здатність передавати протилежне значення (останнім часом слово *спільник* вживається без семи "ганебний", звільняючись від обмежувального компонента "ганебні вчинки") зумовлена, на нашу думку, несумісністю значення прикметника *спільний* із семантикою об'єкта "ганебні вчинки".

Часто семантичні народження, виявлені у похідних відад'єктивах, є результатом дії внутрішньої форми твірного слова, яка має імпліцитні семи, що у процесі деривації у похідному стають експліцитними, а також результатом існування потенційних сем, що виникають на основі асоціацій, пов'язаних із уявленнями про те явище, яке означає слово. Ті семантичні ознаки, які черпає похідний іменник, займають у структурі значення твірного слова факультативну позицію, засновану на тих чи інших психічних асоціаціях. "Безперечно, що людина постійно намагається асоціювати подумки слова або семантично значущі елементи мови, з меншою чи більшою формальною схожістю, причому поштовхом для цих асоціацій є саме форма" [5:18]. І тоді буває важко провести пряму відповідність із тим чи іншим лексико-семантичним варіантом базового ад'єктива. У зв'язку з цим може порушуватися семантичний зв'язок похідної одиниці з твірною, що інколи веде і до розриву та втрати семантичного зв'язку між твірним і похідним. Наприклад, у семантичній структурі похідного *глушина* "віддалені від культурних центрів, малолюдні, тихі місця" вичленовуємо народжену сему "тихі місця", яка, на перший погляд, не мотивується лексико-семантичним варіантом твірного *глухий* "віддалений від культурних центрів, відсталий". Але у структурі значення прикметника виділяється семантичний компонент "віддаленість від чогось", який є присутнім і у структурі значення похідного іменника. Він приводить до виникнення асоціацій: віддалений → отже, малолюдний → отже, тихий. Цей спільний для твірного і похідного семантичний компонент є потенційним для значення твірного слова.

Іноколи вирішення питання про умови та причини появи семантичних народжень у структурі похідної одиниці не можна пояснити лише лінгвістичними чинниками. Тоді звертаємося до позалінгвістичних, зокрема культурно-історичних даних, за допомогою яких знаходимо різноманітні аналогічні реалії дійсності. Це дає змогу визначити характер деяких семантичних народжень, які мають місце у фактах сучасного словотвірного процесу (*водяник* "злий дух, що живе у воді"; *веселик* "фольк. назва журавля весною, коли цей птах прилітає з вирію"; *чорноморець* "військовослужбовець Чорноморського флоту").

У багатьох випадках значення суфіксальних субстантивів – це результат впливу традиції. Беззаперечним залишається те, що під час аналізу значення слова можна плідно використовувати поняття пресупозиції [4]. Наприклад, у похідному *молочність* “здатність домашньої молочної худоби давати певну кількість молока; удійність” чітко простежується зв’язок із першим лексико-семантичним варіантом прикметника “той, який дає молоко”, але напроується кількісна сема, а також сема “домашня молочна худоба”. Остання може бути пояснена, виходячи із знання реальних умов, пресупозиції висловлювання.

Отже, фразеологічність похідного найчастіше залежить від семантики твірного слова, його специфіки, від характеру мотивації, належності похідного до певного семантичного розряду, екстралінгвістичних та прагматичних факторів. Фразеологічність може бути запрограмована словотворчо і зв’язана з особливостями номінації. Типи напроуень у зв’язку з цим можуть бути різними. Це предмет окремого дослідження.

Література

1. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. – М.: Рус. язык, 1984. – 151 с.
2. Кубрякова Е.С. Теория мотивации и определение мотивированности производного слова // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. ст. – Ташкент: Изд-во Ташкент. Пед. ин-та им. Низами. – Вып. 2, № 174. – 1976. – С. 285–292.
3. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений (семантика производного слова). – М.: Наука, 1981. – 200 с.
4. Мирославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 293 с.
5. Морозова Т.В. О фразеологичности производных слов (на материале отглагольных существительных) // Рус. яз. в нац. шк. – 1983. – № 3. – С. 15–20.
6. Панов М.В. О слове как единице языка // Ученые зап. Моск. гор. пед. ин-та им. В.П. Потемкина. Каф. рус. яз. – 1956. – Т. 51, вып. 6. – С. 96–103.
7. Панова А.А. Идиоматичность имен существительных и ее возникновение: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 1977. – 21 с.
8. Улукханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
9. Янко-Трипицкая Н.А. Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производном слове // Развитие современного русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 83–97.

Н. Малюга

Про особливості вивчення прийменникових конструкцій

Розвиток прийменникових конструкцій – складний процес, зумовлений зростанням абстрактного мислення, тому у мовленні дуже часто постаємо перед проблемою, коли значення різних прийменникових конструкцій з одним прийменником здаються абсолютно не пов’язаними, віддаленими, а вживання – невмотивованим, випадковим. Однак випадковості не стають нормою. На думку відомого мовознавця А.С. Колодяжного, лише глибокий семантико-граматичний аналіз прийменникових конструкцій, який враховує

переосмислення, метафоризацію значення, виявляє той зв'язок, що дає право розглядати сукупність різних функцій одного прийменника як певну систему [2:21].

Варто зазначити, що здійснений Юрієм Шевельовим ретроспективний аналіз стану української мови від часів активного нищення радянського владю українського національного буття та менталітету, дав змогу авторові констатувати, що усі правописи української мови, які існували після 1933 року, відверто ігнорували живомовні процеси, оскільки намагалися за будь-яку ціну наближати норми української мови до норм російської [5:65].

Нагадаємо, що запроваджуваний роками український лінгвоцид та так званий "білінгвізм" стали причиною такої ситуації, коли білінгви, для котрих домінуючою є російська мова, не володіють цитовими українськими конструкціями або знають їх лише пасивно: у процесі мовлення відбувається відтворення готових моделей російської мови.

Виникає чимало помилок, пов'язаних із уживанням прийменників, адже смислове поле прийменника, взятого поза контекстом, нічим не обмежене і є для носіїв мови потенційною єдністю усіх його можливих контекстуальних проявів.

Жоден словник української мови чи довідник із слововживання не охоплює всіх відтінків значення, що передаються тією чи іншою прийменниковою конструкцією. Як правило, наводяться лише типові часто вживані моделі, подаються рекомендації щодо їх використання. А як бути з нетиповими конструкціями?

Передбачити усі можливі випадки функціонування будь-якого прийменника не можливо, оскільки семантика прийменникової конструкції формується за рахунок лексичного значення стрижневого й поширюючого компонентів, граматичного значення відмінка і прийменника. Автор однієї з перших солідних праць в українському мовознавстві, присвяченій аналізу системи значень кожного прийменника, наголошує, що "розвиток лексико-граматичної категорії прийменників відбувається не стільки шляхом поповнення новими одиницями, скільки шляхом розширення семантичного обсягу наявних одиниць, збільшення їх можливостей сполучатися з іншими для точнішої передачі різних відтінків думки" [2:18].

Дослідники прийменникового значення, серед яких вагомим внеском у розбудову теорії прийменникових конструкцій вирізняються представники Харківської філологічної школи С. Смеречинський [4], А. Колодяжний [2], послідовно дотримуються принципового підходу до вибору саме того мовного засобу, який би якнайточніше відтворював думку, відповідав меті висловлювання. При цьому враховують той факт, що для будь-якої норми сучасної української літературної мови, у тому числі й синтаксичної, є характерними системність, стабільність, історична та соціальна обумовленість. Однак слід зазначити, що "мова перебуває сьогодні на критичному роздоріжжі не лише в тому, бути їй чи не бути, а у виборі своєї майбутньої структури і що кожний з нас, вибираючи ті чи інші слова й форми, голосує за те, якою вона буде структурно" [5:66].

Причиною виникнення нових мовних варіантів або ж зростаючої їхньої активності виступають різні фактори, зокрема, внутрішньомовні процеси, адміністративне втручання, нові потреби суспільства. І лише дослідження

закономірностей семантичного розвитку прийменникових моделей, зв'язок відмінкового й прийменникового значень, наявність синонімів та антонімів у сфері прийменникових конструкцій робить можливим вивчення сукупності різних функцій одного прийменника як певної системи.

Так, значення прийменника у різних контекстах можуть утворювати складну структуру. Візьмемо для прикладу прийменник ПО, який здатний брати участь у вираженні великої кількості значень, різноманітних відтінків. Однак одне з них, а саме дистрибутивне (розподільне), як нам видається, служить тією вихідною точкою, від якої відштовхуватимемося при описі системи значень, що виражаються за допомогою названого прийменника.

Насамперед слід зазначити, що на позначення дистрибутивних відношень в українській мові існує лише дві конструкції: тричленна структура "ПО + знахідний відмінок числівника + родовий відмінок іменника" та "ПО + місцевий відмінок іменника". Ці моделі, утворюючи одну парадигму із спільним значенням, слугують визначенням міри при процесі розподілу чогось на певну кількість частин чи між декількома особами, предметами, напр.: *розпаювати по н'ятъ гектарів, вибирувати по крупиці, отримувати по сто гривень, купувати по декілька примірників*.

Відтінок описуваного значення помітний у конструкціях, що виражають просторові відношення, зокрема місцеперебування. Специфічною диференційною ознакою такої моделі є позначення дистрибутивного розміщення, поширення дії, руху, стану в межах названої залежним словом території. Прийменниково-відмінкова форма може визначати поширення дії на певному просторі або ж її повторюваність, а також розташування об'єкта в декількох точках поверхні чи всередині кількох об'єктів, напр.: *порядкує по обійстю, пройдуть дощі по регіону, шепочуться по кабінетах, відпочиває по ресторанах*. Ця ж конструкція уживається й для вказівки на рух по поверхні предмета або в межах якогось простору, до того ж коли рух відбувається у багатьох напрямках, напр.: *повзе по долоні, рухається по шосе, піду по барв'янку, промчаться по полю*.

У системі темпоральних відношень також прослідковуємо дистрибутивний відтінок. В аналізованій конструкції із значенням повторюваного часу відповідність між однорідністю темпоральних відрізків, рівномірно зайнятих чинністю, яка в перервах між цими відрізками не відбувається, та регулярністю повторюваної дії встановлюється також дистрибутивним значенням прийменника ПО, напр.: *не спить по ночах, заливається водою по веснах, працює по цілих днях*. Щоправда, така модель у сучасній українській мові виступає розмовним еквівалентом нормативних конструкцій.

Просторове значення позначення межі дії, переміщення, руху у просторі та мотивоване ним темпоральне значення межі реалізації дії в часі, на нашу думку, теж містить ледь помітний дистрибутивний відтінок. Щоб його відчутти, слід зіставити структури з прийменниками ПО і ДО, що виступають синтаксичними синонімами: *зануритися до грудей – по груди, охопити територію до Дунаю – по Дунай та перебувати на лікарняному до 10 грудня – по 10 грудня, вчитися до цього часу – по цей час*. Сполучення з прийменником ДО позначають кінцеву межу, просторову чи темпоральну, без відтінку зіткнення з нею, а модель з прийменником ПО – межу з відтінком граничності, який, як нам здається, створюється саме за рахунок

трансформації дистрибутивного: поширення дії у просторі чи часі вже не відбувається у багатьох напрямках, а скеровується в одному – до межі, тому має оптимальний, крайній вияв.

Системність значень прийменникових конструкцій засвідчує також і той факт, що переосмислення просторового значення межі поширення дії призводить до переходу просторових відношень в інхотативно-фінитивні (значення ступеня, межі, міри вияву будь-чого), напр.: *наїстися по горло, закохатися по маківку, набратися (напитися) по саме підборіддя*.

Представимо у вигляді схеми взаємозв'язок різних відтінків значень, що виражаються моделлю "ПО + знахідний відмінок іменника":

кінцева межа просторова	процес метафоризації значення
кінцева межа часова	значення межі (ступеня, міри вияву будь-чого)

Дистрибутивне значення є варіантом значення відповідності, оскільки щоб зробити кількісний розподіл, необхідно досягти певної відповідності між різними кількостями суб'єктів та об'єктів [3:133], напр.: *колішні колгоспники отримали по паях землі* – між кількістю колгоспників та пайів є певна відповідність: 1 колгоспник – 1 пай; *делегували на конференцію по 3 представники від організації* – відповідність між організацією та її представниками можемо представити як 1:3.

Названий відтінок прослідковується при вираженні способу дії (основи або підстави дії, сприйняття чогось). Відмінкова форма називає те, на основі чого (відповідно до чого) формується певний висновок, судження, твердження, напр.: *визначити час по розташуванню сонця* – в основі судження, яке передбачає аналіз об'єкта, міститься відповідність місця точки-орієнтира і часу; зрозуміти по виразу очей – відповідність виразу очей стану, поведінки суб'єкта.

Як бачимо, "найрізноманітніші вживання, властивості кожному прийменнику...", укладаються у певну схему, у рамках якої координуються його значення" [1:148]. Нам здається, що немає необхідності далі доводити системність функціонування описаної вище моделі, яка вживається для вираження різних відношень, адже ми не ставили собі за мету дослідити "регулярний перехід значень" [3:119].

Визнаємо, що не всі значення та їх відтінки, які передаються структурами з прийменником ПО, ми змогли пов'язати, вмотивувати використання (наприклад, уживання конструкції "ПО + місцевий відмінок іменника" на означення післячасу, об'єктних відношень тощо). Однак не вважаємо це аргументом проти нашої тези, що серед значень прийменника, які виявляються лише в контексті, можна виділити основне. Можливо, зникла з ужитку або не закріпилася в мові структура, що виконувала роль проміжної ланки. Можливо, недостатньо вивчено процес метафоризації прийменникового значення. Напевне, не на часі вибудовування цього ланцюга припущень.

Вважаємо, що лише системне вивчення прийменникових значень здатне виявити зв'язок між, на перший погляд, абсолютно не пов'язаними структурами, тим самим буде здійснено вагомий крок на шляху усунення помилок, пов'язаних із уживанням прийменників. Таким чином, формування майбутньої структури мови не залежатиме від випадковостей.

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447.
2. Колодяжний А.С. Приймений: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с. 3. Никитина С.Е. О семантическом варьировании русских предлогов // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С. 108–147. 4. Смерчинский С. Нариси з української синтакси (У зв'язку з фразеологією та стилістикою). – Харків: Рад. школа, 1932. – 283 с. 5. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації // Україна. Наука і культура. – К.: Видання АН України, т-ва "Знання" України. – Вип. 25. – 1991. – С. 60–66.

Е.А. Скоробогатова

О приеме грамматической аттракции

А.А. Потебня, впервые в истории русского языкознания выдвинувший «принцип структурной сплоченности и соотносительности всех элементов языка» [6:76], неоднократно подчеркивал, что образность языка базируется не только на лексическом, но и на грамматическом фундаменте.

Одним из понятий, введенных А.А. Потебней в практику лингвистического анализа, является понятие аттракции. Под аттракцией ученый понимал «повторение ... под влиянием предыдущего или последующего элемента» [3:162] и рассматривал в работе «Из записок по русской грамматике», в первую очередь, аттракцию грамматических форм. Почти столетие понятие аттракции не исследовалось, было забыто или не понято, и лишь недавно московские лингвисты (ИРЯ АНР) ввели в научный обиход понятие паронимической аттракции, успешно исследовав данное явление на материале русской поэзии XX века [2:167–299]. Нам бы, в свою очередь, хотелось вернуться к понятию «аттракции форм», введенному А.А. Потебней [3:163], которое является одной из морфологических разновидностей грамматической аттракции.

А.А. Потебня подробно рассматривает случаи морфологической аттракции, представленные в древнерусских текстах, «паратактические, атрибутивные сочетания в различных беспредложных и предложных падежах» (например, *церковь Спась, от Дуная от берега* и пр.) [3:160]. Исследователь отмечает, что аттракция не исключает реализации первоначального значения уподобившейся формы, с его точки зрения, вполне возможны случаи наложения значений. Анализируя ряд примеров аттракции форм, А.А. Потебня замечает: «Если считать неперемнным признаком аттракции форм сопряженное с их изменением забвение мысли, прежде связанное с уподобляемой формой, то рассматриваемые здесь обороты не могут быть отнесены к этому разряду» [3:161], в то время как грамматическая логика требует рассмотрения их как случаев аттракции.

Рассматривая морфологическую аттракцию как прием, используемый в художественной (чаще поэтической) речи, следует, на наш взгляд, выделить два основных типа ее функционирования.

Во-первых, использование таких типов аттракции форм, которые стали своего рода приметой фольклорных текстов и их стилизации. Сравним:

Он на честный пир иде на свадьбу
Ко Олешеньки да ко Поповичу,
Он не спрашивает ни у дверей ни придворничков,
Он не спрашивает ни у ворот ни приворотничков...

(пример А.А. Потебни)

Вдоль обрыва по-над пропастью
По самому по краю
Я коней своих нагайкою стегаю.

(В. Высоцкий. Кони привередливые)

Во-вторых, использование однородных грамматических форм с целью создания своего рода грамматической симметрии или грамматического ритма. Например:

Времяши-камышпи
На озера береге,
Где камня временем,
Где время камнем.

(В. Хлебников. Времяши-камышпи)

Мы считаем обязательным разграничение языковой аттракции, связанной с тенденцией языка к экономии и уподоблению (примером такой аттракции служат некоторые случаи приложений), и контекстуальной аттракции — приема структурной организации художественной речи, одного из способов создания выразительности на грамматическом уровне. Именно последняя является предметом нашего описания. Контекстуальной грамматической аттракцией мы будем называть отбор и использование в художественной речи однотипных (подобных) грамматических форм с целью создания дополнительной выразительности, структурирования и ритмизации текста.

Контекстуальная аттракция в поэтическом тексте может создаваться с нарушением современных поэту языковых норм и в рамках этих норм.

В первом случае грамматическая окказиональность служит дополнительным средством экспрессивности:

Льнут к Господнему порогу
Белоснежные крыле,
Чуть воздушную тревогу
Объявляют на земле.

(Арс. Тарковский. Чистопольская тетрадь)

Поэт использует здесь аттракцию форм, сопоставляя в позиции рифмы окказиональную и нормативную падежные формы. Противоположный случай — аттракция однородных значений:

Дверь отвори мне, выйди, возьми у меня,
что хочешь —
Свет вечерний, ковш кленовый,
траву подорожник...

(Арс. Тарковский. Колыбель)

Контекстуальное качественное значение существительного «подорожник» актуализируется за счет положения в ряду словосочетаний, в которых зависимое, локализованное постпозитивное слово имеет атрибутивное значение. Кроме того, в сочетании «травя подорожник» мы наблюдаем языковую аттракцию форм (результат исторического преобразования определения словосочетаний «подорожная трава» в приложение).

Самым распространенным типом грамматической аттракции является псевдоизбыточное стилистически окрашенное повторение предлога перед определением и перед определяемым словом:

Как из моря из Каспий —
ского — синего плаща...

(М. Цветаева. Скифские 2)

А выюга-то, выюга на проспекте на Невском
все пуще и пуще...

(Ю. Левитанский. Плач о господине Голядкине)

Как занесло васильковое семя
на Елисейские, на поля?

(А. Вознесенский. Васильки Шагала)

Лежишь в земле на площади на Красной...

(Б. Окуджава. «Ну что, генералиссимус
прекрасный...»)

Данное функционирование является приемом поэтической стилизации. Не менее интересны, хотя и менее заметны на первый взгляд повторы предложно-падежных форм в конструкциях с однородностью и параллелизмом:

И грусть ледяная
расскажет утихшим волнением в крови
О счастья без рая,
глазах без улыбки и снах без любви.

(Н. Гумилев. Осень)

Последний случай следует рассматривать как пограничный, так как уподобление морфологических форм связано с синтаксической однородностью и с тенденцией поэтического текста к использованию повтора как синтаксико-стилистической фигуры. В отличие от лексического повтора, являющегося парадигматической фигурой, грамматический морфологический повтор, связанный с явлением синтаксической однородности и параллелизма, выступает как фигура синтагматическая. Ибо элементы конструкции образуют здесь «стилистически маркированную последовательность, внутри которой составляющие ее компоненты вступают в синтагматические отношения» [1:31]. То, что элементы синтагматических синтаксико-стилистических фигур вступают в отношения аттракции, — явление сколь очевидное, столь же и не описанное лингвистами. Если в одних случаях повторяемость морфологических форм можно свести к явлению однородности или синтаксического параллелизма, то в других образуются более сложные синтаксико-стилистические фигуры, основанные именно на грамматической аттракции — отборе морфологических форм на основе уподобления в различных синтаксических позициях, например:

А если я не прав, тогда скажи – на что же
мне тишина травы, и дружба роиц моих,
И стрелы пгичьих крыл,
и плеск ручьев, похожий
на объяснение в любви глухонемых.

(Арс. Тарковский. 25 июня 1935 года)

Если в первых четырех случаях употребление словосочетаний с родительным падежом существительных в качественном значении можно связать с однородностью, то последнее словосочетание лишь «похоже», но не однородно с основной группой. Похожесть, но не совпадение грамматическое, по-видимому, органически связана с содержанием стихотворения. Обособленное определение («похожий на объяснение в любви глухонемых») формально относится лишь к последнему члену однородного ряда («плеск ручьев»), но совпадение форм управляемых существительных позволяет читателю отнести его и к предыдущим членам ряда, что увеличивает многозначность текста.

Как случаи аттракции следует рассматривать и примеры «нанизывания» падежей, в первую очередь нанизывание родительных и винительных:

Чуть слежу, склонив колени,
Взором кротов, сердцем тих,
Уплывающие тени
Суетливых дел мирских
Средь видений, сновидений,
Голосов миров иных.

(А. Блок. «Внемя зову жизни смутной...»)

За исключением второго стиха вся строфа построена на использовании словоформ винительного и родительного падежей, причем в первой полустрофе локализованы формы винительного, а во второй – только родительного, где последовательно использованы формы, выражающие разные падежные и предложно-падежные значения в неоднозначных сочетаниях [5:427–430, 442].

Предлагаемый здесь анализ, на наш взгляд, лежит в русле теории Потебни о внутренней форме слова. Ученый утверждал, что «художественное произведение есть синтез трех моментов (внешней формы, внутренней формы и содержания), результат бессознательного творчества, средство развития мысли и самосознания» [4:137]. Автоматизм, связанный с нормативностью грамматического уровня, создает внешнюю форму художественного произведения. Актуализация категориальных значений, происходящая благодаря отбору и комбинированию грамматических форм, служит созданию и выражению внутренней формы. Среди средств актуализации значений морфологических единиц находится прием грамматической аттракции.

Литература

1. Калашникова Г.Ф., Палатовская Е.В. Структурно-семантические особенности синтаксических фигур как основа их типологии // Русская филология. Украинский вестник. – Х., 1998, № 3–4. – С. 31–32.
2. Очерки истории языка русской поэзии. – Т. 1. – Общие вопросы. – М.: Наследие, 1991.
3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного.

– М.: Просвещение, 1968. 4. *Потебня А.А.* Мысль и язык. – Киев: Синто, 1993. 5. *Русская грамматика*. Т. 2. Синтаксис. – М.: Наука, 1982. 6. *Франчук В.Ю.* А.А. Потебня. – М.: Просвещение, 1986.

С.І. Дорошенко

Функціонування сполучників *щоб* і *аби* в складнопідрядних реченнях мети

Тему цієї замітки навiali спогади про Миколу Федоровича Наконечного, мовознавчі ідеї якого висловлені в його працях і в живих бесідах, не втратили значущості й понині. Володіючи гострим відчуттям сучасного йому стану літературної української мови, він не залишався байдужим до порушень мовних норм, реагував на сказане чи написане, що не відповідало досягнутому мовному розвитку.

Пригадується його негативна реакція на те, як автори «Русско-украинского словаря» подали переклад російського слова *брюки*, поставивши на перше місце слово *штани*, а на друге – *брюки*. Обґрунтовуючи неприйняття такого розміщення слів, він зауважував, що поява різних за призначенням і фасоном (шаровари, галіфе тощо) виробів цього одягу зумовила розширення значення слова *брюки*, а відтак і його вживаність як домінуючого компонента в синонімічному ряді. Це спричинилось до того, що в сучасній літературній мові недавно запозичене слово *брюки* витіснило з широкого вжитку давню лексему *штани*, функціонування якої тепер обмежується розмовно-побутовим мовленням. З огляду на це в перекладі російського *брюки* на перше місце слід ставити слово *брюки*, а не *штани*.

Справедливість цього спостереження підтверджується нинішнім розумінням розглядуваних лексем. З'явилися джинси, техаси, банани як різновиди брюк, а не штанів, оскільки слово *брюки* побутує в українській мові з розширеним значенням не тільки для називання чоловічого, а й жіночого одягу різного за матеріалом, фасоном і призначенням. Набувши поширеності як назва промислового виробу, лексема *брюки* стала загальноновизнаною і витіснила з ужитку слово *штани*, залишивши йому розмовно-побутову сферу. Звідси і його розмовний характер.

Пильною увагою до спостережень за постійно діючими змінами в лексичному наповненні мовних одиниць і врахуванні їх поширеності Микола Федорович Наконечний закликав до уважності у встановленні статусу нормативних одиниць.

Цей закликання актуальний і сьогодні. Він однаковою мірою може бути застосований як до вияву пильності в разі визначення місця новому явищу, так і до прояву захисту традиційно ustalених нормативних елементів, які здавна займають відповідні ніші в діючій системі мови.

До захисту однієї з існуючих підвалин синтаксичної системи української літературної мови напштовхує майже повне усунення зі шпальт багатьох газет різних регіонів України (у тому числі й газети «Слобідський край») семантичного сполучника *щоб* у складних реченнях з підрядною частиною мети.

Він замінюється на сполучник *аби*. Під пером окремих кореспондентів сполучник *аби* виконує роль єдино визнаного сполучного елемента складно-підрядних речень мети. Для підтвердження цього – приклад з газети «Слобідський край»: «П'ять тисяч городян з партквитками в кишенях стежили, аби все зерно лягло в землю, аби селяни не з'їли насіннєвий фонд» (20.11.1999). Подібне засвідчується і в часописах інших міст України. Газетні зразки заміни сполучника *щоб* на сполучник *аби* в складнопідрядних реченнях мети почали наслідувати кореспонденти й оглядачі радіо й телебачення. Їх, як не прикро, підхопили навіть державні діячі.

Використання сполучника *аби* замість усталеного в літературній мові сполучника *щоб* викликає запитання: чи правомірні вилучення з ужитку сполучника *щоб* як граматичного елемента складнопідрядних речень мети і заміна його на сполучник *аби*? Щоб відповісти на нього, доцільно звернутися до відомого.

У творенні складнопідрядних речень мети (про це написано в усіх посібниках з синтаксису складного речення) поряд із загальномовним, поширеним у всіх стилях української мови семантичним сполучником *щоб* припускається використання сполучника *аби*. Однак це загальне теоретичне положення уточнюється: він не абсолютний синонім сполучника *щоб*. Застосовуючи лексикологічну термінологію, його можна назвати семантико-стилістичним синонімом в оформленні складнопідрядних речень мети.

Визнаючи його таким, необхідно передусім вказати на те, що основне призначення цього сполучника – надавати реченням умови обмежувального значення. За даними одинадцятитомного «Словника української мови», який ставить на перше місце цю його властивість, сполучник *аби* відповідає значенню «коли б лише, тільки б». Ілюструється це прикладом з твору Т. Шевченка «Не спиняй, нехай співає, аби не голосно» [2:3]. На це значення вказує й шеститомний «Українсько-російський словник», подаючи його в такому перекладі: «**АБИ** спол. 1) лишь бы, только бы» й ілюструючи це твердження словами з Т. Шевченка «Нехай співає, аби не голосно» [4:1].

Можливий він і в ролі сполучника мети. Однак у цій функції він уживається також з обмежувальним значенням. Як синонім загальностильового сполучника мети *щоб* сполучник *аби* засвідчується переважно в розмовному мовленні, фольклорі, художній літературі (у мовленні персонажів). У поясненні цього можна зіслатися на цитований уже «Українсько-російський словник», у якому вказівка на використання сполучника *аби* «с обозначением цели» супроводжується позначкою *обл.* [4:1] або на «Курс сучасної української літературної мови» (за ред. Л. А. Булаховського), у якому констатовано, що сполучник *аби* «більше поширений... в говірках, у фольклорі, напр. У «Я ношу в сад або на річку, аби воно не плакало» (нар. казка); «Чого, сестро, дай так дай, аби було добре» (нар. казка)» [1:285].

Отже, зіставлювані сполучники *щоб* і *аби* відмінні не лише наданням складнопідрядним реченням своєрідного значення (*щоб*-мети, *аби*-обмежувальності), а й різними сферами використання. Стає зрозумілим, чому в функції сполучника мети він не вживається в офіційно-діловому, науковому, публіцистичному стилях.

Розмовність, як відомо, чужа офіційно-діловому і науковому стилю, тому для будови складнопідрядних речень мети береться загальностильовий

сполучник *щоб*. Однак розмовність не чужа публіцистичному стилю, у якому припустимо використовувати синоніми з «арсеналу розмовного мовлення» [3:132]. Так, справді, припустимо. У цьому переконуємося кожного разу, натрапляючи то на прислівник *зазвичай* (синонім *звичайно*), то на прийменник *для* (синонім *для*), то на сполучник *буцім* (синонім *наче*), розмовний характер яких загальновідомий. Враховуючи це, можливо, слід погодитись із заміною в газетних матеріалах літературного *щоб* на розмовний *аби*? Відповідь на це запитання може бути тільки негативною. І ось чому. Названі прислівник, прийменник і сполучник є синонімами лише стилістичного плану, сполучник же *аби* є не лише синонімом, що відрізняється від загально-мовного *щоб* розмовністю, але й синонімом семантичним. Із сполучником *аби* речення набуває обмежувального значення. Тому видається неприродним, коли в реченнях, у яких відповідно до синтаксичної системи української мови має бути сполучник *щоб*, уживається сполучник обмежувального значення *аби*, внаслідок чого створюється висловлення, яке не відповідає логіці задуму. Справді, читаючи речення на зразок: «А напередодні у сесійному залі відбулися загальні збори народних депутатів, скликаних, аби усунути непорозуміння між обома частинами парламенту» («Слобідський край», 10.02.2000), – мимоволі зупиняєшся, щоб збагнути його зміст. На перешкоді чіткому розумінню речення стоїть сполучник *аби*, з яким пов'язане обмежувальне значення, що не узгоджується з ситуативно зумовленим наповненням висловлення. Ще більше ускладнюють усвідомлення змісту речень конструкції, в яких підрядна частина, що починається сполучником *аби*, стоїть у препозиції. Вони непоодинокі. З багатьох прикладів подамо один: «Доходну частину бюджету вдалося збільшити до 41,2 млн. грн. з нульовим дефіцитом. Однак, аби ця цифра стала реальною, Верховній Раді необхідно прийняти низку вже розроблених урядом законопроектів» («Слобідський край», 5.02.2000). Не потребує доведення, що в цьому реченні невинновато використано сполучник *аби*, оскільки у підрядній частині немає й натяку на обмежувальність. Таке вживання сполучника *аби* не викликало б заперечень, якби в українській літературній мові він був би позбавлений обмежувального значення, як це є, наприклад, у польській мові. В українській же мові в синонімічному гнізді сполучників мети *щоб*, *тому що*, *аби* семантико-синтаксичною домінантою є сполучник *щоб*. Цим визначається його місце в синонімічній системі і поширеність у всіх стилях сучасної української мови. Замінювати його сполучником *аби* з обмежувальним значенням при потребі передавати значення мети в складнопідрядному реченні неправомірно. Не можна руйнувати історично усталені семантичні відношення предикативних частин і відповідні їм сполучні елементи. Тому слід визнати неприпустимим заміну сполучника мети *щоб* на сполучник *аби*, спостережувану в газетних матеріалах і в усному мовленні у сфері інформації й офіційних повідомлень. Ці сполучники мають використовуватись відповідно до закріплених за ними в системі мови функцій у побудові складних конструкцій з різними семантичними відтінками. Невраховання їх специфіки розхитує усталені підвалини граматичної будови української мови і, що не менш важливо, створює перепони у виконанні мовою комунікативного призначення як засобу спілкування і порозуміння.

Література

1. Курс сучасної української літературної мови. – Т. 2 : Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. 2. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1. 3. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. 4. Українсько-російський словник / Головний ред. І.М. Кириченко. – К.: Вид-во Акад. наук Української РСР. – 1953. – Т. 1.

О.М. Мозолюк

До характеристики словосполучень зі значенням локалізації по колу в західноподільських говірках

Студії Олександра Потебні в галузі історичного синтаксису слов'янських мов, що подають широку картину змін категорій і конструкцій у зв'язку зі змінами в мисленні, та використання ним історичних, діалектних і фольклорних матеріалів є особливо актуальними нині, коли формується науково обґрунтований погляд на історію української мови.

Серед багатьох проблем вивчення граматичної системи українських говорів особливу увагу привертає діалектний синтаксис, оскільки дослідження його явищ має неабияку вагу передусім для порівняльно-історичних спостережень. І хоч дослідники намагалися охопити синтаксичні явища одного типу (Й.О. Дзендзелівський, В.І. Добощ, І.Г. Чередниченко), застосувати структурно-функціональний підхід до цих явищ (М.Г. Железняк), однак і сьогодні діалектний синтаксис займає порівняно незначне місце в діалектологічних описах.

Завдання розвідки – докладно описати словосполучення зі значенням локалізації по колу у західноподільських говірках, з'ясувати особливості їх складу, функціонування та специфіку вживання порівняно з іншими українськими говорами.

Дослідження виконане на діалектному матеріалі, записаному за спеціально складеною програмою у 86 населених пунктах Хмельницької і Тернопільської областей. Використано також фольклорні, етнографічні та літературні джерела з Поділля.

Семантику просторової локалізації по колу, в центрі якого міститься просторовий орієнтир [3:205], у західноподільських говірках передають, головним чином, словосполучення з дистантними вторинними прийменниками, співвідносними з морфологізованими прислівниками [5:63] – *навколо, надукола, надвокола, кругом*.

Найтиповішими і найбільш поширеними й уживаними на всій території досліджуваних говірок, як і в мові письменників ХІХ ст. [14:18], є синтаксичні конструкції *V · кругом · Sg*, у яких вербальний компонент виражений переважно дієсловами нецілеспрямованого руху, оскільки питання робочої програми передбачають саме фіксацію просторових конструкцій зі значенням руху навколо предмета. Наприклад: *оп'ходила з "вал'ком кру"гом "хати*

(ЛВ); "д'іти "б'ігали кру"гом с'міюки (РЖЧ); ми з б'ратом х'т'іли "б'ігати кру"гом во'р'іха (ВЛ); кру"гом "липи "л'італи б'жолі (СМ); кру"гом "йаблунки "б'ігали ў"нуки (БРЩ); ни "б'ігаі кру"гом ву'р'іха (ЛВН); не" ўга'н'аі кру"гом "дерива (СЛБК); та"тари ска'кали на "кон'ах кру"гом "муру / аш зим"л'а зу'г'іла (КЧ); "Гал'ка "б'ігаіе" кру"гом "хати і к'личі" "зусі (МК); чо'ло "в'ік "б'ігаў за "сином кру"гом во'р'іха (КР); шо ти "б'ігаіе"ш кру"гом г'рушкі / йак пес на н'риўйаз'і (СУ); за іід'ним ц'еп'л'ат'ом приїш'лос'а "б'ігати кру"гом "хати (ГМ); "д'іти ўга'н'али кру"гом ту'рецькоїі "веші'і (ВС) і под.

Щоправда, у говірках окремих населених пунктів (під час спонтанного мовлення) простежуємо словосполучення з семантикою розміщення (місцезнаходження) навколо предмета, як-от: кру"гом хл'і'ва рос'те бу'р'ин (СМ); кру"гом "цего се"ла "була "дуже" "добра зе"м"л'а (ЛІТ); кру"гом "вис'ілка С"тупинц'і вид'н'іиц'а "поли (МК); кру"гом "хати цв'і"ла ф'л'окса (СК); с'лава "Богу / шо ўже йе ог"рада кру"гом к'ладб'ішча (там же); кру"гом "нашо'їі ш"коли цви'тут кап'іс'т'і'л'они (айстри) (Вс).

Просторові конструкції з прийменником *кругом* є найбільш типовими, наприклад, і для східноподільських говірок: *оі / "божи / т'і"каі // бо об'лава кру"гом си'ла* [7:397]; волинських: *ох ми з б'ратом за'б'ігалис' кру"гом п'луга; і це ста'йут ўс'і кру"гом "церкви* [7:365, 368]; середньонаддніпрянських: *а "л'уди посе"лилис'а кру"гом о'цях бо'л'ім* [4:33]; а також поліських (українського і білоруського континуумів), зокрема середньополіських: *і кру"гом сто'ла м'е'н'е / "лаз'іла; кру"гом "церкв'іхо"д'іл'і* [6:32, 70, 137]; східнополіських: *"б'ігати кру"гом "хати; кру"гом "хутора у"се по'л'а бу'ли* [12:11]; *кругом пол'а* [15:44]; *с'в'а'чонойу во'дойу кру"гом "хати об"л'іц' (с. Кірове Наровлянського р-ну Гомельської обл.)* [16:440]. Вживаються вони і в говірках Бессарабського Примор'я: *а йа "ход'у кру"гом йо'го та й мов'чу* (степові говірки з деякими рисами південно-західного наріччя) [11:171].

Значення руху (місцезнаходження) навколо предмета в ряді українських говірок, як і в російських [17:74–75] та білоруських [24:67–68], представлено конструкціями, які мають у своєму складі, крім прийменника *кругом*, ще й інші прийменники (варіанти прийменників) з коренем *круг*, пор.: *наек'руг го'рода пок'лала куку'рудзи; поди'виласи на'округ "себе* [19:5]; *вокруги нас "л'ісу не"ма* [18:97] – буковинські; *"б'ігати круг" "дерива, "хати, "йіблінк'і, "вишин'і, с"лиўки, г'рушкі, го'р'іха* (с. Красник Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.); *тай вни "ход'и наўк"руг сто'ла; об'води йіх наўк'рух прис'тола* [8:304] – гудульські; *кругом цэрквы обйихалы молоді; обошлы вкрук стольця тры раза* [1:153] – українські говірки Вороногої області.

У сучасній українській мові ХХ ст. словосполучення з прийменником *кругом* помітно звузили сферу свого вживання, оскільки, як зазначає З.І. Іваненко, вони мають виразний відтінок усного мовлення і не вказують на рівномірне оточення кимось (чимось) центрального предмета з усіх боків [14:19]. Проте існує й протилежна думка: прикметник *кругом* (і подібні) з родовим відмінком вказує на рівномірне розміщення по колу [5:118].

Синтаксичні конструкції з прийменниками *навколо*, *надколо*, *надвокола*, що теж виражають локалізацію в просторі з усіх боків просторового орієнтира, малопоширені у досліджуваних говірках.

Так, словосполучення *V · навколо · Sg* вживаються у говірці с. Довжок Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. ("б'ігати наў"коло "дерива; "б'ігати наў"коло "хати) та с. Боришківці Боришівського р-ну Тернопільської обл. ("б'ігати наў"коло "йабл'інки / "вишн'ї / с"лиўки / з'рушки / го'р'іха), а спорадично засвідчуються у говірці с. Свіришківці Червоногородського р-ну Хмельницької обл. (ж'ін'ки с'ї'дали по к'ругу наў"коло за'м'іса і почи'нали ро'бити "вал'ки).

Словосполучення *V · надукола · Sg* характерні для говірки с. Івано-Пусте Боришівського р-ну Тернопільської обл. ("б'ігали "д'іти наду"кола "дере'ва; су"с'іда ни раз "б'ігала наду"кола "хати в'іт чо'ло"в'іка; "б'ігати наду"кола "йабл'інки). Цілком очевидно, що в прийменнику *надукола* ненаголошений [о] зазнає сильного "укання", що, звичайно, є властивим для подільських та ряду інших українських говірок [2:54–55]. А, скажімо, в говірці с. Іванків Боришівського р-ну поряд із конструкцією *V · к'ругом · Sg* трапляється також конструкція *V · надвокола · Sg*, де прийменник *надвокола*, на нашу думку, – варіант прийменника *надокола* з протетичним *в*, оскільки протеза *в*, як зазначає Я.В. Закревська, охоплює, окрім наддністрянських, надсянських, і частину західноподільських говірок [13:69]. На доказ цієї тези наводимо конструкцію з прийменником *надокола*, записану К.Шейковським на Поділлі: *Кам'янець як вінець: надокола вода, а в середині біда* (Номис, 72).

Однак, слід зауважити, що синтаксична конструкція *V · надвокола · Sg* вживається виключно у мовленні небагатьох людей похилого віку: *ма'лії Д'митрик "нин'ї н'ї'їд"н'є "б'ігаў надво"кола ста'ройї "йаблун'ки; "б'ігала ў"вало (часом) за мноў "мама надво"кола "хати з "в'іником; ў"вало "б'ігайе"мо ў сат"ку надво'кола "дерива* (Ів).

Аналізовані словосполучення відзначено у наддністрянських (з прийменниками *навколо* [7:228], *довкола* (с. Голпача Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.), а також *навкола*, *дувкола*) [23:67], буковинських (з прийменниками *наоколо*, *навоколо*) [18:97], гуцульських (з прийменником *навколо*, рідше – *к'ругом* (с. Микитинці Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)), закарпатських (з прийменниками *навколо*, *довкола*) [9:17; 22:153; 26:75; 7:283] та східнополіських говірках (з прийменником *навколо*) [12:11].

Локалізацію по колу виражають також конструкції з прийменником *коло* (< *около*), для якого це значення є первісним і простежується в пам'ятках української мови всіх періодів [20:437], та – *біля*, який вживається у значенні "навколо" внаслідок сплутування з прийменником *коло* [14:16] чи за аналогією. Такі конструкції у паралельному вжитку спостерігаємо в с. Січенті Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. пор.: "б'ігати "коло // "б'іл'а "дерива; "б'ігати "коло // "б'іл'а "хати; "б'ігати "коло // "б'іл'а "йаблук; "б'ігати "коло // "б'іл'а "вишн'ї; "б'ігати "коло // "б'іл'а с"лиўки; "б'ігати "коло // "б'іл'а з'рушки; "б'ігати "коло // "б'іл'а го'р'іха.

Кількісну характеристику словосполучень із семантикою просторової локалізації по колу, в центрі якого знаходиться просторовий орієнтир, подано у такій таблиці:

Словосполучення	Кількість обмежених говірок	Кількість говірок, у яких це словосполучення вживається	Відсоток
V · кру'гом · Sg	86	81	94,2%
V · наў'коло · Sg	86	2	2,3%
V · наду'кола · Sg	86	1	1,2%
V · надво'кола · Sg	86	1	1,2%
V · "коло ("б'іл'а) · Sg	86	1	1,2%

Трапляються випадки й спорадичного вживання словосполучень на означення руху навколо предмета, що, правда, з прийменником *коло*, оскільки прийменник *біля* у діалектному мовленні Західного Поділля має обмежене функціонування. Наприклад: "коло "хати бу"де мо'татис'е не"чистий (Кч); ўс'і "л'уди ста"вали "коло за"м'ісу і ро'били са'мани (Пдл); "д'іти / ни "б'ігаіти "коло ма"шини (СК); "л'уди ўкл'а"кали на ко'л'іна "коло за"м'ісу і ро'били "вал'ки (Тр); *цей пес "б'ігаіе "коло "мене" / йак ска"женій (Пр)*.

Як свідчить говірковий матеріал, словосполучення *V · коло · Sg* та *V · біля · Sg*, що виступають синонімічними до попередніх, малопоширені, але їхнє вживання цілком закономірне.

У чималій кількості, за спостереженнями З.І. Іваненко, їх відбивають також художні твори сучасної української літературної мови [14:15–16].

Поодинокі приклади аналогічних синтаксичних конструкцій з прийменниками *около*, *коло* спостерігаємо в етнографічних, фольклорних та літературних джерелах з Поділля, напр.: ... *начали плясать около церкви* (Шейковський, I, 74); *Сороки-приданки Скачуть коло лавки* (Руданський, 235); *Ходила квочка Коло кілочка* (там же, 248); ... *коло кожної хати городець і садок* (Свидницький, 26).

Родовий з архаїчним прийменником *около* і його варіантами (*окул*, *вокул* і т.п.), а також зрідка з прийменником *коло* у функції об'єкта, навколо якого відбувається дія, вживається у південнокарпатських українських говірках: *ц'ї'лу нуч "бігав "около "хьжкі; "файно вкру"тив "коло ру"ки* [10:149; 9:17]; *"ходить "около нийі* [22:153]; *"около "н'ого гу"да'кы с'а зви'вайут* [21:80]. Подібні конструкції зафіксовано, зазвичай, і в інших говірках української мови, зокрема наддністрянських: *"Потім с"тав'іт сніп "жита і ста"їут фс"і кулу "негу* [23:118]; *гуцульських: "ї'іти пос'і"дали "коло ста"рого "ї'іда таі с"лухайут* "баіки (с. Микитинці Косівського р-ну Івано-Франківської обл.).

Функціонування прийменників *около*, *коло*, *возле*, *обанол* у значенні "навколо", які здебільшого мають значення "поблизу, близько", властиве й говіркам окремих населених пунктів, що належать до території південно-російського діалекту [17:75]. А спорадично прийменники з коренем *кол* у значенні "навколо" відзначено у білоруських говірках [там же].

Специфічною рисою західноподільських говірок є вживання словосполучення *V · поза · Sa* (де *S* – іменник *хата*) із семантикою нецілеспрямованого руху навколо предмета, що функціонує як синонім паралельно з *V · кру'гом · Sg* у говірці с. Проскурівка Ярмолинецького р-ну Хмельницької

обл. ("б'ігати кру"гом "хати // "б'ігати поза "хату). До речі, поєднання з акузативом визначається другою частиною складного дистантного прийменника, який засвідчують українські пам'ятки з XV ст. [20:447]. А завдяки семантиці елемента *по-* конструкція *У • поза • Са* вказує на поширення дії [14:31] (у нашому випадку) по колу. Є.Тимченко наводить словосполучення цього типу в українській мові: *Діти кашу вісербали та й по-за стів посідали* [25:44].

Аналогічна просторова конструкція представлена одиничним прикладом у південноросійських говірках (*по-за хату*) [17:94].

Отже, конструкція *У • кругом • Сg* у досліджуваному ареалі, як і в інших українських говорах, є найуживанішою. Ряд суттєвих відмінностей простежуємо лише у функціонуванні окремих вузьколокальних словосполучень зі специфічними прийменниками *надукола*, *надвокола* та спорадичних словосполучень з прийменниками *коло*, рідше – *біля*.

Список скорочень назв населених пунктів

Ів – Іванків Борщівського, Вл – Волиця Гусятинського р-нів Тернопільської обл.; Кр – Карижен Вінницького, Лв – Левківці Волочеського, Брц – Борщівка, Івн – Іванківці Городецького, Мк – Маків, См – Смотрич Дунаєвського, ВС – Велика Слобода, Гм – Гуменці, Рг – Рогізна, СК – Слобідка-Кульчицька, СУ – Стара Ушиця, Пдл – Пудлівці, Тр – Тарасівка Кам'янець-Подільського, Ржч – Ружичанка Хмельницького, Слбк – Солобківці Ярмолинецького р-нів Хмельницької обл.

Література

1. Акаткина Е.Ф. Синтаксис предлогов с пространственным значением в украинских говорах северной подгруппы (к материалам QIA) // Сөвешание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ужгород, 25-28 сент. 1973 г.): Тезиси докладов. – М., 1973. – С. 151–156.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища шк., 1980. – 248 с.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
4. Брахнов В.М. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області // Діалектологічний бюлетень. – К., 1951. – Вип. 3. – С. 18–34.
5. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.
6. Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд.: Гриценко П.Ю. та ін. – К.: Довіра, 1996. – 358 с.
7. Говори української мови: Збірник текстів. – К.: Наук. думка, 1977. – 592 с.
8. Горбач О. Із записів південногудульської говірки с. Бродина, пов. Радівці. Весілля // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. – К.: Довіра, 1997. – С. 302–309.
9. Добош В.И. Синтаксис южнокарпатских говоров украинского языка (синтаксические функции падежей): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Ужгород, 1978. – 29 с.
10. Добош В.И. Синтаксические функции родительного падежа с предлогами *коло*, *около*, *пиль* а, *попри* в южнокарпатских украинских говорах // Сөвешание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ужгород, 25–28 сент. 1973 г.): Тезиси докладов. – М., 1973. – С. 148–150.
11. Дроздовский В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): Дис. ... канд. филол. наук. – Одеса, 1962. – 472 с.
12. Железняк Н.Г. Предложенные конструкции в украинских восточно-попесских говорах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1989. – 17 с.
13. Закревська Я.В. Явище протези в західних говорах української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1961. – Т. 4. – С. 66–73.
14. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції із значенням місця в українській мові.

– Чернівці, 1974. – 69 с. 15. *Ісакевич Г.П.* Про особливості говірок Броварського району, Київської області // Діалектологічний бюлетень. – К., 1950. – Вип. 2. – С. 31–46. 16. *Копобродська В.* Номінація поліського поховального обряду. 1 // Український діалектологічний збірник. Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової. – К.: Довіра, 1997. – С. 428–458. 17. *Кузьміна И.Б.* Синтаксис русских говоров в лингвогеографическом аспекте. – М.: Наука, 1993. – С. 224. 18. *Леонова М.В.* Прислівники в буковинських говорах // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов: Наукові записки. Сер. філол. наук. – Львів, 1961. – Т. 42. – Вип. 11. – С. 92–102. 19. *Леонова М.В.* Службові слова в буковинських говорах // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов: Наукові записки. Сер. філол. наук. – Львів, 1963. – Т. 57. – Вип. 18. – С. 3–15. 20. *Німчук В.В.* Прийменник // Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 413–448. 21. *Німчук В.В.* Словотвір прийменників у закарпатських говірках // Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 71–81. 22. *Орос В.І.* Із спостережень над говірками Хустського району, Закарпатської області // Наукові записки: Діалектологічний збірник. – Ужгород, 1957. – Т. 26. – Вип. 2. – С. 135–154. 23. *Приступа П.І.* Говірки Брюховицького району Львівської області. – К., 1957. – 136 с. 24. *Прохорова С.М.* Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование. – Минск: Университетское, 1991. – 137 с. 25. *Тимченко Є.* Акузатив в українській мові. – К., 1928. – 102 с. 26. *Чучка П.П.* Морфологічний склад прийменників у говірках околиці Ужгорода // Доповіді та повідомлення. Сер. філол. наук. – Ужгород, 1959. – Вип. 4. – С. 73–75.

Т.В. Абраїмова

Категорія числа в українській літературній мові XVII ст.

(на матеріалі “Синопису” і “Хроніки”

Ф. Софоновича)

Найважливішим явищем категорії числа в українській літературній мові XVII ст., зокрема у мові “Синопису” і “Хроніки” Ф. Софоновича, є занепад двоїни як окремої граматичної категорії із збереженням поодиноких форм двоїни, які вживаються лише внаслідок тривалої традиції.

У “Хроніці” Ф. Софоновича форми двоїни трапляються значно рідше, ніж у “Синописі”, що свідчить про незначну архаїзацію мови цієї пам'ятки. “Хроніка” фіксує лише поодинокі залишки форм двоїни, напр.:

в руцѣ его предаючи дѣшу свою [Хр.Соф.:125]; *поднесши ичи* [Хр.Соф.:105]; *былъ завѣгнѣ зъ двома сѣнами* [Хр.Соф.:173]; *седѣвши двѣ лѣти у вѣзено* [Хр.Соф.:121]; *двѣ мѣли* [Хр.Соф.:58]. Слід зазначити, що форми наз.-знах. відм. двоїни від ім. чол. р. в “Хроніці” вже не вживаються, на відміну від “Синопису”. У мові “Хроніки” при числівниках обидва, два, три, чотири в наз.-знах. відм. ім. чол. р. маємо вже нові форми мн., властиві сучасній українській літературній мові, які повністю витіснили архаїчні форми двоїни: *і взялъ два городы в Галицкой волости* [Хр.Соф.:121]; *три кнзи* [Хр.Соф.:58]; *и три столы* [Хр.Соф.:89]; *през*

два мѣсяцы [Хр.Соф.:180]; и два кони борзды зь оковаными сѣдлами [Хр.Соф.:102]; послышавши швадв Изяславы, также вернулись [Хр.Соф.:102]; и окаявд Всеволодичи [Хр.Соф.:102]; и два рицери [Хр.Соф.:103]; знявши з него три ланцѹти золотыи [Хр.Соф.:132]; в той же часъ два незнаемыи человекѹи пришии [Хр.Соф.:194]; два столпы железныи поставиль [Хр.Соф.:198]; над Вислою два разы значие поразил [Хр.Соф.:199]; три Ярославичи [Хр.Соф.:74]; четыре сильныи мужи [Хр.Соф.:140].

Від ім. середн. р., які виступають в синтаксичному поєднанні з числівниками *два, три, чотири*, у "Хроніці" засвідчені переважно форми мн. (трапляються також конструкції, в яких числівник має форму двоїни, а ім. – мн.), напр.: *три лѣта* [Хр.Соф.:143]; *три мѣста рускии* [Хр.Соф.:172]; *тон двѣ лѣта* [Хр.Соф.:175]; *три княження держишѹ* [Хр.Соф.:165]. Іноді у пам'ятці в наз.-знах. відм. від ім. середн. р. маємо флексію *-ы*, що пояснюється, імовірно, впливом ім. чол. р., оскільки їх набагато більше, ніж ім. середн. р.: *три солгъци и три столпы* [Хр.Соф.:89].

В інших відм. від ім., які поєднуються з числівниками *два, три, чотири*, зафіксовано також нові форми мн., за винятком поодиноких залишків форм двоїни типу *зь двома сѣнами* [Хр.Соф.:173], напр.: *с четириа слугами толко* [Хр.Соф.:94]; *в трох мѣсцахѹ* [Хр.Соф.:119]; *далѹ ему Триполь зь иншими чотырма городами* [Хр.Соф.:104]; *зь его двома снами* [Хр.Соф.:74]; *тремъ сномъ своимъ* [Хр.Соф.:172].

Від ім. на позначення парності типу *оці, руки, ноги* у наз., род., дав., знах., орудн. та місц. відм. теж використовуються переважно форми мн.: *ноги желѣзные, а в руках держалѹ камень* [Хр.Соф.:64]; *зь очей его* [Хр.Соф.:67]; *волюсть свою на рѹцы отказал* [Хр.Соф.:116]; *поднесши ... рѹки в небо пред шразомъ Хрстовым* [Хр.Соф.:105]; *плечами великъ* [Хр.Соф.:166]; *шкурѹ боловую надвое рѹками резорвалѹ* [Хр.Соф.:65].

Отже, у "Хроніці" Ф.Софоновича форми мн. майже повністю витіснили архаїчні форми двоїни. Відбулося поглинання категорії двоїни категорією множини.

У "Синописі", на відміну від "Хроніки", старих форм двоїни набагато більше. Форми двоїни від ім. чол. р. у літописі засвідчені лише в наз.-знах. відм.: *два мѣжи* [Син.:15]; *два брата* [Син.:85]; *два варяга* [Син.:44]; *два виини* [Син.:79]; *три кладязя* [Син.:51].

Звичайно при числівниках *два, три, чотири* у виданні 1680 р. маємо вже й форми мн., як і в сучасній українській літературній мові, напр.: *два метрополиты* [Син.:109]; *четыре татаринны* [Син.:78]; *три голбы* [Син.:19]; *три вравѹи* [Син.:19]; *трем сыном своим* [Син., УЛ:167]; *с двома снами* [Син.:102]; *з четириа князми* [Син.:103]. У виданні 1768 р. (СПб) від цих ім. у наз.-знах. відм. вживаються форми двоїни під впливом російської мови, напр.: *четыре татарина* [Син.:131]; *три вравѹи* [Син.:32].

Форми двоїни від ім. середн. р. в "Синописі" використовуються вже непослідовно, замінюючись звичайно формами мн.. У книжній українській мові XVII ст. трапляються форми двоїни типу *оци, очима* [3:66]. У "Синописі" вони збереглися теж головним чином від паристих назв, як-от: *оци, уши, плечи: въ оци* [Син., УЛ:180]; *слезы же ѿ очію его*

[Син.:105]. Орудн. відм. від ім. *очи, плечи* засвідчений тільки у формі двоїни: *аки нікогдаже болаше очима* [Син.:38]; *вѣрѣ стѣю греческѣю внѣшними и внѣтрними очима ... оузрѣ* [Син.:36]; *плещима и мышцами движущѣ* [Син.:53]. Від інших ім. середн. р. маємо форми мн. (зафіксовані також конструкції, в яких числівник має форму двоїни, а ім. – мн.), напр.: *крылами плещуще необычный страхъ подаваху* [Син.:151]; *на двѣ стрѣльница* [Син.:51].

Форми двоїни в “Синописі” від ім. жін. р. ще вживаються, хоча не зовсім послідовно. У літописі засвідчено лише форми наз., знах., род. та орудн. відм. двоїни: *нозѣ желѣзны* [Син.,УЛ:173] (цікаво, що в “Хроніці” Софоновича, коли подається портретна характеристика бога Перуна, то використовується вже нова форма мн., порівн.: *ноги желѣзныє* [Хр.Соф.:64]); *двѣ кади* [Син.:51]; *взємши в свои рѣцѣ* [Син.:64]; *абѣ же оба охвѣтѣстася крѣпко рукама* [Син.:53]; *творєнемъ руку его* [Син.,УЛ:175]; *нынѣ рѣцѣ держахъ врѣжіє* [Син.:94]. На місці синтаксичних конструкцій з використанням форм двоїни в літописі іноді вже фіксуються й нові форми з ім. у формі мн., напр.: *руками плещуще и о столъ вѣюще* [Син.,УЛ:174]; *въ рукахъ же держаше камень* [Син.,УЛ:173]. Як свідчать приклади, у “Синописі” відсутні форми дав. і місц. двоїни.

Отже, в українській літературній мові XVII ст. спостерігається поступове поглинання категорії двоїни категорією множини. Але різні пам’ятки зазначеного періоду неоднаково відображають цей процес. Одні з них, напр. “Хроніка” Ф. Софоновича, відображають його більш інтенсивно (повне витіснення форм двоїни у наз.-знах. відм. у формах типу *два князи*), а інші, напр. “Синопис”, повільніше (збереження багатьох архаїчних церковнослов’янських форм двоїни типу *нозѣ, рукама, два варяга*), що свідчить про старокнижний стиль літопису і схильність автора до архаїзації мови пам’ятки, що було даниною тривалим усталеним традиціям.

Як слушно зазначив П. Житецький, церковнослов’янські форми двоїни в XVII ст. “не могли вже існувати у всій повноті в книжній українській мові” [3:66]. Занепад категорії двоїни – один із найважливіших процесів розвитку категорії числа в історії української мови, процесів, що зумовили зникнення однієї з числових парадигм іменника, спричинилися до формування чіткішого протиставлення форм однини і множини [5], створювали нові передумови для семантико-граматичного розмежування і розвитку одининних, множинних та збірних іменників.

Найбільшу за кількістю групу в пам’ятках становлять ім., що вживаються як в одн., так і в мн., напр.: *кнѣзь* [Хр.Соф.:124] – *кнѣзи* [Хр.Соф.:154]; *градъ* [Син.:105] – *грады* [Син.:20]; *сынѣ* [Син.:34] – *сыны* [Син.:20] тощо.

Вужчими за обсягом є групи ім., що вживаються тільки в одн. (*singularia tantum*) і тільки в мн. (*pluralia tantum*).

Серед одининних ім. трапляються переважно ім. з абстрактним значенням та назви речовин: *радость* [Син.,УЛ:178]; *любовь* [Син.:94]; *гнѣвъ* [Хр.Соф.:156]; *храбрость* [Син.:22]; *мѣжестви* [Син.:11]; *сребра* [Син.:23]; *з мѣди и зь слова* [Хр.Соф.:155]; *златомъ* [Син.:39] та ін., а також більшість власних назв: *Микѣла* [Син.:93]; *Кієвъ* [Син.:19]; *Туровъ* [Хр.Соф.:89]; *Донѣ* [Син.:87] тощо. Збірні ім. можуть мати форми мн.

коренія [Син.:5]; етноніми *литва, поморане, волинці* [Син.:7] або виконувати реліктову функцію множинності: форма одн. *вратія* [Син.:92] виконує функцію множинності (має загальне значення мн.). Тому вони не належать до одиниць ім., на відміну від збірних ім. сучасної української літературної мови.

До складу множинних ім. належать різні за походженням, віком та способом утворення ім. Так, у пам'ятках зустрічаються множинні ім. *ворота (врата)* та *дрова*, які походять від праслов'янських ім. *vorta* та *drъva* [2], напр.: *Золотые Ворота* [Хр.Соф.:72]; *и врата граду каменныя* [Син.:82]; *дрова всѣ погорѣша* [Син.:69]. Ім. *люди (людіє)*, *дѣти*, *гуси* не збігаючись з основами форм одн., набувають часто в мн. і відтінку збірності: *людіє же из града крѣпко бранишася* [Син.:72]; *по рѣцѣ же Непрядвѣ гуси крылами плещуще необычный страхъ подаваху* [Син.:151]; *и дѣти болгарскіє* [Син.:76].

Отже, множинні ім. досить строкаті за своїм складом: *ѿ оуз* [Син.:69]; *з немногими людьми* [Син.:61]; *двери златыя* [Син.:82]; *всѣкіа сласти оупотребляти* [Син.:33]; *и врата каменныя* [Син.:52]; *храмы* [Хр.Соф.:155].

О.О. Потебня першим указав на лексикалізацію форм мн. як важливе джерело утворення ім. *pluralia tantum* і підкреслив плуралізацію ім. за аналогією, тобто на ґрунті сформованої у мові морфологічної моделі. Напр., праслов'янське мн. **druva* (у "Синописі" та "Хроніці" *дрова*) лексикалізувалось у збірному значенні "дрова". За аналогією до множинного ім. *гуси* форму мн. отримали деякі назви народних музичних інструментів: польське *skrzypce*, чеське *skripsy*, словенське *skriplje*, сербохорватське *двојнице*, старопольське *serby* [4:1].

В індоєвропейському мовознавстві відоме судження про те, що множинні ім., які позначали подвійні предмети типу *ворота, двері, сани* і т. ін., є історично переосмисленими, споконвічними формами двоїни [1:137].

Насправді ж поєднання двох предметів, що утворює самостійний новий предмет, виражалось формами мн., а не двоїни. Це підтверджує етимологічний аналіз.

Праслов'янське *vorta* (у "Синописі" *врата*, у "Хроніці" *ворота*) є споконвічною формою мн. ім. **vorto* або **vorto* середн. р., відображеного в чеському діалекті одн. *vrato* "половинка воріт", "воротина". На споконвічну форму мн. середн. р. вказують відповідники в балтійських мовах: литовське мн. *vartai*, латиське мн. *varti*. Форма мн. є правомною за походженням і має загальнослов'янський характер: українське *ворота*, болгарське *врата*, чеське *vrata* "ворота", польське *wrota* та ін. [2].

Речовинне праслов'янське мн. **drъva*, старослов'янське *дрѣва*, одн. *дрѣво*, давньоукраїнське *дрѣва, дрова, древа, дрьва* (одн. *дрѣво*) (у "Синописі" *дрова*), українське *дрова*, польське *drwa*, чеське *drva* (чеський діалект – *drvo* "дерево") походить від індоєвропейської форми **dru-*, слабкого ступеня чергування до **deru* – "дерево", лексикалізованої у збірному значенні "дрова" [2].

Речовинне давньоукраїнське множинне *отруби* (у "Синописі" *отруби* Δ *отрувей*), чеське і словацьке мн. *otruby*, польське мн. *otreby* утворені або від одн. чол. р. (давньоукраїнське *отруѣъ*), або від одн. жін. р. (чеське *otruba*, польське *otreba*) [6:173].

Отже, множинні ім. у праслов'янській мові утворювались у результаті лексикалізації споконвічних форм мн., а не двоїни, навіть якщо вони позначають подвійні предмети.

Історія ім. *pluralia tantum* показує, що категорія числа має характер універсальної граматичної категорії словозміни і що на цій структурній основі форми мн. використовуються як засоби номінації, тобто включаються до системи засобів словотвору.

Умовні скорочення

Син. – Синопис. – К.: Друк., Києво-Печерської Лаври, 1680. – 130 с.; Синопис. – СПб., 1768. – 224 с.

УЛ – Українська література XVII ст./Упор. В.І.Крекотень. – К.: Наук. думка, 1987. – С.167-183.

Хр. Соф. – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Упор. Ю.А.Мицик, В.М.Кравченко. – К.: Наук. думка, 1992. – 336 с.

Література

- 1.Белий А. О двоїни у словенских језицима. – Београд, 1932. – 201 с.
2.Етимологічний словник української мови: В 7 т./Редкол. О.С. Мельничук (головн. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982-1985. – Т.1-2. 3.Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в. – К., 1889. – 102 с. 4.Потебня А.А. Значение множественного числа в русском языке. – Воронеж, 1888. – 76 с. 5.Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. шк., 1964. – Ч.1. – 234с. 6.Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – М.: Прогресс, 1971. – Т. 3 – 827 с.

Т.В. Дуткевич, Т.А. Панчишина

Функції ірреального як компоненту мовної картини дійсності

Харківська лінгвістична школа виникла і формувалася в епоху пробудження української духовності, що й зумовило коло досліджуваних проблем. Лейтмотивом наукових пошуків стало вивчення мови у зв'язку з такими глобальними категоріями, як народ, творчість, свобода, пізнання. Вчені Харківського університету становлять блискучу плеяду науковців світового рівня. Ідеї О.О. Потебні, М.В. Каразіна, М.І. Костомарова, Д.М. Овсянико-Куликовського не лише не втратили наукового значення, а й слугують імпульсом для розвитку сучасних проблем філософії, психолінгвістики, етнопсихології.

Нового звучання на сучасному етапі наукового пошуку набула розробка теми мовлення як творчого процесу, ініціатива постановки якої належить лінгвістам саме Харківської школи.

О.О. Потебня зауважував, що мовлення є засобом і водночас особливим видом творчості, в якій людина розкривається як індивідуальність. Сутність творчого процесу полягає в створенні з природного матеріалу матеріальних та духовних продуктів, сукупність яких називають культурою. Водночас –

це реалізація певного задуму, аналогів якому в об'єктивній дійсності до моменту реалізації не існує. Відтак мовлення, яке бере участь у формуванні та реалізації задуму, не відповідає реальності. Ця невідповідність має свою специфіку, на відміну від мовлення як засобу пізнання. В першому випадку йдеться про мовні форми, що відкрито суперечать реальності. У пізнанні мовлення чи інша мовна картина дійсності сприймається суб'єктом як тотожна реальності, згодом в ході практики виявляється суперечність, яка веде до нового етапу пізнання й створення нової мовної картини. У творчості суб'єкт усвідомлює суперечність задуму дійсності, його метою є втілення задуму, тобто усунення суперечності.

У зв'язку з цим постає питання про роль ситуацій, в яких мовлення не відповідає реальності. Вочевидь, у цій іпостасі мова має своєрідне призначення, в якому розкриваються її перетворюючі можливості.

О.О. Потебня безпосередньо розглядав співвідношення мови і дійсності, вважаючи мову більш чи менш точною картиною світу, відмінною від дійсності: "Можна дотримуватися заспокійливої думки, що наше власне світобачення є правдивим відбитком дійсного світу, але не можна ж нам не бачити, що саме в свідомості полягали причини, чому людині періоду міфів світ уявлявся таким а не іншим..." [1:510]

Уся людська культура, навіть примітивні, на наш погляд, винаходи спочатку існували в свідомості людини як ідеальні образи, змодельовані за допомогою мовлення. Існують спеціальні терміни на позначення поняття «ідеальний образ майбутніх предметів культури». У вітчизняній філософії та психології 70–90-х років використовувався термін «мета», «ціль». У філософії він трактується як «ідеальний, наперед визначений результат людської діяльності, спрямований на перетворення дійсності відповідно до усвідомленої людиною потреби. <...> Вона як закон визначає й спрямовує цю діяльність, мобілізує волю й енергію людини» [5:756]. Психологічна дефініція цілі – «усвідомлений образ передбачуваного результату, на досягнення якого спрямовується дія людини» [3:440]. У американській традиції знаходимо термін «третинний артефакт», який забезпечує репрезентацію варіантів для можливої зміни в практичній діяльності і слугує інструментом зміни існуючої практики [6:208], або «пролепс» – уявлення про майбутній акт розвитку як про існуючий в теперішньому [2:11]. Оцінка мовлення в контексті перетворюючих можливостей людини демонструє, що його призначення – не тільки відображати наявне, а й трансформувати його, творити нове.

Мовлення звільняє особистість від ситуаційної залежності, від полону безпосередніх вражень. Людина позначає дійсність словами, якими вільно оперує. Здатність подолати ситуаційну залежність – основа всієї теоретичної діяльності, в тому числі і мовлення. Слово фіксує акт звільнення від конкретних умов і не могла б з'явитися, якщо б людина не володіла здатністю до абстрагування. Таким чином, здатність до абстрагування є первинною в розвитку теоретичної діяльності, а мовлення як його інструмент підносить цю якість людини до творчих висот.

Слід зауважити, що питання про мовлення як засіб мислення належить до традиційних у філософії, психолінгвістиці, лінгвістиці. Цього не можна сказати про творчу функцію мовлення, якій приділяється недостатньо уваги в лінгвістичних дослідженнях. Водночас урахування даної функції необхідне

для розкриття його сутності. Через творчість мовлення максимально розкривається в своїх специфічних якостях як явище людського духу. Воно виступає і засобом, і об'єктом творчості, а творчість передбачає незвичайні поєднання — такі, яких ще не існує, але важливо, що деякі з них будуть реалізовані в майбутньому і стануть надбаннями культури.

На наш погляд, свобода, надана людині мовленням, особливо виразно виявляється у випадках, коли його зміст не відповідає ситуаційній дійсності. Для того, щоб мовлення сприймалося як належне і було зрозумілим, достатньо правильно побудувати висловлювання згідно з мовними нормами. Разом з тим у мовленні можуть виникати нереальні поєднання, образи, картини. Деякі з них залишаються в ідеальному вимірі, інші — реалізуються. Причому те, що сьогодні видається нереальним, завтра може стати здійсненим. Така «гра слів» має значні прогностичні, провидницькі якості, які в свою чергу спрямовують діяльність людини в певному напрямку. Ми виділили наступні приклади невідповідності мовлення актуальній дійсності: 1) неправда (виглядає як реальна, але не підтверджується перевіркою); 2) нісенітниця (зрозуміле всім неможливе поєднання); 3) нереалізований винахід (план, проект); 4) фантастика (художні твори з описом нереальних подій; казка; байка); 5) оксиморон (поєднання антагоністичних явищ); 6) хибне уявлення про щось (неправильна відповідь учня; утопія; ілюзія); 7) метафора (мовний троп, якому належить надзвичайно велика роль у творенні самої мови).

Що відрізняє ці мовні форми із загальною невідповідністю мови дійсності? Різниця полягає в усвідомленні людиною — в момент мовлення (нісенітниця, казка, байка, оксиморон), чи згодом міф, утопія) — невідповідності конкретної мовної форми реальності й у розумінні її умовності. Згадані форми утворюють мовну картину ірреального, причому мовець усвідомлює цей факт. Такої ознаки позбавлені інші випадки, скажімо, якщо мовець щось констатує, висловлює ставлення, занепокоєння, описує той чи інший об'єкт дійсності тощо, тобто, коли мовець впевнений у відповідності мовлення певному стану речей.

Зазначені випадки ірреальних форм відрізняються між собою. Нісенітниця, фантастика, оксиморон, метафора репрезентують активність мовця, яку можна назвати мовною грою. Їм притаманні такі ознаки гри, як самоцінність для особистості (приносить мовцю задоволення), умовність ситуації (знання про її невідповідність дійсності), певні загальноприйняті правила побудови. Слід підкреслити, що такі конструкції безпосередньо не впливають на діяльність людини, однак, готують такий вплив, тренуючи мовця в оволодінні моделюючими властивостями мовлення. Ці висловлювання, як правило, завжди пов'язані з позитивними емоціями, викликають радість, приємне здивування, активізують комунікантів, є проявом гострого, гнучкого, самостійного мислення. Чи не тому так полюбують нісенітницю діти, що вони дозволяють оволодіти цією функцією мовлення? Дорослі ставляться до нісенітниць як до цікавого матеріалу, розваги, мовної гри, почасти знецінюючи їх. Проте, ця мовна творчість передбачає досить високий рівень розвитку особистості, її свідомості, вимагає від мовця багатьох складних якостей, як то: 1) вільне володіння мовою; 2) розуміння абстрагуючих та ідеалізуючих можливостей мови; 3) розвинена уява; 4) сприйняття мови як засобу самовираження, передачі індивідуальності; 5) почуття гумору, іронії;

6) поняття про переносне значення слів; 7) ігрове, творче ставлення до дійсності.

Як зауважують дослідники гри, саме цей вид діяльності є сферою виявлення людської творчості, подолання обмеженості суб'єкта умовами ситуації. Грою, як такою, називають форму вільного самовираження людини, що передбачає реальну відкритість світу можливого. Справжня гра виключає насильство, є попередником перетворення світу, в ній людина радіє своєму існуванню і своїм можливостям [4:110].

Людину в її соціальних якостях називають особистістю. Мовлення як національне надбання забезпечує наступність суспільного досвіду, збереження національної ідентичності та самобутності. Для лінгвістів стало звичним виокремлювати в процесі досліджень певні функції мови і розглядати їх у прагматичному ракурсі. Такий підхід, на нашу думку, дещо спрощує й звужує багатовимірну сутність мовлення, надаючи йому додаткового, обслуговуючого характеру в житті суспільства й особистості. Сьогодні ставить завдання зрозуміти мовлення як атрибутивну ознаку людини розумної і досліджувати його як важливу сферу індивідуального та суспільного життя. Згаданий ігровий аспект мовлення свідчить про його самоцінність для людського буття, а отже, й про те, що воно є окремою сферою буття особистості.

Наступною характеристикою представлених вище випадків невідповідності мовлення реальності є цілеспрямованість мовної творчості. У частині випадків мовець одразу розуміє невідповідність висловлювання дійсності. Мотиви, що спонукають його до побудови такого висловлювання, також різняться. Скажімо, оксиморон, метафора покликані надавати мовленню виразності, точності. Фантастика, казки, нісенітниці розвивають уяву, інтелект; байки передають певний зміст у завуальованій формі. Хибне уявлення являє своєрідну невідповідність мовлення реальності, адже мовець не відразу усвідомлює цю обставину. Не завжди розуміють хибність і мовці. Це – мимовільне, нецілеспрямоване використання мовлення як засобу моделювання.

Окремо зауважимо щодо утопії. Її ілюзорність є почасти незрозумілою не лише для мовця, а й для слухача. Історія людства свідчить про шкідливість соціальних утопій, хибність яких призводить до значних суспільних втрат. Утопія загострює питання про негативний аспект моделюючих можливостей мовлення у випадку, якщо вони абсолютно відриваються від реальних закономірностей, спотворюють їх розуміння. Таким чином, невідповідність мовлення актуальній дійсності може використовуватися мовцем як на користь, так і на шкоду, свідомо чи мимоволі.

Міф близький до утопії нерозумінням його нереальності. Проте міф є певним поясненням навколишніх подій і не орієнтований безпосередньо на практику, в ході якої перетворюється дійсність. На відміну від міфу, утопія спонукає змінити ситуацію в хибному напрямку. Головна функція міфу – пояснювальна, утопії – перетворювальна. У момент творення міфу його автор вірить в реальність побудованих фантазійських образів, що відрізняє міф від байки та казки. Значення міфу як попередника науки детально вивчав О.О. Потебня: «Міф подібний до науки тим, що вироблений прагненням до об'єктивного пізнання дійсності» [1:510]. Міф не залишає місця таємниці,

пояснюючи за допомогою фантазії все те, що дивує людину. У цьому полягає його відмінність від релігійної віри, в якій підкреслюється суперечність природного і надприродного.

З метою уникнення прикрих життєвих помилок важливим для особистості є усвідомлення моделюючого характеру висловлювань, умисне використання мовлення з метою виходу за межі ситуації, подолання просторових і часових обмежень із урахуванням існуючих закономірностей. Це слугуватиме чіткому розмежуванню сказаного й реального, спонукатиме до контролю дій при виконанні задуманого й до внесення у нього коректив.

З погляду моралі засуджується також неправда. У такому випадку моделюючі можливості мовлення використовуються як засіб задоволення корисливих інтересів.

Побудова планів безпосередньо впливає на організацію діяльності, тому в них мають бути максимально враховані реальні закономірності, передбачені шляхи їх використання людиною-діячем для задоволення її потреб.

Те, що людина побудувала в мовленні (в ідеальному плані), може бути реалізоване. Таке використання мовлення не є рідкісним, як здається на перший погляд. Щоразу, плануючи діяльність, визначаючи мету та послідовність виконання, людина здійснює акт творення того, чого не існує на етапі планування. З іншого боку, мовлення своєю появою в історії зобов'язане потребам людства в організації спільної діяльності.

Таким чином, аналіз філософських, психологічних та лінгвістичних праць дозволяє стверджувати: мовна картина дійсності охоплює як образ реально існуючого, актуально оточуючого людину світу, так і образ ірреального — можливого чи неможливого. Мовна картина ірреального включає передбачення, прогноз розгортання подій. Завдяки цьому в свідомості людини відображається не тільки статична дійсність, але і її динаміка у трьох-вимірному часі минулого, теперішнього та майбутнього. Мовлення, орієнтоване не на констатацію фактів, а на їх прогнозування й становить зміст мовної картини ірреального.

Побудова в мовленні конструкцій, які не мають відповідності в об'єктивній дійсності, не є безплідною, марною роботою, а являє собою надзвичайно важливу здатність мовлення до творення нової реальності. Відтак, мовлення — це самостійна рушійна сила розвитку людської культури.

Література

1. Антология мировой философии / Сост. В.В. Богатов, Ш.Ф. Мамедов. — В 4-х т. — Т. 4. — М.: Мысль, 1972. — С. 504–511.
2. Коул М. Культурные механизмы развития // Вопросы психологии. — № 3. — 1995. — С. 5–20.
3. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского. — М., 1990.
4. Современная западная философия. Словарь / Сост. Малахов В.С., Филатов В.П. — М.: Политиздат, 1991.
5. Философский словарь / За ред. В.Ш. Шинкарука. — К.: Головна редакція УРЕ, 1986.
6. Wortofsky M. Models. — Dordrecht: D. Reidel, 1979.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА У ТЛУМАЧЕННІ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ТА ЇХ РОЗВИТОК У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

М.М. Гиришман

Аналогия слова и поэтического произведения (А.А. Потебня): перспективы развития

Представляющие одну из самых замечательных традиций Харьковской филологической школы работы А.А. Потебни дают основу не только для общего утверждения, но и для конкретизации принципиальных отличий художественного слова как значимого элемента эстетического целого от его внехудожественного прототипа, от того же самого слова, но за пределами произведения.

Пониманию этих отличий может помочь идея А.А. Потебни о структурной общности художественного произведения и слова. Казалось бы, здесь речь идет не об отличии, а о сходстве, об аналогии, которая многократно обсуждалась и критиковалась, в частности, за то, что она не учитывает структурно-композиционной сложности литературного произведения, резко отличающей его от слова. Например, В.В. Виноградов считает, что “в системе Потебни наглядно обнаружилась непригодность для исчерпывающего анализа художественно-словесной структуры той стилистической системы, которая вся покоится на раскрытии понятия о “слове” и “словесном ряде” — динамики их многообразных связей в структуре целого... Потебня даже целостные художественные произведения рассматривал по аналогии со “словом”, тем самым упрощая имманентный анализ их структуры вплоть до устранения проблемы композиции” [1:187].

Признавая частичную справедливость этих критических суждений, я хотел бы в то время противопоставить им иной подход, основанный на развитии позитивного смысла этой аналогии: в ней А.А. Потебня с большой силой акцентировал те вновь и вновь творчески воссоздаваемые единство и целостность, которые присущи эстетической природе литературного произведения.

“Хотел бы в единое слово я слить свои грусть и печаль”, — это, конечно, метафора, но она имеет очень глубокий жизненный смысл, раскрывает очень существенные свойства художественного творчества. Известно, что Потебня вслед за В. Гумбольдтом неоднократно писал о том, что единство и цельность — это важнейшие качества образа, которые позволяют поэту с “одной точки зрения отразить целый мир явлений”: “Прекрасное назначение поэта — посредством всестороннего ограничения своего материала произвести неограниченное и бесконечное действие, посредством индивидуального образа

удовлетворить требованиям идеи, с одной точки зрения открыть целый мир явлений... Дело вовсе не в том, чтобы показать все... или даже многое... а в том, чтобы привести в такое настроение, при котором мы готовы все объять взором... Пусть только поэт заставит нас сосредоточиться в одном пункте, забыть себя ради известного предмета – и вот, каков бы ни был этот предмет, перед нами – мир. Тогда все наше существо обнаружит творческую деятельность, и все, что оно ни произведет в этом настроении, должно соответствовать ему самому и иметь то же единство и цельность. Но именно эти два понятия мы соединяем в слове мир” [4:187], – эти слова В. Гумбольдта А. Потебня не просто цитирует – идеи, в них заложенные, развиваются и конкретизируются в последующих толкованиях сущности словесно-художественного образа и поэтического произведения.

В свете его аналогии слова и художественного произведения становится ясным принципиально различный масштаб, в котором рассматривается вроде бы то же самое слово в литературном произведении и за его пределами. Цельность композиционного единства произведения не просто выстраивается из слов, но и перестраивает каждое слово, преобразует его, переводит, говоря не буквально, а метафорически, – на роль своеобразного звука в новом единстве “художественного слова” – произведения. И композиционные закономерности художественного целого становятся неотъемлемой частью внутренней структуры и смысла каждого слова, входящего в состав этого целого.

В слове как эстетически значимом элементе произведения искусства осуществляется один из моментов становления и развертывания художественного целого именно потому, что художественное слово может содержать в себе все это целое в динамике его изменяющихся состояний и проявлений. А с другой стороны, как писал О. Мандельштам, “всякий период стихотворной речи – будь то строчка, строфа или цельная композиция лирическая, необходимо рассматривать как единое слово...” “Когда мы произносим, например, “солнце”, – разъяснял он свою мысль, – мы не выбрасываем из себя готового смысла, – это был бы семантический выкидыш, – но переживаем своеобразный цикл. Любое слово является пучком, и смысл торчит из него в разные стороны, а не устремляется в одну официальную точку. Произнося “солнце”, мы совершаем как бы огромное путешествие, к которому настолько привыкли, что едем во сне. Поэзия тем и отличается от автоматической речи, что будит нас и встряхивает на середине слова. Тогда оно оказывается гораздо длиннее, чем мы думали, и мы припоминаем, что говорить – значит всегда находиться на дороге” [3:119]. И насколько для характеристики отношений художественного слова и произведения оказывается непригодной дихотомия: часть – целое, настолько актуальным становится понятие целостности – понятия, которое характеризует единство, обособление и взаимное общение друг с другом разных целых.

Создание литературного произведения может быть рассмотрено как поэтическое словообразование, в котором, по словам Г.О. Винокура, “язык... как бы весь опрокинут в тему и идею художественного замысла” [2:53], и весь язык как материал литературы преобразуется в единственно возможную форму существования эстетического содержания литературного произведения – художественного мира. Очень важную роль в этом поэтическом словообразовании играет ритм как наиболее непосредственное выражение

особой жизненности художественного мира, преодолевающего речевую дискретность. Ритм вовлекает в свое движение и преобразует каждое слово, наполняет его энергией целого, так что и произведение в свою очередь предстает в этом движении как "единое слово". Напомню стихотворение Ф. Тютчева "Последний катаклизм":

Когда пробьет последний час природы,
Состав частей разрушится земных:
Все зримое опять покроют воды,
И божий лик изобразится в них.

Наиболее ритмически выделенной на общем фоне здесь является последняя строка, — относительно самая редкая вариация пятистопного ямба в этот период его развития, — а в ней ритмико-интонационным центром акцентной и звуковой выделенности является слово "изобразится". И выделенность эта не только противопоставляет "изобразится" и "разрушится", но в гораздо большей степени проявляет смысловую сложность и двуликость самого "изобразится", его связь не только с созидательным "образ", "образити", но и с разрушительным "разити" (ударять) и "раз" (удар), и такая семантическая оборачиваемость, — когда разрушительное и созидательное значения не просто сменяют друг друга в разных словах, но все более и более тесно совмещаются в одном слове, — сочетается со звуковой оборачиваемостью (изобразится) и с акцентно-ритмическим совмещением противоположностей (самое сильное ударение на самой метрически-слабой позиции; восьмой слог — пропуск ударения на одной из самых сильных позиций: шестой слог).

Поэтическое произведение не только развертывается из единого смыслового центра, но и, с другой стороны, в каждом слове свертывается, собирается в своем смысловом и композиционном единстве: в тютчевском "изобразится" такое свертывание двуликого мира с его нераздельностью и неслиянностью коренных противоположностей бытия выражено особенно явственно. И если вообще связь смысла и звучания произвольна, так что, например, при сходстве основного значения русское "изобразится" и английское "represent" звуковым составом резко отличается друг от друга, то семантический центр и основное значение тютчевского "изобразится" внутренне неотрывны от такого звукового и акцентно-силлабического состава и от такой последовательности звуков. Здесь не готовое единство, а впервые происходящее воссоединение звука и смысла.

Таким образом, семантическим центром слова как художественно-значимого элемента является мир и смысл произведения, а произведение при этом оказывается новым, индивидуальным сотворяемым словом, впервые называющим то, что до этого не имело имени, — здесь аналогия слова и поэтического произведения А.А. Потебни обнаруживает очень плодотворные перспективы для дальнейшего исследовательского развития.

Литература

1. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. — М., 1980.
2. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. — М., 1991.
3. Мандельштам О. Слово и культура. — М., 1987.
4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.

Культурологічна інтерпретація

художнього твору в науковій спадщині О. Потебні
(проблема методу)

О. Потебня майже не залишив розгорнутих інтерпретацій окремих художніх творів. (Практично єдиним винятком є його аналіз пісні “Зеленая явірничка...”, про яку йтиметься далі). Втім, у його спадщині є дещо більш важливе для роботи у цьому напрямку – *новий тип методології інтерпретації*, який ще не повною мірою осмислений нащадками. Це природно, адже маючи лише дуже фрагментарне, ситуативне застосування на матеріалі фольклору, цей типологічно новий метод потребує спеціальної реконструкції. Саме в цьому полягає завдання цієї статті.

О. Потебня був революціонером в естетиці, реалізувавши принцип розуміння мистецтва, згідно з яким *органом мистецтва є мова*, тобто мистецтво є *ізоморфним* щодо мови феноменом, і, відповідно, за своєю генезою і структурою має “мовоподібний” характер. А відтак, теоретична модель, розбудована О. Потебнею відносно мови, має бути екстрапольована на мистецтво. Таким чином, харківський теоретик на півстоліття випередив західноєвропейську естетику, де ідея ізоморфізму мови і мистецтва вперше виникла лише на початку ХХ століття (Б. Кроче) і стала однією з домінуючих у другій половині ХХ століття (семіологічна, герменевтична та “інформаційна” естетика). Втім, у спадщині О. Потебні залишається ряд суттєвих ідей, що й досі є не розвиненими

За висновком І. Фізера, загальна стратегія О. Потебні в інтерпретації художнього твору полягає у “зведенні (reduction) змісту твору або до кількох центральних ідей, або до кількох основних (prevailing) образів” [3:28]. На нашу думку, такий висновок є суто формальним і неадекватним, оскільки він, по-перше, залишає поза увагою *специфіку* методології О. Потебні (бо зрештою будь-яка інтерпретація є “зведенням до основних ідей і образів” і іншою просто не може бути); а, по-друге, залишає враження, нібито сутністю методу О. Потебні є простий редукціонізм твору до його абстрактних елементів. Тези даної статті є протилежними: 1) метод інтерпретації О. Потебні є глибоко специфічним; 2) цей метод є дієвою протипагою редукціонізму в інтерпретації.

Виходячи із загальноестетичної позиції О. Потебні, специфіку його методу слід шукати у його концепції мови. У "художньому творі, – говорив О. Потебня, – є ті ж самі стихії, що і в слові: *зміст* (або ідея), що відповідає чуттєвому образу або поняттю, що з нього розвинулося; *внутрішня форма*, образ, який вказує на цей зміст і відповідає уявленню (яке теж має значення лише як символ, натяк на певну сукупність чуттєвих сприйнятих, або на поняття), і, нарешті, *зовнішня форма*, у якій об'єктивується художній образ. Різниця між зовнішньою формою слова (звуком) і поетичного твору така, що в останньому, як у прояві більш складної душевної діяльності, зовнішня форма є більш просякнutoю думкою". Таким чином, "мова у всьому своєму об'ємі і кожне окреме слово відповідає мистецтву, причому не тільки

за своїми стихіями, але й за способом їхнього з'єднання" [1:128]. Художній твір так само, як і слово, є способом смислотворення шляхом утворення образу із сукупності сприйняття і уявлень, – образу, який створює певну структурну організацію сприйняття явищ світу (зовнішнього і внутрішнього), яка й "продукує" смисл, що його знаходить у них людина. Ізоморфність слова образу і твору йде ще глибше. З одного боку, твір є своєрідним "образом образів" – комплексним метаобразом, що утворюється із сукупності елементарних художніх образів. Так само і слово, за О. Потебнею, несе в собі довгу і складну історію творення внутрішніх форм – образних утворень, що генерують смисл. Словотворення полягає у використанні вже існуючих смислообразів – внутрішніх форм, що безпосередньо втілені у коренях слів. У рамках нової внутрішньої форми смисл її окремих елементів "згасає", забувається [2:285]. Так само цілісний твір сам по собі може сприйматися як єдиний цілісний смислообраз, у якому "згасли" смисли і специфіка окремих образів. Така ізоморфність слова, художнього образу і цілісного твору, за загальним принципом генези внутрішньої форми, складає концептуальну передумову методу інтерпретації художніх творів в О. Потебні. Суть цього методу полягає в аналізі внутрішніх форм ключових образів, взаємодія яких утворює смислову "сітку" твору і, далі, принципів їхньої взаємодії і взаємопереходу одне в одне. Таким чином, твір здається ніби якимсь "неологізмом", новоствореним метасловом лише з тією різницею, порівняно з власне мовними неологізмами, що тут процес утворення нової комплексної внутрішньої форми належить не одному слові, а розгорнуте в цілий твір, тобто поданий сам процес його утворення. Тут утворення нових внутрішніх форм – генераторів смислу і відповідних переживань – вже позбавлене суто лінгвістичного характеру навіть у художній літературі. Тут воно має загальнокультурний вимір – так само, як і утворення нового слова не є суто лінгвістичним фактом, адже первинним є утворення *смислу*, який вже потім виробляє собі звукову "оболонку" з наявних "матеріалів".

Який характер має інтерпретація твору, яка спирається на аналіз цих процесів смислотворення – утворення нових засобів (внутрішніх форм) продукування смислу? Таку інтерпретацію слід, на нашу думку, визначити як культурологічну, адже смислотворення – це і є процес культурогенезу, відтворення змісту культури незалежно від його зовнішньої форми (мовна, художня, практична та інш.).

Як уже було сказано, практично єдиним розгорнутим прикладом застосування цього методу О. Потебнею до аналізу конкретного твору є його інтерпретація пісні "Зеленая явірничка..." у роботі "Про зв'язок деяких уявлень у мові". Текст цієї пісні такий:

Зеленая явірничка,	Молодая Марусечко,
Чом ти мала невеличечка?	Чом ти мала невеличечка?
Чи ти росту не великого?	Чи ти роду не великого?
Чи коріння не глибокого?	Чи ти батька не багатого?
Чи ти листу не широкого?	Чи ти матки не розумної?
– Я й росту високого,	– Я й роду великого,
Я й коріння глибокого	Я й батька багатого,
Я й листу широкого	Я й матки розумної. [2, 444]

Вже сам відбір саме цієї пісні для заглибленої інтерпретації є результатом глибокої культурологічної інтуїції О. Потебні, адже в ній ми бачимо класичний зразок сприйняття світу архаїчною свідомістю. Специфічною рисою архаїчного світосприйняття є символізація ідеальних сутностей в образах (природних) явищ і процесів. У пісні, що була проаналізована О. Потебнею, ми бачимо чітку симетрію образів її першої і другої частин: Марусечка / явірничка; род великий / рост високий; батько багатий / коріння глибоке; матка розумна / лист широкий. Архаїчне мислення, що втілене в народних піснях, не користувалося абстрактними поняттями для визначення якостей людини – у ролі таких понять виступали метафори природних явищ, що переносилися на людину. Не тільки природа сприймалася антропоморфно, але й людина – “природноморфно”. Більш того, аби первинні інтуїції, що покладені в основу цих метафор, не “згасали”, аби мова залишалася живою і глибоко символічною, виникає потреба у спеціальному культивуванні міфопоетичних символів. “Власний смисл слова підтримувався у пам’яті народній співставленням цього слова з іншим, що має близьке йому основне значення... Та сама потреба відновлення власного значення слів, яке забувається, була однією з причин утворення символів” [2:285], – писав О. Потебня. У свою чергу, пісенна творчість народу, а в подальшому – авторське, словесніше мистецтво, – мали своєю метою відновлення глибинних смислів не просто слів, а тих вихідних інтуїцій світосприйняття, що лежали в основі слів, коли вони утворювалися. У цьому полягає культурний смисл міфопоетичної творчості і мистецтва слова. Відповідно, раціональна реконструкція цих первинних смислів і смислових зв’язків базової символіки твору є специфічним типом інтерпретації творів – культурологічною інтерпретацією, що спирається на лінгвістичний аналіз тексту твору.

Так, інтерпретуючи наведену пісню, О. Потебня реконструював цілісну систему символічних зв’язків між ключовими словами пісні. Дівчина Марусечка представлена у художньому образі не безпосередньо, а через метафору явірнички – тобто молодого дерева, назва якого теж жіночого роду. Наступний ряд природних метафор якостей людини є вже розгортанням цієї вихідної метафори. В основі цього розгортання лежить проблематизація–питання: чому дівчина невелика на зріст? У контексті цього пісенного запитання лежить певна народна естетика, за якою в людині цінувалися статура і сила. Проблематизація полягає в тому, що за народними уявленнями, позбавленість фізичного розвитку вказує на обділеність долею, тобто багатством (від батька) і розумом (від матері) і загальною спадщиною фізичною і духовною – “родом” – чи, як би зараз сказали, “генофондом”. Суть пісні в тому, що попри зовнішню позбавленість “росту” дівчина не позбавлена всього іншого. Зовнішність виявляється оманливою (чи то дівчина так вважає і хоче переконати інших?). Поза рядками цієї надзвичайно простої за змістом пісні О. Потебня знаходить величезні пласти культурних смислів. Задля цього він робить далекі екскурси в мови і міфології багатьох індоевропейських народів, наводить багато іншого фольклорного матеріалу. У *словамифі* род / ріст дослідник знаходить “зерно” великої сфери смислів, що стосуються органічного життя людини; тут впливають символи дерева, що символізує життя, і від якого походять метафори віку і стану людини. Звідси ж походить

смісловий зв'язок батько-корінь. Через символ *листа* (з дерева), який названо у пісні "*широким*", реконструюється народна міфологія розуму і мови. Тут, очевидно, відбувається певний відхід від безпосереднього змісту і враження пісні, але разом з тим заглиблюється розуміння її культурно-сміслових конотацій. Метод О. Потебні, таким чином, протистойть редукціям змісту до тривіальних значень образно-ідейної системи твору, але натомість вкорінює цю систему в надзвичайно широкому культурно-смісловому контексті.

Метод О. Потебні має багато спільного із сучасними семіотичними підходами до інтерпретації художнього твору, але має і суттєву особливість. А саме, семіотичний підхід нехтує внутрішньою формою, символічним виміром елементів твору, їхнім зв'язком з глибинними культурними смислами. Нагомість в О. Потебні саме ці аспекти твору перебувають у центрі уваги і аналізу, що й визначає актуальність його методологічної спадщини для сучасного літературознавства, естетики і культурології.

Література

1. *Потебня А.А. Мысль и язык.* – К., 1993 – 192 с.
2. *Потебня А.А. Слово и миф.* – М., 1989. – 532 с.
3. *Fizer John. Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature. A Metacritical Inquiry.* – Cambridge, Massachusetts, 1988. – 164 p.

Н.М. Шляхова

«Спроба виразити невиражальне»

(Потебнянська теорія автора)

Категорію автора можна було б назвати мало чи не центральною проблемою сучасного літературознавства, коли б не слушне застереження С. Аверинцева: авторство взагалі є питання позачасове, «що триває, поки триває буття культури» [1:122]. Отож наявність (чи відсутність) теоретико-літературної та літературно-критичної рефлексії над феноменом індивідуального авторства характеризує не тільки окремі стадії еволюції певної культури, а й неабиякою мірою визначає тип культури взагалі, рівень її естетичного розвитку.

Якщо з перспективи 2000 року озирнутися на кінець минулого і початок нинішнього століття, то не можна не помітити, що цей час ознаменувався переосмисленням багатьох мистецтвознавчих питань, з яких чи не найактуальнішим було: що таке «людина-та-ї-твір?». Відповіді на це питання були і є, відома річ, різними, нерідко навіть полярно протилежними, проте навіть ті представники модерних та постмодерних напрямків, які вважають, що «текст не має батька», бо автор не «хто», а «що», – трактують автора як стійку фундаментальну «одиницю» науки, у порівнянні з якою категорії літературного жанру чи філософської школи видаються «слабкими і вторинними» [6:444].

Потебнянський концепт автора зумовлений його вченням про мистецтво, яке «є творчістю в тому ж значенні, що й слово» [3:129]. Подібно до слова, яке не висловлює готової думки, а «плескає» її, художній твір, наголошує

Потебня, не відтворює вже сформовану в свідомості ідею, а є засобом формування нової, іноді неясної навіть для самого письменника, тобто є своєрідним продовженням роботи духу, для якого мова прокладає шлях. Коли б поет мав уже готову ідею, міркує вчений, у нього не було б ніякої потреби втілювати її в образі, а художній твір не був би значимим для самого творця або й «зовсім зайвим у людському житті» [3:159]. Потебня був свідомий того, що спонукою до творчості можуть бути певні життєві обставини, як і потреби власної душі, визнавав, що художні твори, «виникаючи з певного прагнення митця, закінчують собою це прагнення й служать його метою» [4:82].

Цікавими для психології творчості є подальші міркування видатного вченого про розмежування цілей внутрішніх і зовнішніх. Що ж до останніх, то вони можуть бути, а можуть і не бути. Безсумнівним для Потебні було те, що «мистецтво всіх часів спрямовує зусилля до досягнення внутрішньої мети» [4:83]. При цьому він акцентував увагу на непередбаченості й несподіваності появи творчих імпульсів, бо вони відкривають митцеві раніше не відомі йому самому властивості його душі. Та й сама мета творчої діяльності, згідно із вченням Потебні, не визначається заздалегідь ні самим митцем, ні кимось іншим. Замислене творцем неможливо визначити вже хоча б тому, що для нього самого «воно з'ясовується лише настільки, наскільки виражається в образі, тобто лише почасти» [4:34]. Звідси й теза про незнання митцем свого творчого «я» («будь-яке розуміння себе є нерозуміння»), скарги на труднощі мовної об'єктивації первісної думки. Саму ж поетичну думку Потебня розглядав як важливу та обов'язкову проміжну ланку між реальною дійсністю і художнім образом, «тільки за цієї умови мистецтво може бути творчістю» [3:132]. Обов'язковою умовою здійснення цієї думки-задуму, навіть коли замислене вже визначене, є наявність у митця внутрішньої свободи, – будь-яке стороннє втручання в самий спосіб досягнення мети «псує справу».

І хоча авторство Потебня визнавав («художній твір, очевидно, не належить природі: він створений до неї людиною»), проте сам мистецький витвір як наслідок мисленнєвої діяльності вважав явищем самоцінним, самодостатнім, відмінним від свого творця, таким, що містить у собі «щось інше і більше, ніж він». Оця самочинність художнього твору зумовлюється, за Потебнею, об'єктно-суб'єктною природою вже самого творчого задуму: «думка, яку об'єктивував митець, діє на нього як щось близьке йому, але разом з тим і стороннє» [3:130]. Другу причину примхливої самочинності мистецтва вчений вбачав у численних фактах неспівпадання первісного задуму митця із художнім змістом завершеного твору, значущість якого аж ніяк не вичерпується творчими намірами і тим більше тимчасовими, «нерідко низькими» потребами особистого життя автора. Визнання митцем факту з'яви того художнього змісту, який і не «думався йому при створенні», визначає і спосіб його ставлення до власного твору: незалежно від того, схвалює він його чи піддає заслуженому або й незаслуженому осудові – все одно він визнає його самостійне буття. При цьому Потебня не на боці упривілейованої позиції автора як реципієнта, привілей за читачем, який може краще самого творця досягнути сенс твору.

Відлуння цієї потебнянської думки відчутне в естетиці О.Лосева, який у 20-ті роки ХХ ст. виступив проти традиційного абстрактно-метафізичного розуміння процесу втілення ідеального у реальному, згідно з яким в уяві

миття спочатку буцімто виникає першообраз майбутнього твору, який тільки згодом художньо втілюється в ньому.

У процесі естетичної об'єктивації, за Потебнею, не лише виникає художня реальність, а й формується особа творця, збагачується й увиразнюється його духовний досвід, а відтак процес творення образу завершує собою певний період розвитку митця, «служить поворотним моментом його душевного життя» [3:37]. І якщо завершений твір і те, «з чого він виник», згодом відчувається від автора, то об'єктивований у творі стан його душі зберігає свою життєтворчу силу, «лягає у підвалини подальшого душевного життя» [3:137]. І в наступному процесі народження (прояснення) замисленого саме в цьому минулому змісті своєї душі, в її збагаченому творчою діяльністю досвіді митець зможе знайти можливість «щось про щось» (Арістотель) сказати. Отже, художній твір, за Потебнею, є насамперед «справою душі самого автора, і робота над його власним розвитком».

Аналіз літературної творчості, вивчення епістолярної спадщини, щоденникових записів та усних свідчень багатьох вітчизняних та зарубіжних письменників дав підстави Потебні стверджувати, що поет творить насамперед для себе і твір має значення передовсім для самого автора як «засіб саморозвитку». Суперечність між творчістю «для себе» і творчістю «для інших» вчений вважав чисто умовною – справжній, пирий поет пише насамперед про потреби власної душі й «побічно» про потреби свого часу. Тобто сам характер цієї суперечності, як і спосіб її вирішення, зумовлюється масштабістю творчої особистості. «Серйозний митець, не дилетант і не спекулянт, – міркує Потебня, – кожним актом творчості розв'язує важливе для себе завдання, і якщо його особа виділяється з ряду, то разом з тим і завдання важливе для сучасників» [4:45].

Таким чином, творчість для Потебні – це багатоступеневий процес вираження авторського і «навмисно» здобутого і «незауваженого в ясній свідомості» (К. Юнг) знання про світ і себе самого. І це вираження як спосіб реалізації подекуди не до кінця усвідомленого самим творцем предметно-смыслового задуму здійснюється поступово, нерідко в кілька прийомів. І якщо настрій у поета суб'єктивний, а за Потебнею поезія взагалі, не тільки лірична, суб'єктивна, то «цими послідовними прийомами позначаються ступені самопізнання» [4:35].

Думку Потебні про мистецький твір як акт самоусвідомлення творця І. Дзюба назвав однією з найважливіших, до якої не виявлено належного інтересу ні О. Білецьким, ні іншими його учнями та послідовниками [2]. Між тим самосвідомість – одна з найфундаментальніших засад потебнянської теорії автора. Цінним внеском у психологію творчості є строгий аналіз вченим самого поняття «самосвідомість».

Самосвідомість для нього – це уявлення людини про власну «просту» свідомість як внутрішню, зумовлену її сутністю, діяльність. Подібно до слова, що народжується в людині спонтанно, самосвідомість формується інстинктивно. Доводячи, що уявлення є інстинктивне начало самосвідомості, Потебня повсякчас наголошував, що зміст самосвідомості («поділ усього, що є й було в свідомості, на я і не-я» не є застиглим, – він постійно змінюється разом зі зміною соціально-історичного буття людини. І тому формування самосвідомості людини, зміни

ракурсу її погляду на своє я можна «інакше назвати процесом утворення погляду на світ». До цієї ідеї, висловленої у праці «Думка і мова», вчений повернувся у 80–90 роки і виразить її у формі наукового узагальнення: «Пізнання свого я становить іншу сторону пізнання світу, й навпаки» [3:25].

Погляд Потебні на самосвідомість як динамічний феномен спонукав його з'ясовувати нез'ясоване. «...Як можливе самопізнання, — замислюється він, — коли я є неперервна тяглість, коли пізнане в мить пізнання вже пішло, вже неловиме?» [3:25]. Можливість усунення цієї суперечності вчений вбачав у визнанні плинності стану нашого я, який «непервно втікає», і тому ми пізнаємо не своє теперішнє, неловиме, а своє майбутнє. Важливим і перспективним для естетики словесної творчості є й таке спостереження Потебні: «безпосереднє самопізнання неможливе» [3:26].

Одну з причин недооцінки в наукових колах потебнянського вчення І. Дзюба побачив у манері великого філолога викладати свої думки «як начебто невласний висновок з праць інших учених» [2:10]. Загальновизнаним став факт впливу на формування філологічної системи Потебні німецьких вчених, особі В. Гумбольта, Г. Штайнталя, Г. Льотце, М. Лапаруса. Визнаючи значущість обізнаності українського вченого зі світовою сучасною йому наукою, не можна проте не помітити у його міркуваннях про самоусвідомлення митця як джерело пізнання глибин людського буття суголосності з давньоукраїнською філософською думкою.

У контексті сквородинської філософії самопізнання (як умови «побачити ніколи не побачене») прояснюється глибинний сенс філологічної концепції О. Потебні, згідно з якою кожний великий твір як спроба письменника вимовити невимовне я, виразити невиражальне «є новина, котра застає критику й публіку знепацька і викликає її подив і здивування» [3:37].

Література

1. *Аверинцев С.С.* Авторство и авторитет // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. М., 1994.
2. *Дзюба І.* Білецький і Потебня // Слово і час. — 1994. — № 11–12.
3. *Потебня А.А.* Мысль и язык. — К., 1993.
4. *Потебня А.А.* Из записок по теории словесности. — Х., 1905.
5. *Потебня А.А.* Теоретическая поэтика. — М., 1990.
6. *Фуко М.* Що таке автор? // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. — Львів, 1996.

Я. Гарасим

Етноестетичні особливості українського пісенного фольклору в концепції О.Потебні

Харківська філологічна школа від початку ХІХ ст. і до наших днів славиться глибокими, ґрунтованими, неперевершеними дослідниками української словесності, чий фундаментальні наукові студії завжди оперті на міцні теоретичні підвалини. Це й не дивно, особливо якщо взяти до уваги той факт, що у різні історичні епохи університетську науку Харкова творили

І. Срезневський, М. Костомаров, О. Потебня, М. Сумцов та інші видатні філологи. Серед цієї канонічної когорти на виняткову увагу сучасних учених заслуговує постать О. Потебні, адже його науковий доробок ще до сьогодні всебічно не осмислений, ще й по цей день не спростовано того непорозуміння, за яким, як слухно спостеріг Леонід Білецький, “проф. Потебня вважається або приналежним до мітологічної школи розуміння народної поезії та її оцінки, або тільки лінгвістом” [1:29].

Вчення Олександра Потебні насправді вражає глибиною теоретичного зондажу у психологічні лабіринти людського мислення й водночас потужністю індивідуальної наукової гравітації, силове поле якої притягує філософські, міфологічні, лінгвістичні, літературознавчі та фольклористичні об’єкти. Ретроспективний аналіз формування думки та виникнення слова у первісної людини, що його активно провадив учений, потребував ґрунтовного осмислення міфологічних та поетичних елементів українського фольклору. О. Потебня встановлює, що народна поезія від міфології відрізняється усвідомленням (творчим і рецесійним) алегоризації, проте чітко усвідомлює – їхня психологічна диференціація не є перешкодою для органічної злитості, яка проявляється у першу чергу на рівні етноестетики. Результатом розвитку думки є процес модифікації міфічного образу в поетичне уособлення, а етноестетична якість творів виступає гарантом збереження національної специфіки під час трансформації міфологічної ґносеології у художню символіку.

На відміну від побутуючих уже у той час загальних міркувань про духовне життя первісної людини з його “особливим розвитком фантазії, особливим нахилом до уособлення” [3:448] О. Потебня тонко відчув кожен окремий відтінок цього явища та вказав на складну етапність його розгортання. Перцепція, мислення і творчість – ось, на думку вченого, три взаємопов’язані ланки духовної діяльності, характер зчепленості яких і визначає етноестетичні особливості народної поезії. Це підтверджується, зокрема, прикладами з фольклору, адже “і в слові, і в поширеному порівнянні вихідним моментом думки є сприйняття явища, яке безпосередньо діє на відчуття; але у типовому порівнянні це явище пояснюється двічі: спочатку безпосередньо, у тій половині порівняння, яка виражає символ, потім посередньо, разом з нею – у другій половині, зміст якої є ближчим до того, хто мислить, і менш доступним для безпосереднього сприйняття:

Ой зірочка зійшла, усе поле освітила,

А дівчина вийшла козаченька звеселила” [5:188].

Збагнення механізму психоестетичного впорядкування дійсності у найдавніший період водночас сприяє вирішенню проблеми хронологізації фольклорних явищ через студіювання форми, бо всі порівняння первісної і неплуткої поезії побудовані таким чином, що символ передусе позначає предмет. Звідси, художні формули як-от: “у хаті її, як у віночку”, “хліб випечений, як сонце”, “сама сидить, як квіточка” – у яких перехід думки від уявлення головного предмета, що сам по собі є зрозумілим, до уявлення іншого предмета, який додає до першого лише нову рису, є вже доволі складне і пізніше явище [5:187].

Через динаміку триєдиного комплексу зародження мистецької образності можна простежити й специфіку етнофілософського принципу пізнання,

який формується за схемою: теза – політезія – синтез, з диференційовано спадковою генезою складових компонентів. Джерелом тезового формулювання є природа, бо “людська думка, що належить сама собі, може зароджуватися лише з чуттєвих вражень, часткових за своїм характером” [6:505]. При переході з фіксованого сприйняття у психологічну лабораторію мисленнєвої обробки застиглість сприйнятого тезового еквіваленту розщеплюється на певну кількість комбінаторних варіантів, а почерпнута з природи обмежена частковість набуває ознак еластичного узагальнення. В такому разі людське мислення трансформує монізм засвоєної з довкілля тези в універсалізм її використання до різноманітних проявів внутрішнього світу, суголосних за настроєвим тембром. Як підсумкова згармонізованість перцепційно-мисленнєвої взаємодії зароджується народна поезія з її основною властивістю висвітлювати “нескінченне в кінечному, або, кажучи стриманіше, образ в небагатьох рисах і широке його застосування” [4:244].

Початковий рух міфологічного та поетичного мислення від конкретно-чуттєвої перцепції призводить до широкого залучення у народнопоетичний текст образів з природного оточення людини, її постійних супутників – представників рослинного і тваринного світу, небесних світил, земних мінералогічних речовин. І хоча суб’єктно-об’єктні відношення на цій стадії розвитку думки ще не викристалізуються, все ж О. Потебня вважає, що “змістом народної поезії є не природа, а людина, тобто те, що є найважливішим у світі для людини” [5:188], “народна поезія не знає картин природи заради них самих” [8:336]. Цими міркуваннями учений аж ніяк не перекреслює найдавнішого фольклорного натуроцентризму, а лише ставить його у цілком справедливую залежність від людської діяльності. Адже саме природа стала тим невичерпним життєдайним джерелом, з якого народна фантазія упродовж віків черпала найкращі взірці образності, що своєю художньою семантикою несуть яскраву етноестетичну домінанту національної поетичної традиції. Генеза народнопісенної ідеї краси криється в уважному спостереженні над естетичною довершеністю верховних світил, у результаті якого за красою цілком авторитетно і всезагально визнається небесне походження, що поетично реалізується через зображення дівчини у зоряному вінку. Яскравий приклад цьому знаходимо в одній з галицьких пісень:

A uie i ja sia ne dywuju,
Czomu Marcia krasna:
Koio neji wezora rano
Wpaia zora jasna;
Jak ietia zora z neba,
Taj rozsypaia sia,
Marcia zoru pozbytaia
I zatykaia sia [10:171].

Символом краси в українському фольклорі можуть бути й інші світила, бо, як зазначає О. Потебня, “немає нічого звичайнішого в народних піснях, як порівняння людей чи певних внутрішніх станів з сонцем, місяцем, зорею” [8:306]. Про це також свідчать тексти деяких весільних пісень, як-от:

“Мати Юрася родила,
Місяцем обгородила,

Сонечком підперезала
До милої виряджала" [2:180].

Координація взаємозв'язків між небом і землею у фольклорі має теж етноестетичну специфіку, що полягає у поясненні небесних явищ земними і навпаки. У першому випадку в дію вступає ґносеологічний закон упорядкування незрозумілого й недосяжного світу системою міфічних образів, що сприймаються "не як видумка чи свідомо довільна комбінація наявних даних, а такі їх поєднання, котре здається найбільше адекватним до дійсності" [6:483]. Використання ж астральної атрибутики при художній естетизації звичайних персонажів виконує насамперед експресивну функцію, тобто "пояснює земні явища як більш слабкі, менше вражаючі людину – небесними як більш сильними" [7:541].

Під живим враженням від зовнішніх характеристик небесної тріади – сонця, місяця і зорі –, першою і основною серед яких є, без сумніву, категорія світла, процес етноестетизації інтенсивно розгортається і продукує нову, цілком оригінальну й абсолютно безтрафетну образність. Світло є одним із джерел та індикаторів кольору, а отже, припускає О.Потебня, провідним семантичним наповненням більшості кольорових відтінків у пісенному фольклорі українців стає краса. Саме тому, згідно з міркуваннями вченого, "білизна – символ краси, і на цій основі лебідь символізує жінку, переважно дівчину", а "зелений колір повинен мати те ж значення, що й світло, й означати молодість, красу та веселість...

Тим трава зелена, що близько вода,
Тим дівка хороша, що ще молода" [8:310].

Із зовнішньо-просторовою атрибутики предмета чи явища, що постає у центрі художньої конденсації поетичної фольклорної експресії, етноестетичним зарядом позначена категорія розміру, яка синтезувала у собі різноманітні уявлення, у тому числі метафоричного характеру. Так, учений уважає, що "мале уявлялося народом молодим і красивим; тонкість – типовий різновид малого, а тому і вона набуває значення краси" [5:353]. Цим можна пояснити особливий пієтет української пісні зокрема до тополі, яка попри співчутливо-зворушливе враження від драматичної метаморфізації, проникає у внутрішній духовний світ слухача прихованими магістралями прекрасного через наївно-безпосередню поетизацію:

"Тонка та висока, та листом широка;
Без вітроньку має, без сонечка сяє [2:286]

Ще однією етноестетичною особливістю народнопоетичної традиції є її промовистий натуроцентризм, генезу якого можна відшукати у творчому обсервуванні навколишнього світу. Звідси, художньо-семантична співвіднесеність рослинного цвіту і людської мови, найчастіше пісні:

Да нема цвіту найсинішого над ту ожиньку,
Да нема слова найвірнішого над ту дружиньку [2:243].

Оригінальність паралелізації цих різномірних явищ свідчить, що поетичне мислення народних співців не завжди рухалося протороною стежкою естетизації дійсності через штамповані loci communes, а доволі часто оперувало неординарними мистецькими засобами, які заслуговують на увагу навіть артистичної поезики. Щоденний контакт з природною стихією

автоматично віддзеркалюється в уснословесних творах, адже, як стверджує О. Потебня, “в народній поезії необхідність розпочинати з природи існує незалежно від свідомості та намірів, і тому вона непорушна; вона, так би мовити, є розмахом думки, без якого не існувала б і сама думка. Людина звертається у власний внутрішній світ спочатку лише поза собою; внутрішнє життя завжди має для людини безпосередню ціну, але усвідомлюється й осмислюється мимоволі і посередньо” [5:189].

Стартowe відхилення людської думки у бік спостереження природи є відчутним поштовхом до виникнення потреби творити художню дійсність. Відповідно, за О. Потебнею, спочатку людина прагне побачити стан власної душі у явищах природи, що її оточують, і рух цього усвідомлення себе у зовнішньому світі дає їй (людині) насолоду творчості. Згодом, коли мети досягнуто і природа скомпонована за образом людини, коли будь-який її промінь та звук нагадують певне явище внутрішнього життя, може статися, що людина воліла би позбутися цих споминів, тому що і без них усвідомлює у собі обтяжливе почуття. Від кожного нагадування їй стає боляче, а поза тим звична думка знову і знову тлумачить природу так, що здається, ніби природа на зло людині оновлює її горе. [9:452].

Сприймаючи довкілля у просторово-часових площинах, творці первісної поезії вільно переносили накопичений досвід на обґрунтування змін у людському житті. Це досить повно відбилося у мові, й “на основі деяких слів можна вважати, що спостереження над зміною людини в часі зроблено було не безпосередньо над людиною. Спочатку було зауважено і позначено словом зміни дерева, рослини, і ці зміни стали образом та поясненням віку людського” [9:447]. Аналогічною є причина виникнення суто етнофілософського прийому думки вимірювати простір часом і навпаки. Щоб проілюструвати це явище О. Потебня вдається до українського пісенного фольклору:

Ой високо соколові до неба літати,
Ой далеко козакові до осені ждати [2:7].

Або:

Переступлю я сінечки і покутню лаву,
Пережила поговори, переживу й славу [2:87].

Осмищуючи етностетичну специфіку фольклорної поетики, дослідник закономірно звертає увагу на її відмінність від зазвичай усвідомленого образного декорування художнього літературного твору, й водночас розмежовує принципово різні способи мисленнєвої діяльності цивілізованого індивіда й імперсональної народнопісенної автури. “Тоді, наприклад, – пише вчений, – як освічена людина зі всіх боків оточена нерозв’язаними загадками і за хаотичним роздробленням явищ лише припускає їх зв’язок і гармонію, для народної поезії – цей зв’язок існує насправді, для неї немає незаповнених прогалів знання, немає таємниць ні цього, ні загробного життя” [5:181]. Ця особливість поетичної уяви безіменних творців фольклорних текстів є причиною виникнення двох найприкметніших в етностетичному аспекті засобів уснопоетичного образного мовлення – символу й епічного виразу, експресивних формул, що є залишками доісторичної старовини, які можна зустріти переважно там, де повільніше відбувається відокремлення думки від мови, куди повільніше проникає нове [8:288]. Крім того, саме символізм

виступає сторожем національної та мистецької традиції, перебуває у зворотному відношенні до сили посторонніх впливів, а “естетична вартість творів народної поезії знижується разом з символізмом і через ті ж причини – від зменшення числа людей, для яких мова і витвір народної словесності – головні засоби розвитку” [8; 288–289]. Епічні ж вирази, на думку вченого, виконують певну реставраційну функцію, відновлюючи ту чуттєву якість слова, яка збуджує діяльність фантазії. До таких епічних формул зачисляємо звороти як-от: *чорна хмара, ясна зоря, червона калина* тощо.

Психологічний підхід до аналізу фольклорних явищ, що його застосовував О.Потебня, значною мірою сприяв поглибленому висвітленню етноестетичних особливостей української народної пісні, допомагав ученому проникнути у “секрети імперсональної поетичної творчості”, які ілюструють ступінь розвитку думки та національної свідомості.

Література

1. Білецький Л. Перспективи літературно-наукової критики. – Прага; Берлін: Нова Україна, 1924. – 80 с.
2. Метлинский А. Народные южнорусские песни. – К., 1854.
3. Спенсер Г. Основания социологии: В 2 т. – СПб., 1876–1877. – Т.1.
4. Потебня О. Естетика і поетика слова. – К.: Мистецтво, 1985. – 301 с.
5. Потебня А. Мысль и язык // Потебня А. Слово и миф. – Москва: Правда, 1989. – С.17–201.
6. Потебня А. О доле и сродных с нею существах // Потебня А. Слово и миф. – Москва: Правда, 1989. – С.472–517.
7. Потебня А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях // Потебня А. Слово и миф. – Москва: Правда, 1989. – С.530–553.
8. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А. Слово и миф. – Москва: Правда, 1989. – С.285–379.
9. Потебня А. О связи некоторых представлений в языке // Потебня А. Слово и миф. – Москва: Правда, 1989. – С.444–472.
10. Pauli Ž. Pieśni ludu ruskiego w Galicji. – Lwów, 1839–1840. – Т.2.

Го Шичан

Об аналогии слова и художественного произведения в трудах А. Потебни

и традициях китайской классической поэтики

Разрабатывая проблему «язык и мышление», А. Потебня находит аналогию между словом и художественным произведением. «В поэтическом, следовательно вообще художественном произведении, – пишет учёный, – есть те же самые стихи, что и в слове: *содержание* (или идея), соответствующее чувственному образу или развитому из него понятию; *внутренняя форма, образ*, который указывает на это содержание, соответствующий представлению (которое тоже имеет значение только как символ, намек на известную совокупность чувственных восприятий или на понятие), и, наконец, *внешняя форма*, в которой объективируется художественный образ» [1:26]. В слове отразились представления человека, общие свойства нашего мышления. Словесное мышление отразилось и на процессе художественного творчества, повлияло на формирование его эстетических основ. Все это

наблюдается и в культуре Китая – в его письменности и поэтическом творчестве. В качестве яркого примера можно привести аналогию между иероглифами (большинство из них – слова), созданными по категории «Хой-и», и стихами, написанными по так называемому принципу «монтажа».

Как известно, в китайской письменности существуют «шесть категорий», по которым созданы иероглифы. Одна из этих «категорий» – «Хой-и» (идеограмма) – является синтетической. Например, иероглиф, состоящий из двух частей (каждая из них сама часто является самостоятельным или видоизмененным иероглифом) – «глаз» и приставленная к нему «рука», – означает: «смотреть, вглядываясь в даль». Аналогично: изображение уха около дверей – «слушать»; собака и рот – «лаять»; рот и птица – «петь»; рука с палкой и вода – «тонуть» и т. д.

«Да ведь это же – монтаж!» – восклицает великий режиссер С. Эйзенштейн и пишет в этой связи: «<...> сочетание двух иероглифов простейшего ряда рассматривается не как сумма их, а как произведение <...> если каждый в отдельности соответствует предмету, факту, то сопоставление их оказывается соответствующим *понятию*» [3:284]. Иными словами, в соответствии с учением А. Потебни, «элементам слова с живым представлением соответствуют элементы поэтического произведения, ибо такое слово и само по себе есть уже поэтическое произведение» [1:140]. Это действительно так. В китайской традиционной лирике встречаются стихи (отдельные строки или даже целые стихотворения), написанные точно по такому же принципу – принципу монтажа. Например, стихотворение Ма Чжияоаня эпохи Юань часто приводят как пример типичного творчества методом «монтажа»:

Осенние думы

Засохшие лозы. Старое дерево. Мутная ворона.

Маленький мост. Текущая вода. Хижина.

Древняя дорога. Западный ветер. Лошадь худая.

Вечернее солнце на запад заходит.

С надорванным сердцем человек у края неба.

(Перевод наш – Г. Ш.) (Подробнее об этом см. нашу статью:

«Монтаж» в китайской традиционной пейзажной лирике и её русских переводах // Наукові записки ХДПУ ім. Г. С.

Сквороди: Серія літературознавство: Вип. 10 (21). – Харків, 1998 – С. 174-185).

Как видим, в этом стихотворении принцип сопоставления ряда образов точно таков, как в вышеприведенных иероглифах. Каждый образ в отдельности соответствует конкретному предмету, факту, а в общем контексте стихотворения они создают целостное представление, общее впечатление, синтетическую картину мира, что целиком соответствует тому «понятию» в слове (иероглифе), о котором писали и А. Потебня, и С. Эйзенштейн.

Перечитывая строки Потебни, приведенные нами в начале статьи, обратим внимание на слово «намёк», конечно, не случайно употребленное ученым и имеющее, на наш взгляд, весьма важное значение для понимания существа «монтажного видения» – не только как художественно-эстетической категории, присущей письменности древнего Китая и его поэтическому творчеству, но и как одного из самых характерных свойств киноискусства.

Изучая процесс образования новых слов, А. Потебня заметил, что, создавая слова, обозначающие какой-либо предмет, вместо множества его признаков в слове оставлен лишь один из них — типичный. Например, полногласная форма «корова» происходит от до-славянского «карва» — прилагательного, буквально означающего «рогатый». Следовательно, корова в этом слове названа *рогатою*. «Словом, — утверждает ученый в этой связи, — здесь вместо множества признаков поставлен один, и когда мысль возвращается вновь к предмету, уже раньше узнанному и знакомому, то ей достаточно привести в сознание этот один признак. Работа мысли через это упрощается, и тем достигается возможность в данный промежуток времени обнимать мыслью указание на гораздо большее количество содержания. Когда мы говорим, мы затрагиваем огромное количество комплексов мысли, но в свою речь вводим только намеки на них» [2:216].

В вышеприведенных иероглифах наблюдается нечто подобное, лишь с той разницей, что вместо множества признаков предмета (действия) в слове-иероглифе чаще всего оставлен не один признак, а два или даже больше. Но суть от этого не меняется, и эту суть можно охарактеризовать одним словом — *намёк*.

О намёке говорил и Эйзенштейн в своем трактате «Монтаж»: «Но что такое «намёк», как не элемент, деталь действия, как не такой «крупный план» его, который в сопоставлении с другими служит определителем для целого фрагмента действия?» [3:166].

Приведем пример из «Полтавы» Пушкина:

...Никто не знал, когда и как
Она сокрылась. Лишь рыбак
Той ночью слышал конский топот,
Казачью речь и женский шепот ...

Тут тремя деталями (конский топот, казачья речь; женский шепот), взятыми из множественных элементов побега, поэт заставляет монтажно возникнуть образ ночного побега [3:179]. Таким образом, «работа мысли» упрощается, чем и достигается возможность «обнимать мыслью указание на гораздо большее количество содержания». То же самое и в вышеприведенных иероглифах, и в стихах Ма Чжиюаня. «Собака» и «рот» — это элементы, детали действия; «засохшие лозы», «старое дерево», «ворона», «мост», «вода» — все это элементы, детали осенней картины. Но именно сопоставление их и служит «определителем» как для отдельного действия (лаять), так и для целостной осенней картины и даже «дум» — этого «огромного количества комплексов мысли».

Однако, прочитав стихотворение «Осенние думы», невольно задаешь себе вопрос: почему оно называется «осенними думами», но в нем нет никаких высказанных дум?

А. Потебня в своей работе доказывает, что при общении мысль говорящего не передается, но слушающий, понимая, создает собственную мысль. Что касается «значения поэтического произведения для самого поэта, — пишет ученый, — то об этом можно говорить лишь настолько, насколько дает нам право говорить самый образ <...> Как посредством слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить его собственную,

так и в искусстве каждый случай понимания художественного образа есть случай воспроизведения этого образа и создания значения» [2:230–232].

Очевидно, тут речь касается и творческого процесса, и процесса восприятия художественно произведения.

Эйзенштейн считает, что творческий процесс протекает следующим образом: «перед внутренним взором, перед ощущением автора витает некий образ, эмоционально воплощающий для него тему. И перед ним стоит задача — превратить этот образ в такие два-три частных изображения, которые в совокупности и в сопоставлении вызвали бы в сознании и в чувствах воспринимающего именно тот исходный обобщенный образ, который витал перед автором. <...> А желаемый образ не дается, а возникает, рождается» [3:170].

В стихотворении Ма Чжюаня именно эти «думы» являются «исходным обобщенным образом», «значением» или «идеей» поэтического произведения. А все изображенные им элементы — «дерево», «ворона», «мост», «вода», «солнце» — были отобраны поэтом для того, чтобы «вызвать» этот «обобщенный образ», «пробудить» «осенние думы» и в читателе; чтобы заставить его «проделать тот же созидательный путь, который прошел автор, создавая образ» [3:170]. Автор стихотворения предлагает каждому читателю одно и то же монтажное построение осенней картины, каждый читатель видит одни и те же «куски» изображения. Но у каждого читателя родится свой образ, свое представление осенней картины и свои думы о ней. Все эти представления и думы образно индивидуальны, различны и вместе с тем тематически едины. Все они для каждого читателя одновременно и авторские, но столько же и свои собственные, живые, близкие, «интимные».

Именно поэтому, надо полагать, А. Потебня считает, что «поэзия есть сколько произведение, столько же деятельность». «По словам Гумбольдта, — пишет ученый, — «на язык нельзя смотреть как на нечто готовое, обозримое в целом и исподволь сообщимое, он *вечно создается*» <...> значение образа беспредельно» [2:232–233].

Но вернёмся к китайским иероглифам и китайской классической поэзии и заметим, что методом «монтажа», приемом намёка «вызвать» или «пробудить» в читателе эмоциональные переживания для воссоздания значения поэтического произведения — такова одна из сущностных особенностей китайской классической поэтики. Более того, такой принцип относится не только к художественному творчеству, но и к китайской традиционной критике. Её отношение к объяснению художественных произведений вполне можно выразить такими словами Потебни: «Мы должны заботиться о том, чтобы объяснить состав и внутреннюю форму произведения и приготовить читающего к созданию своего значения, — но не более; если же мы сами сообщаем значение, то в этом случае не объясняем, а только говорим, *что* мы думаем по поводу данного поэтического произведения» [2:232]. Такая критика по сути тоже является своего рода творчества — «творческой критикой» (по словам А. Блока).

Перечитывая теоретические труды, написанные А. Потебней более века тому назад, рассматривая корневую связь между иероглифами Китая и одной из специфических особенностей его классической поэтики, существующую несколько десятков веков, мы как люди современные, стоящие на заре нового тысячелетия, для того чтобы до конца решить проблему «язык и мышление»,

найти настоящее понимание между Востоком и Западом, – должны сосредоточить внимание на поисках общих закономерностей этих двух культур. Такие поиски должны носить не поверхностный, а глубокий характер. С этой точки зрения учение Потебни об аналогии слова и художественного произведения и наша попытка применения этой теории для изучения классической поэтики Китая вполне может служить одним из возможных подходов в осуществлении подобных поисков.

Литература

1. Потебня А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. 2. Потебня А. Слово и миф. – М., 1989. 3. Эйзенштейн С. Избр. произв-я: В 6-ти т. – Т. 2. – М., 1964.

Л.И. Пастушенко

Теория образа А.А. Потебни и проблемы аксиологической образности романа барокко

Как показывает современное развитие методологии литературоведческой науки, теория образа А. Потебни именно сейчас, на рубеже веков получает, возможно, наиболее адекватную оценку, – в острой постреалистической полемике образной – антиобразной концепций искусства слова, в процессе обоснования и утверждения лингвистической природы художественного текста, на фоне значимого отсутствия категории образа в ряде теоретических работ. Неоднократно теория образа этого крупнейшего университетско-академического ученого служила предметом углубленных спудий и интерпретаций, отнюдь не только восторженных, но «ширь по мере роста филологической науки начали все больше понимать, что учение Потебни открывает доступ к процессам внутреннего движения художественной мысли» [9:94].

В ходе критического изучения наследия теоретика от Ю. Тынянова [12] до современных комментаторов [4:7] в науке вырабатывалось и уточнялось разветвленное представление о потебнианской концепции образа. Не повторяя отдельных ценных выводов специальных исследований, посвященных лингвистической поэтике А. Потебни, начиная с раздела в солидном издании «Академические школы в русском литературоведении» [1:310–349], следует особо акцентировать, что изложенное им в «Теоретической поэтике» известное учение о трех составных частях поэтического произведения [8:139–141] закономерно трактуется в последнее время все менее буквально. Так, подчеркивается, что «внутренняя форма – не образ сама по себе, она – способность создавать переносное значение, быть иносказанием, стать образом на основе некогда жившего в нем представления» [2:81]. Значительное внимание неизменно уделяется гипотезе об аналогии слова с элементами сложных произведений искусства: «Уподобнюючи структуру слова і художнього твору, він приходить до висновку, що твір мистецтва, виникаючи в результаті пізнання якихось конкретних явищ дійсності, в процесі «вживання», як і слово, набуває нових елементів змісту, смислових відтінків. То бо, художній твір завжди виступає як широка алегорія» [11:72]. С известной

уверенностью можно утверждать, что методологически ведущей в данном круге проблем становится идея непрямого изоморфизма и символизации слова – образа – текста. Это воззрение запечатлевают академические «Потебнянські читання»: «...сердцевину и суть научного понимания А.А. Потебней художественной речи составляет проблема диалектического соотношения образного и безобразного в их бесконечных переходах и взаимопревращениях, в динамических взаимосвязях между значением (содержанием), внутренней формой и формой внешней» [9:95]. На субъективно-образно опосредованных словесно-текстовых связях сосредоточивается монографическое исследование, поставившее в центр поэтику Потебни: «От проникновения в структуру слова («значение») – «внутренняя форма» – «форма внешняя») до объяснения сложнейших и тончайших вопросов идейного смысла и художественного своеобразия литературного произведения – принцип трехчленности широко применялся и использовался Потебней. Он часто говорил, что сама *поэтичность*, поэтическая мысль всегда оказывается результатом сопоставления, является как *третье* сравнения. Она рождается где-то на грани соприкосновения реального и условного, образного и безобразного. Она очень подвижна, динамична, гибка, но, вместе, и вполне определена в каждой точке движения» [10:88]. Представление о конкретно-словесной доминанте образного значения, о тексте как неизменно аллегорическом смысловом единстве может оказаться весьма значимым при изучении семантики художественных текстов отдаленной от нас литературной эпохи.

Жанровая вертикаль романа Барокко отчетливо воплотила принцип аксиологической иерархии художественных форм. До сих пор в жанровой парадигме героического – пасторального – низового справедливо было принято усматривать дань риторическому стилевому канону с его верностью одному из трех, в принципе клишированных изобразительных модусов: *stilus grande*, *stilus humile*, *stilus satiricus*. Вместе с тем, ни внеэстетические ценности теологической аллегорезы [3:72–73], ни специально внутритекстовое и жанровое моделирование эстетической действительности, как и характер «подключения» [5:5] писателей к романическому канону еще не стали предметом внимания, а тем более пристального анализа ученых, хотя продуктивность подобного подхода несомненна, ибо позволит хотя бы отчасти осветить органику жанровой иерархичности Барокко. В процессе изучения художественных ценностей эпохи традиционализма и в ходе интерпретации аксиологических образов смысл слов романического, запечатленных в частности немецким романом Барокко, значительную и даже неопенимую роль могут сыграть некоторые ведущие идеи словесно-текстовых аналогий А.А. Потебни.

Представляется, что образная поэтика немецкого романа Барокко в значительно большей мере, чем это принято полагать, претворяет культурную доктрину герметизма о непосредственной связи слова и духа, вещи и имени. Система жанра реализует экзегетически окрашенное предствление об особой близости или адекватности творения творцу. В специфически образной эстетике функционально доминирует прагматическая составляющая: Gott, аксиологически центрируя образно семантическое макрополе жанра. Тождество Бога творящего и автора-творца *alter deus* играет ведущую роль

в образной эстетике жанра, в онтологическом моделировании художественной реальности романа, нередко прямо уподобляемого теогонии.

Поучительно наблюдать, сколь настойчиво обыгрывает и абсолютно узаконивает этот комплекс воззрений теория романа XVII века. Вот лишь один пример: известная поэтесса Катарина Регина фон Грейфенберг в поэтическом предисловии (1670) к третьей книге «Арамены» Антона Ульриха фон Брауншвейга помещает роман в продуктивный метафизический ряд гимнов божественному. Предисловие выдержано в тоне восторженно-возвышенного *deoglori*. Воспринятая в лоне священной мировой гармонии «Арамена» — это отражение благостной игры всевышнего, гениальная шутка и прообраз божества. Разнообразная эстетизированная атрибутика предметных аналогий Барокко обосновывает с помощью наглядно-чувственного каталога превосходные качества романа, каковы концентрация сравнений его с цветами, драгоценными камнями, магнитом, святилами, природными стихиями, сквозной мотив волшебного живительного источника. Акцентируются тема жизненного лабиринта, «героической школы любви», идея космологической упорядоченности замысла целого, разработанная философско-метафорическая аналогия с игрой политического зеркала, подчеркнуты культ духовных даров и добродетелей, стойко-неоплатоническое воплощение любви-верности, преодолевающей смерть, восходящей к вечности. Правомерность соединения развлечения с религиозным содержанием оправдывает евангельская метафора рыбной ловли: *«Благочестивая хитрость земли состоит в том, что раскинув сети развлечения, она уподобляется небесному рыбаку»* [15:17]. Исчерпав доступные и уместные в данном случае аргументы, не чуждая мистической традиции умолчания поэтесса замечает: *«Мой лист бумаги становится мал, не вмещает землю, а просторы небес требуют бесконечной славы... Когда чудо окружает перо, оно должно смолкнуть»* [15:19]. Заметим, что в осмыслении романа — творческой модели универсума Катарина Регина близка Лейбницу, тонко уловившему онтологические и теологические смыслы моделирования мира романом Барокко.

Многосюжетность как генетический признак полярных форм барочного романа задает тот глубинный семантический перспективизм, который прагматически значимо отражает множественность смыслов экзегезы. Разнообразная в своем единстве романистика запечатлела несходные по существу художественные решения сюжетики в зависимости от стадии Барокко, авторской индивидуальности, ориентации на образец, но неизменно отмеченные барочной аллегорией. Например, обращенная к теме победоносного шествия христианства в III веке, эпопея Г. Бухольца «Чудесная история Геркулеса и Валиски» (1659) реализовала едва ли не все известные смыслы экзегезы. Так, герой принимает крещение в водах Иордана, следует крестным путем Христа в Иерусалиме и является по призыванию рыцарем-миссионером, — идущее от исторических, библейских и церковных реалий слова аллегоризирование содержит исторические, тропологические глубинные «внутренние формы» смысла. «Наихристианнейший роман» (Й. Рист) предлагает вариант художественного образотворчества в поэтике религиозного олова: *«Геркулес упал на колени и вознес в душевном благоговении утреннюю христианскую молитву: Всемогущий Боже, оказал он тихим голосом, воздев руки, какую ревностную благодарность подобает мне*

вознести за твое милосердие?» [14:1]. Ценностная иерархичность духовного и светского установлена изначально непреложно: «Насколько яркий солнечный свет превосходит зажженную свечу, настолько выше следует поставить небесную благодать относительно всех мирских ценностей» [14:2]. Круг обсуждаемых персонажами проблем – преимущественно теологический: понятия бытия, троицы, церкви, ереси, космогонии, причем авторский резонер Геркулес тяготеет к специфически протестантской библейской герменевтике. В подобном углублении в метафизику бытия, на ранней стадии Барокко воспринятую еще излишне буквально и трактованную наивно назидательно, как прямая христианская проповедь, заключается новаторство Бухольца-романиста, до сих пор не вполне оцененное.

В отличие от автора «Геркулеса» Антон Ульрих фон Брауншвейг менее аскетичен, склонен к аллюзивной зашифрованности и детализации эстетизированного нравственно-психологического колорита аристократического мира романа. Создающий в «Светлейшей сирийке Арамене» (1669–1673) нормативно образцовое сообщество избранных, *Götter gesellschaft* [13:V:63], – ансамбль возвышенных и высокородных, душевно благородных персонажей, романист анагогически представляет придворный социум как земную проекцию града Божьего на небесах. В основе крупноформатного жанрового образования «Арамены», проникнутой интенсивной эпичностью, лежит сюжет-метафора: уподобляя мир романа дворцовой вселенной в миниатюре, автор создает эсхатологически пришедший к себе малый социум, феноменальный микрокосм теогонии. Романист разделяет идею христианского стоицизма Ю. Липсиуса о том, что «зло мира – это лишь стратегия божественного промысла, непостижимого для людей» [17:92]. Полезнозабавное риторическое слово романа отталкивается от конкретики земного, восходит к общему, наивысшему, вбирает в себя «все», понимаемое как теологически многосмысленный порядок повседневности, пронизывающий светом целсообразности и иерархичности низшие уровни реальности и задающий основу мировой гармонии. Сюжет-метафора «Арамены» с ее высоким статусом бытийности феноменального мира воплощает онтологию идеального микросоциума, освященного неизбывной гармонией творца.

По сравнению с этими авторами Д.К. фон Лознштейн в своем «Армении» (1689–1690) намечает историческое параллелизирование, ослабляя аллегорический и специально тропологический аспекты экзегезы. Романист «со многими чертами историографа» (Э.-М. Царга) усматривает основное предназначение науки государственной мудрости в том, чтобы «распознавать и подчинять» (*meistern*) скрытые законы провидения и выступать залогом божественного плана» [16:153]. Эмблемное параллелизирование, исторический перспективизм побуждают исследователей поместить философию истории писателя между «реальной историей» (Г. Ретцер) и «священной историей» – *Heilsgeschichte* (М. Верли). Писатель исхода Барокко предлагает полиисторическую конструкцию, основанную на эмблемно-стереоскопических принципах художественного видения, как совмещение эпох, их временная рядоположность, взаимопроецируемость, ценностное тождество, за чем отчетливо проступает анагогический план архитектурных построений. Интенсивное аллегоризирование составляет не только признак высокого романа: укажем, например, на тропологические смыслы

«Симплициссимуса» Гриммельсгаузена, в котором немалую роль играет сюжетный слой, обращенный к испытаниям души героя в мире, осмысленном как аллегория семи смертных грехов.

Претворяя и осваивая эмблемное пространство романного континуума, макроорганизм жанра запечатлевает «прорастание» [6:34] той или иной смысловой сущности аллегорезы сквозь поверхность авантюрного романтического повествования. Идея принципиально многосмысленного изоморфизма слова – образа – текста имеет особое значение для изучения данной стадии развития романа, поэтика которого вобрала аксиологию прагматического характера, идущую от экзегезы, эмблемы, теологической символики слова к структурной органике теологически окрашенного синтеза образного единства жанрового целого.

Литература

1. Академические школы в русском литературоведении. М., 1975.
2. Гланц М. О понятии внутренней формы слова в трудах А.А. Потебни // Вопросы философии и социологии. Вып. III/ Под ред. Б.В. Орнатского. Л., 1971. С. 76–81.
3. Зеemann К.Д. Аллегорическое и экзегетическое толкование в литературе Киевской Руси // Контекст-90. Литературно-критические исследования. М., 1990. С. 72–83.
4. Иванов И., Колодная А. Эстетическая концепция А. Потебни // А.А. Потебня. Эстетика и поэтика. М., 1976. С. 9–31.
5. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Диалог. Карнавал. Хронотоп 1993. № 4. С. 5–24.
6. Михайлов А.В. Эстетические идеи немецкого романтизма // Эстетика немецких романтиков. М., 1987. С. 7–43.
7. Муратов А. Теоретическая поэтика А.А. Потебни // А.А. Потебня. Теоретическая поэтика. М., 1990. С. 7–21.
8. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. М., 1990.
9. Пресняков О.П. А.А. Потебня об особенностях художественной речи // Потебнянские чтения. К., 1981. С. 82–102.
10. Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества. Теория словесности А.А. Потебни. М., 1980.
11. Теняко Ю.П. Аналогия слова и мистецтва в концепції О.О.Потебні // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології. К., 1992. С. 59–74.
12. Тынянов Ю. Предисловие к книге «Проблема стиховой семантики» // Ю.Н. Тынянов. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977. С. 253–254.
13. Anton Ulrich von Braunschweig. Die Durchlauchtige Syrerin Aramena. Th. I–V. Nymberg, 1678.
14. Bucholtz H.A. von. Des Christlichen Theutschen Groß-Fürsten Herkules und Der Böhmischen Küniglichen Frdulein Valiska Wunder-Geschichte. Braunschweig, 1693.
15. Catharina Regina von Greiffenberg. Iber die Tugend-vollkommene unvergleichlich-schöne Aramena // Theorie und Technik des Romans im 17. und 18. Jahrhundert. Tübingen, 1970. S. 17–20.
16. Lohenstein D.C. von. Großmuthiger Feld-Herr Arminius oder Hermann. Leipzig, 1731.
17. Merkel I. Philosophie // Deutsche Literatur. Zwischen Gegenreformation und Frühaufklärung: Späthumanismus, Barock. Bd. 3 / Hrsg. von H. Steinhausen. Reinbeck bei Hamburg, 1985. S. 88–100.

Риторична традиція в інтерпретації харківських вчених І половини XIX століття

Риторична культура – сфера гри і закону авторитетів. Їх можна визнавати чи ні, але усунути практично неможливо, оскільки риторика як притулок традиції, “сховище усталених формул” [19] дозволяє напаровувати нові пласти, не знімаючи старі, а спадково їх заховуючи. Надавотритетний вимір посідає Арістотель Стагірит як творець і законодавець, езотерика вчень якого не піддається з часової відстані прямій аксіологічній рефлексії.

Курси риторики початку XIX ст. в академічних закладах Російської імперії позначені впливом класицистичних авторитетів Блера (у Санкт-Петербурзі надрукований російський скорочений переклад “Опыта риторики” (1791) і “Опыта о красноречии проповедников” (1800), Баттьо (у Москві вийшли “Начальные правила словесности. В 4-х т.” (1806–1807) переклад Д. Облеухова) і Ломоносова (“Риторика” (1748) статус взірцевості набула через обґрунтування класицистичного поділу стилів, який наводився ще у “Риториці” (1706) Ф. Прокоповича).

30-40 рр. XIX ст. – період піднесення у Росії авторитетів німецької естетики II пол. XVIII – поч. XIX ст., відповідно риторична теорія підлягає впливу їх інтерпретації, що знайшла визнання у особі Еппенбурга (“Theorie und Literatur der Schönen Redekünste”, переклад Мерзлякова – “Начертание теории словесности”) і Гіллебрандта (“Literar – Aesthetik”, 1827).

У I пол. XIX ст. на вказані авторитети також спиралися курси красномовства Харківського університету, серед яких відомі І.С. Рижського, П.Г. Могилевського і Феоктиста (І. Мочульського), видані друком.

Посібник архієпископа Феоктиста “Детское словеснословие и песнопение, грамматика, логика, риторика и поэзия...” вийшов у к. XVIII ст. (2-е вид. 1811 р.), зорієнтований на практичні потреби красного письменства, тому теорія граматики і логіки зводиться до подачі основоположного матеріалу риторики, три розділи якої конспективно наводять традиційні положення (1) “о умножении”, (2) “о расположении”, (3) “о украшении”. Другий розділ жанри словесності систематизує за структурними ознаками розміщення по періодах, силігізмах і хриях; соціосфера використання як усталений античність чинник родової класифікації промов відіграє допоміжну роль у їх поділі на “церковні”, “громадські” й “училищні”, причому останнє визначення вужче за свій предмет.

“Российская риторика” протоієрея Харківського кафедрального собору, професора кафедри богослов'я і певний час ректора університету П.Г. Могилевського (мала 3 вид. – 1816, 1817, 1824) позначена впливом французьких класицистичних риторів, особливо Баттьо. У її вступній частині викладена історія красномовства і окремо наводиться матеріал непричетний до сфери власне риторичної (з граматики, логіки, діалектики), основна ж – традиційно містить три розділи, у останньому з яких подана стилістична теорія Ломоносова.

“Опыт риторики” першого ректора Харківського університету І.С. Рижського визнавався класичним посібником, котрий використовувало у різних навчальних закладах не одне покоління, про що свідчить сама кількість видань (1796 – у Санкт-Петербурзі, 1805, 1822 – у Харкові, 1809 – у Москві). Наступники Рижського по кафедрі російської мови і словесності такі, як професор Д.С. Борзенков, професор І.Я.Золотарьов та ін., викладали риторику за цим посібником [11:57, 72]. “Опыт риторики” І.С. Рижського вже на час своєї появи був явищем реліктового академізму із незначними спробами у питаннях вузькопрактичних відбити історичну рефлексію. Його теоретичний та ілюстративний виклад спирався на канонізовані класицизмом античні й західноєвропейські авторитети Арістотеля, Цицерона, Баттьо і Блера, в цілому узгоджуючись з “Риторикою” Ломоносова; зустрічаються вказівки і на вітчизняний вияв зразковості (проповідь Ф. Прокоповича; власна промова, виголошена при відкритті Харківського університету та ін.). Цінувався за теоретичну повноту і чітку систему, проте надмірність систематизму в деталях подекуди призводила до непослідовності викладу цілих розділів. Подані усталені три частини риторичних трактатів – про віднаходження, розміщення і вираження матеріалу. У першій мала вияв проблема ролі інтенції інтерпретатора щодо текстового виміру, котра розв’язана як інтерпретація, що прямує до відтворення первісної інтенції автора [8, 9]. Творчо слід виявити довіру до інтерпретатора, яка задовольнить його допитливість і самолюбство. Акт довіри – це усунення наявного матеріалу, який легко відтворить мисляча людина, відчувши (як наслідок) своє співаторство [16:1822:60–61].

Первісний родовий поділ промов на судові, дорадчі та епідектичні, усталений Арістотелем, узгоджувався із заданістю давньогрецького соціуму, відповідно І.С. Рижський у II частині наводить роди, визначені за соціосферою функціонування – церковний, громадський, академічний. Теорія церковного красномовства подана стисло із вказівкою на вичерпний виклад Блера [4]. Остаточно не визначеними щодо родової приналежності залишаються надгробні промови та хвалебні, що свідчить про хибність обраної засади родового і видового співвідношення у класифікації, де ототожнюються неспіввимірні терміни “академічний” та “урочистий”; проте судові промови послідовно зараховуються до громадського, а дисертації – до академічного роду. Під час викладання у Гірничому училищі, відбиваючи потреби навчальної програми, І.С. Рижський штучно виділяє училищний рід, а декламаційну й урочисту промову як його види [16:1796:285]. У III частині представлена стилістична теорія Ломоносова із коментарем “о смешении слогов”, який частково компенсував її анахронічність.

“Введение в круг словесности” І.С. Рижського становить підготовчий курс до вивчення загальної риторики, подає естетичні категорії, сформовані у лоні її техне. Естетика постає теорією-засновком “изящных наук”, тобто видів творчої діяльності, визначених античністю як техне (наука – ремесло – мистецтво), серед яких довершеністю понятійно-категоріальної системи відзначалось саме риторичне техне, трактоване Ісократом за необхідне для засвоєння кожним, оскільки навчає робити визначення і розрізнявати поняття, готує до навчання і суспільного життя [10]. У І.С. Рижського [15] і в магистерській дисертації А. Гевлича “Об изящном” (1815) ці та інші мето-

дологічні засади риторики інтерпретовані через приналежність естетиці [15:11–12], зародження котрої

А. Гевлич виводить з риторичного трактату І ст. н.е. “Про високе” [6:8].

Вплив французького матеріалізму простежується у твердженні про сталість поняття “изящного” у всіх часів і народів, як такого, що визначається розумом, а також про взаємопов’язаність краси, істини і добра [15:8–9; 6:20, 43–44]; на останній тезі ґрунтується й промова професора кафедри класичної філології В.Л. Джунковського (ректор університету 1821–26) “Об изящных художествах у греков и влиянии их на нравственность” (1819).

Із професорського складу кафедри класичної філології М.М. Паки де Со-віны на естетичних категоріях засновує “Философическую грамматику языков” (1823–24) і “Курс словесности”, (1824–25), Л.Я. Кронеберг (був деканом історико-філологічного факультету і ректором університету) у виданнях “Аматей” (1825–26), статті “О изучении словесности” (ЖМНП, 1835) виступає як прихильник естетичної теорії Канта, Гегеля і Шіллера.

Випускник Харківського університету професор кафедри російської мови і словесності А.Л. Метлинський викладав риторику за Блером і Гіллебрандтом [11:82–88]. Докторську дисертацію “Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии” захищав у Київському університеті (1850 р.), куди на невеликий строк був переведений за півроку до того. Дисертація за тематикою об’ємна, за змістом становить стислий огляд розвитку поезики і риторики від античності до сучасних авторів досліджень. В античній частині викладу, вказавши на нерозвиненість теорії словесного мистецтва на Сході, А.Л. Метлинський наводить підручники відомості про вчення Платона, Арістотеля та їх послідовників – Горація, Цицерона, Квінтіліана, Плутіна, повторює помилку просвітителів XVI – XVII ст. щодо авторської атрибуції трактату “Про високе”, назвавши його творінням неоплатоніка Лонгіна [14:96]; тут майже немає власних міркувань, містяться посилання на дослідження Бернгарді, Ф. Шлегеля, Жан-Поля, Шевирьова, Давидова, архімандрита Гавріїла та ін.

“Взгляд...” оперує понятійним апаратом естетики, що виявляє в авторові знавця її німецької теорії II пол. XVIII – поч. XIX ст. (в особі Вебера, Фікера, Шлейєрмахера, Тірша та ін.), а також прибічника творчості Гегеля. Це відбивають сторінки, відведені німецьким літературознавцям, серед яких авторитетними риторами називаються Ешенбург і Гіллебрандт. Робота вказує на обізнаність вченого з десятком інших найновіших курсів красномовства (Шотта, Фюлєборна, Масса та ін.).

Дисертація позначена типовим на час її виходу ігноруванням давньослов’янської теоретико-літературної спадщини, обмежуючись зауваженням про наслідування вітчизняними дослідниками іноземців. Не згадуються ні трактати польських єзуїтів, ні курси, читані у Києво-Могилянській колегії, що, власне, і започаткували бурхливий розвиток теорії літератури як на Україні, так і в Росії. Огляд російськомовних підручників словесності починає “Риторика” (1748) Ломоносова, а завершує “Риторика, пиитика и история русской литературы” (1849) Зеленецького, що зводиться до перераховування робіт із стислою вказівкою на їх зміст, іноді зазначаються джерела запозичень, нововведення, хибні та варті уваги думки.

К.К. Фойгт, професор кафедри російської мови і словесності, відомий більше як ректор Харківського університету, 1855р. виголосив доповідь – “Мысли об истинном содержании и значении риторики”, що відбиває нагальну історичну рефлексію теорії красномовства. Пропонована навчальними курсами взірцевість античності культивує жанри, котрі не піддавались трансплантації за нових соціумов, межі теоретичної основи все більше розмивалися начебто підкріплені методологічними засадами самого законодавця – Арістотеля, адже він спирає риторику на логіку й залучає до неї діалектику (Риторика, кн. I). Гегемонія риторики сягнула певних ділянок психології, оскільки великий грек говорив і про психологію реакції реципієнтів; філософія та історія із самого зародження були причетні до риторики сфери, бо черпали тут способи викладу.

Історико-рефлексивний підхід К.К. Фойгта не був його самовиявом, маючи за зразок численні посібники з теорії словесності попередників і сучасників. У своєму проекті курсу риторики він залишає розгляд предметів власне риторичного кола:

- усувається теорія риторичних силогізмів, належна логіці, що займала чимало місця у трактаті Арістотеля (кн. I, р.1,2,9; кн. II, р. 20-25; кн. III, р.3);

- відкидається вчення про почуття, пристрасті та характери, усталене в ораторській теорії (Арістотель. кн.II, р.1-27), популярне у барокових і класицистичних трактатах, оскільки становить об’єкт психологічних студій;

- громіздка класифікація періодів зараховується до синтаксису, як послідовне продовження теорії про будову речень (якщо у Арістотеля називається 2 різновиди складного періода (кн. III, р.9), то у Рижського 13);

- топіки як об’єкт прикладної логіки становили у Стагірита та його античних послідовників окремий трактат, тому доцільно, за думкою К.К. Фойгта, повернути їх за призначенням;

- відмежовується теорія філософських та історичних творів, а також історія літератури як самостійні дисципліни.

Після такої “чистки” загальна риторика ототожнюється вченням зі стилістикою, бо, дійсно, зводиться до неї: із трьох розділів – про віднаходження, розміщення і спосіб викладу матеріалу залишається тільки третій, поданий виключно як теорія стилю; у викладі якої К.К. Фойгт відходить від класицистичного поділу і звертається до висунутих античністю принципів означення стилю за допомогою його основних якостей – “правильності”, “чистоти”, “точності”, “ясності” (античність знала їх близько 17) [1].

Колишній 2 розділ загальної риторики повинен становити, за К.К. Фойгтом, предмет власне риторики, яка займатиметься видами творів, законами їх побудови і зовнішньої форми.

Недієва правова сила громадського слова в Російській імперії постанала фактором затягнутого історико-рефлексивного підходу при подачі навчальних курсів красномовства, оскільки риторична теорія, спираючись на соціокультурний текст епохи, набуває актуальності при тих формах суспільно-політичної організації, де слово має статус чинника дієвого.

Література

1. Античные теории языка и стиля. – М.-Л., 1936.
2. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Мн., 1998.
3. Баттне. Начальные правила

словесности: В 4-х т./Пер. с фр. – М., 1806-1807. 4. *Блэр Х.* Опыт о красноречии проповедников /Пер. с англ. – Спб., 1800. 5. *Блэр Х.* Опыт риторики/Пер. с англ. – Спб., 1791. 6. *Гевлич А.* Об изящном. – Спб., 1818. 7. *Джунковский В.* О изящных искусствах у греков... – Х., 1819. 8. *Еко У.* Інтерпретація і надінтерпретація //Маятник Фуко. – Львів, 1998. 9. *Еко У.* Поетика відкритого твору //Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996. 10. *Исократ.* Против софистов//ВДИ.-М., 1968.-№3.-С.231-250. 11. Историко-филологический факультет Харьк. ун-та за первые 100 лет его существования (1805-1905). – Х., 1908. 12. *Метлинский А.* Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии. – Х., 1850. 13. *Могилевский А.* Российская риторика. – Х., 1817. 14. О возвышенном /Пер. с греч. – М., 1994. 15. *Рижский И.* Введение в круг словесности. – Х., 1806. 16. *Рижский И.* Опыт риторики. – Спб., 1796; Х., 1805; Х., 1822. 17. *Феоктист (Мочульский И.)* Детское словеснословие и песнопение... Изд. 2-е, Х., 1811. 18. *Фойт К.* Мысли об истинном значении и содержании риторики. – Х., 1856. 19. *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – Спб., 1998.

В. Будний

Потєбнянські джерела українського символізму (Зі спостережень над критикою кінця ХІХ – початку ХХ ст.)

Теоретичні джерела раннього українського модерну були різномірними і складно опосередкованими. Наприклад, відому свою дефініцію символу І. Франко виклав 1894 р., розмірковуючи над символістичною концепцією польського модерніста Міріама (З. Пшемисльського), яка, у свою чергу, була узагальненням творчого досвіду митців “Молодої Бельгії”. [7:119–120]. Програмний характер мали теоретичні спостереження, які В. Щурат висловив 1896 р. в розлогій статті про французький символізм та його відгуки в польській і російській літературах [11]. Тодішня українська критика враховувала також контексти чеський, австрійський, німецький тощо.

А чи мав український модерн, окрім зарубіжних, вітчизняні концептуальні джерела? Безперечно, мав. Й передусім на думку спадає давня харківська традиція. Адже Слобожанщина стала осередком символістичних студій ще з часів бароко і доби романтизму. Тут Г. Сковорода започаткував філософські свої роздуми над символічним світом Біблії, який об’єднує мікрокосм (світ людини) і макрокосм (світ речей). Структурно подібною була й романтична концепція проф. Харківського університету А. Метлинського, яку пізніше Д. Чижевський стисло виклав таким чином: “завдання мистецтва – витворення ідеалу краси з окремих рис, розкиданих у світі; людина стоїть на межі «матеріального та духовного світів», слово є єдністю обох світів (матеріального – звуку та духовного – думки), тому воно впливає на обидві сторони людської природи; захоплюючи таким чином єство людини в цілому” [9: 377]. З Харківського університету вийшов М. Костомаров, котрий досліджував символіку народної пісні, а в другій половині ХІХ ст. тут працював професор О. Потєбня – автор вершинних праць у тій царині.

На межі XIX і XX ст. спадщина Олександра Потебні помітно актуалізувалася в українській літературно-критичній свідомості. Відлуння потебнянських ідей відчутне і в представників академічного літературознавства (М. Сумцов, Д. Овсяніко-Куликовський, В. Харцієв та ін.), й у прихильників різних стильових течій, насамперед – символізму. Наприклад, у відповідь на відомий антимодерністський випад – статтю С. Єфремова “У пошуках нової краси” (“Киевская Старина”, 1902) – харків’янин Г. Хоткевич здійснив відчайдушну спробу апології модерну, синтезувавши вітчизняну літературознавчу традицію і теоретичні вияння новітнього символізму. У листі в редакцію “Киевской Старини”, якого часопис так і не опублікував, Г. Хоткевич тлумачив символізм не лише як стильовий напрям, а й як специфічну особливість мови і мистецтва слова, як універсальну основу неспокійного людського мислення, яке намагається досягнути безконечності і розмаїтості світу. “Каждое слово – уже символ; каждая мысль – уже синтез, т.е. символ всего предшествовавшего; каждый термин – даже узко специального характера – уже включает в себе бесчисленное множество понятий, объединяемых в этом слове. Мы усваиваем себе суть, т.е. символы идей, символы характеров, символы отношений наших ко всему решительно окружающему миру” [8, арк. 3 зв].

У цих пансимволістичних позиціях Г. Хоткевича, які ґрунтувалися на знаковій природі мови, виразно вчувається вплив великого його попередника. О. Потебня розглядав мову як посередницю між людиною і світом. Порівняно з безмежними космосами людського інтелекту і дійсності, семіотична система мови містить обмежену кількість знаків. Вичерпний словесний опис будь-якого предмета неможливий, доводиться обмежуватися предикацією – позначенням предмета через одну чи кілька виразних його ознак. Мова неспівмірна зі своїм предметом. Ось чому для Потебні постала проблема комунікації у сфері мистецтва. Слово, казав він, не передає думки, воно лише більш чи менш точно позначає її, викликаючи в душі сприймача творчий процес, який є аналогічним, але не ідентичним задумові мовця [2:258]. Мовні (поетичні) знаки і їхнє семантичне навантаження, як правило, асиметричні [6:19]. О. Потебня полюбляв цитувати парадокс В. Гумбольдта: “всяке розуміння є водночас нерозумінням”, маючи на увазі труднощі, які чатують кожного, хто намагається виразити й передати думку іншому. В подібному сенсі пізніше висловлювався й метр французького символізму С. Малларме, який підсумував досвід власних шукань іронічним афоризмом: “вершиною поезії є мовчання”.

Г. Хоткевичу вдалося сконцентрувати складну проблематику у стислих аргументованих формулюваннях. Він так само відштовхується од того неспростовного факту, що мова ніколи не була повним виразником людської думки. Численні відхилення від загальноновизнаної семантичної норми, якою є автологічне слово, спостерігаються споконвіку в поетичній практиці: “каждый поэт был уже символист, уже придавал образу несколько большее значение, нежели там его должно было заключаться по определению ортодоксальных критиков” [8, арк.4]. Символісти ж свідомо поставили перед собою мету – заповнити “проміжок” між словом і задумом, формою і змістом. Вони любили й водночас ненавиділи мову, з якою їм доводилося боротися, аби виразити невимовне. Вони відчайдушно шукали “відповідностей” (correspondances) між звуком та сенсом, уперто винаходили поетику, якою

могли б малювати не річ, а витворюваний нею ефект, навіювати глибокий настрій, неземні почування, відчуття вічності – все те, що не піддається логічному формулюванню.

Щоправда, у своїх уявленнях про механізми естетичного впливу українські модерністи не йшли далі за О. Потебнею, котрий аналітично простежував структуру слова й образу (зовнішня форма, внутрішня форма, ідея). Апологети символізму віддавали перевагу образному виразові свого захвату перед “магією”, “алхімією”, “містикою” поетичного слова. Найчастіше молодомузівці і хатяни, як і їхні французькі, російські чи польські колеги, зв’язували із символізмом розрізнення мови поетичної і прозової, звуження тематичної сфери поезії з метою вдосконалення технічних можливостей її впливу на читача: “поезія – це вічна мова самої глибини людської душі... Все те можна сказати тільки образом, алегорією, тому мова поезії образова. Якщо ти поет і мовиш до людського серця, то кожне твоє слово кидає образ на око, або наслідують шум для уха, або говорить зворушенням серця до серця. Бери ж, поете, лишень ті слова, що відтворюють образ та музику природи і серця; а прочі кидай за себе як каміння без блиску статистам і ученим, нехай мурують святиню для людського розуму” [3:62–63].

На думку М. Шаповала, реалізм, який обмежує митця констатацією дійсного факту, провадить до творчого самозаспокоєння, тоді як творчість полягає в неспокої, складності, загадковій новизні й багатозначності тексту, коли “з певного реального матеріалу витворюється новий: образи виявляють нову сферу, за реальним образом бачимо теж образ, тільки нереальний. Бачимо т в і р, що одкриває н о в у сферу буття, нову перспективу в просторінні будучини” [10:620]. Такий мистецький стиль А. Товкачевський вважав “найінтимнішим відчуттям світу”: “Нерухомі раніш, мертві річи починають виявляти якесь дивне життя, ми чуємо якісь таємні голоси, бачимо незримий, таємний зв’язок всіх речей між собою, вбачаємо в річах присутність чогось невидимого, невідомого і вічного. Світ нараз дабуває в наших очах незнаного нам перед тим значіння; кожна річ зокрема стає с н и м в о л о м, емблемою, видимим знаком невидимого і вічного” [4:273]. Так само й Леся Українка мистецьку правдивість умовно-символічних форм вбачала “не в реальності образів, а в вірному співвідношенні межі символізованими елементами дійсності” [5:171].

Звернімо увагу, скрізь у символістів мова йде не лише про семантичні (багатозначність, загадковість тощо), а й синтаксичні (чи композиційні) аспекти: відношення між людським духом і божеством (В. Шурат); запозичення проміжку між формою і змістом (Г. Хоткевич); поєднання поетового “я” з миттю і вічністю (Ф. Михайлів); сполучення випадковостей у закономірність (М. Шаповал); таємний зв’язок речей (А. Товкачевський)... Такими імпресіоністичними штрихами естети-неоромантики окреслювали явище металогічної образності, яке згідно з О.Потебнею, полягає в зіставленні зображуваного предмета на підставі схожості або контрасту з предметами різнорідних сфер, що дає змогу переводити його з плану об’єктивного, реального, відчуттєвого у план суб’єктивний, духовний, містично-настрійовий. Ті ж особливості поетичної асоціації ідей, як довів І. Франко у праці “Із секретів поетичної творчості” (1898–1899), збуджують і творчу уяву читача. Коли предмет поетичного мовлення (тема) метонімічно позначається

через окрему яскраву й промовисту суміжну деталь або ж метафорично окреслюється через ознаки, невластиві для нього й несумісні з ним (образ), поетичне висловлення набуває семантичної неповноти, загадкової багатозначності (ідейної невизначеності). Зумисна невизначеність змісту поетичного висловлення, напруга між предметом та його означенням провокують читача до співтворчості: наша уява мимоволі й легко заповнює найрізноманітнішими суб'єктивними асоціаціями спокусливий вільний простір поміж темою та образом, надаючи поетичному висловленню цілісності, завершеності. Саме свобода встановлення зв'язків між предметом і предикатом поетичного мовлення є одним з основних джерел естетичного впливу поезії.

Потєбнянське розуміння образу як напруги між переносним і буквальним значенням поетичного висловлювання не застаріло й після 1-ї світової війни, коли настала доба російського формалізму, українського неокласицистичного критицизму, англо-американської "нової критики", празького структуралізму та інших модерних критичних шкіл. Упродовж усього ХХ століття символістична теорія стрімко розвивалася, до неї долучалися нові теоретико-літературні концепції, які ґрунтувалися на співвідношенні таких асиметричних, розбіжних категорій, як ритм і метр, сюжет і фабула, схематичність літературного твору і читачева його конкретизація тощо. Щоправда, з відомих причин українська наука опинилася на узбіччі тих магістральних процесів. Тому-то інтенсивне освоєння вітчизняних і світових теоретико-літературних традицій – актуальне завдання нашого постколоніального літературознавства.

Література

1. Михайлів [Ковковський] Франц. Шляхами сучасної душі: Що таке модернізм? // Промінь. – 1905. – № 7. 2. Потєбня О.О. Естетика і поетика слова: 36 – К.: Мистецтво, 1985. 3. Сміхунчик. "Primula veris" – збірка поезій [...] // Світ. – 1906. – №4. 4. Товкачевський А. Григорій Савич Сковорода // Українська Хата. – 1913. – № 4–5. 5. Українка Леся. Утопія в белетристиці // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Т.8. – К., 1977. 6. Фізер Іван. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потєбні: Метакритичне дослідження. – К., 1996. – 192 с. 7. Франко І. Доповіді Міріама // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т.29. – К., 1981. 8. Хоткевич Г. Письмо в редакцію (по поводу "Заметок читателя"), 22.10.1902 // Відділ рукоп. Ін-ту літератури ім. Т.Г.Шевченка. – Ф.62. – № 125; (див. публікацію важливих уривків цього листа у вид.: Шумило Н. Гнат Хоткевич проти Сергія Єфремова (До історії відомої полеміки) // Рад. літературознавство. – 1988. – №10. – С. 40–50). 9. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. 10. Шановал М. Новини нашої літератури ("Огненці", поезії Грицька Чупринки) // ЛНВ. – 1910. – Т.49. – № 3. 11. Щурат В. Французький декадентизм в польській і великоруській літературі // Зоря. – 1896. – № 9, 10, 11.

**Психологічна школа О. Потебні
і розвиток порівняльного літературознавства
в Україні: Д. Овсянко-Куликовський**

Упродовж тривалого часу науково-критична літературна спадщина Д. Овсянко-Куликовського вивчалася переважно в колі проблем, досліджуваних російським літературознавством кінця XIX—початку XX ст. існуючих академічних шкіл і напрямків, зокрема психологічного. У поле зору, як правило, потрапляли праці, повернуті в історію російської наукової думки. Невипадковість їх у науковому доробку вченого не раз справедливо підтверджувалася словами самого Д. Овсянко-Куликовського: “Я усвідомив, що в літературі мені належить узятися за психологічне дослідження творчості і витворів великих письменників-художників і поетів-ліриків, переважно російських” [9:38]. Значна частина напрацьованого вченим, що в основному пов’язана з роками його перебування в Одесі, Женеві, Празі, Парижі, а також у Харькові, природно, випадала з поля зору або, в кращому разі, лише констатувалася. Хоч саме ранні праці Д. Овсянко-Куликовського прояснюють причини зацікавленості вченого теорією словесної творчості, зокрема психологією, історичним і порівняльним мовознавством, “психологією розуміння”, проблемами рецепції, усім тим, що за словами автора, написано в різний час і на різні теми, але “об’єднане вихідною точкою зорю і постановкою питань” [13:1].

Закордонний період життя, орієнтація Д. Овсянко-Куликовського, вибір, зроблений ним (з-поміж багатьох цікавих людей, з якими знайомиться там, чи не найближче зійшовсь із Драгомановим), не менш важливий у виробленні його наукових інтересів. Тяжіння до Драгоманова М. Осьмаков пояснює не чим іншим, як “однаковою схильністю до проблем національної самосвідомості українського народу” [15:21]. Визначення “дослідницької орієнтації”, “самовизначення” Д. Овсянко-Куликовського, як назвуть дослідники, відбувалося пізніше, в 1892–1893 рр., під впливом О. Потебні, лекції якого він слухатиме уже будучи професором. Теперішній час “відсунув” Д. Овсянко-Куликовського на “скромніше” місце в історії російської науки [8:3] не глибиною досліджень, їх характером, а головним чином зумовленим (нерідко і досліджуваним вченим матеріалом) вибором, інтересом до одних проблем (як-от іманентного розвитку мистецтва) і неувагою до інших. Відомо, що після нетривалого періоду навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, Д. Овсянко-Куликовський, вихідець із України, повертається до Одеси і продовжує навчання в стінах Новоросійського університету. Перебування в Україні було недовгим, однак насиченим напруженою роботою. Його участь у діяльності одеської громади і досі залишається непрочитаною сторінкою біографії вченого: “... захвоане від урядових зазірань, тільки поволі відкривається”, — констатував М. Грушевський [7:102]. Мало що відомо й про роки навчання в симферопольській гімназії (1867–1871), що найбільше проявлялись, як згадував сам Д. Овсянко-Куликовський, у прагненні “взяти і вивчити всю

науку” [9:75]. Виконані дослідження переконливо показують, що громади, “малі гуртки” були “базою для дальшого розвитку нації в усіх сферах життя”, що громадівиці були “переконливими українцями”, об’єднаними не програмою, а за спогадами Є. Чикаленка, “тільки любов’ю до українського слова” [1:29]. Серед одеських громадівиць у різний час були М. Ковалевський, П. Ніщинський, М. Боровський, П. Климович, П. Дашкевич, Є. Чикаленко, А. Бобенко... [6:84–95] Дух громади, його найчастіше пов’язували з духом Т.Г. Шевченка, нерідко був об’єднуючим началом для свідомих українців. Встановленим є на сьогодні факт, що одеська громада, яка виникла в 70-х роках, була “другою за чисельністю і нараховувала більше ста чоловік” [16:9]. Не виключено, що саме спільні громадівські справи, суть яких була викладена в передмові до першого підготовленого за дорученням київської громади літературно-політичного збірника, виданого в Женеві, зблизили майбутнього вченого з М. Драгомановим. Головним було “стати спільно, щоб дійти до свого, щоб жити по своїй волі, на своїй землі” [5:293]. М. Драгоманов, як відомо, не залишив непоміченою працю земляка “Записки южнорусского социалиста”. Перебуваючи в Парижі та Женеві, Д. Овсянико-Куликовський не міг не знати і про видану 1876 року у Відні брошуру “По вопросу о малорусской литературе”. Вона була на слуху.

У широкому колі інтересів Д. Овсянико-Куликовського, його прагнення обійняти різні галузі знань, особливе місце займала психологія. Чим активніше займався він вивченням мов, у тому числі й порівняльним мовознавством, тим частіше повертався увагою до цієї науки: в мовознавчих спостереженнях, міркуваннях філософського, суспільно-політичного характеру, літературознавчих розвідках. Заняттям санскритом та порівняльною граматиною давньоіранських мов стимулювали інтерес до неї. На це вказуватимуть і інші дослідники. Найбільш точним був, як видно, М. Осмаков. Працюючи з науковою спадщиною вченого, він прийшов до висновку, що релігійні течії (інтерес до них Д. Овсянико-Куликовський виявляв ще у роки навчання в Петербурзі) захоплювали молодого дослідника “як прояви творчих сил народу, його духовної самодіяльності” [15:21]. Ця думка надзвичайно важлива при спробі пояснювати зацікавленість Д. Овсянико-Куликовського з часом індуїзмом, зокрема ведійськими гімнами, спробами визначити спільні й відмінні моменти в пам’ятках індійської та іранської античності “Ригведі” й “Авесті”.

Відомо, що до східної давнини Д. Овсянико-Куликовський звертався ще в студентські роки. За кордоном він працював над ведійськими гімнами, присвяченими Сомі, Ширин, вахкїчним культам у древніх індійців та іранців. До цього матеріалу він повертався по приїзді до Москви, де за одне з досліджень ведійських гімнів – “Міф про Сокола, що приніс квітку Сомі” – актор буде представлений до звання доцента. Роботи Д. Овсянико-Куликовського викликали схвальні відгуки не лише у відомих московських учених В. Міллера та Ф. Фортунатова, а й Одесі, Казані, Харкові. 1887 року він захистив в Одесі докторську дисертацію, основою якої були, як і раніше, ведійські гімни, зокрема культ вогню, його історія в епоху вед. Дослідники наукової спадщини Д. Овсянико-Куликовського, не знайшовши в подальших студіях майже нічого, поверненого безпосередньо в давні епохи індійців та іранців, робили висновки про те, що дисертація була нічим іншим, як

“підсумковою працею, що завершила розробки в галузі історії древніх народів” [15:26]. Проте саме індологічні праці закликали основу для студій, над якими вчений працюватиме до останніх років життя, віддаючи при цьому належне і лінгвістиці, літературознавству, історії культури та психології. Повертаючись і з часом до написаної за кордоном індологічної розвідки про культ божества Соми, Д. Овсянико-Куликовський уточняв: “Ідея була така: ритм, який властивий мові і який виражається з найбільшою силою у вірші та пісні (що на різних етапах розвитку переважають над буденною – “прозовою”), повинен діяти на “немовлячу” психіку первісного людства збуджуючим, екстатичним чиним, він є стимулом думки і творчості” [9:35]. У сформульованій концепції мови й екстазу Д. Овсянико-Куликовський особливого значення надає вивченню різних аспектів словесної функції: його цікавить естетична природа мови, психічний вплив ритму, властивого мові. Ритм, доходить до висновку автор, на ранніх етапах розвитку “хвилював людей не менш сонця, місяця, зірок ... був джерелом міфологічних і містичних концепцій” [11:67] ... так звана проза є лише поганий, спотворений вірш” [11:68].

Звернення Д. Овсянико-Куликовського до ведійських гімнів можна пояснити кількома причинами, пов’язаними з природою літератур Сходу взагалі. Найпершою є те, що традиційне уявлення про тип літературного твору на Заході і Сході не співпадають [7:20–23]. Від так літературні рамки східних літератур набагато ширші, до складу літератури входять також релігійні, релігійно-філософські пам’ятки, які також вважаються творами високої художньої культури. Інша пояснюється тим, що Д. Овсянико-Куликовський обирає той художній матеріал, який наукова орієнталістика вважає “періодом неусвідомленої поезиї, поезиї до поезиї”. Це була епоха, представлена усними формами побутування творів [4:268]. Художня література, як визначають дослідники, ще не стала самостійною сферою. Погляд на ведійські тексти (молитви) був визначений Д. Овсянико-Куликовським так: “Молитва є не лише проханням, звернене до богів; це ще логічна дія словом” [11:66]. Дія, виконана не за естетичними законами натії, індійської думки, а спричинена традицією виконання ритуалу як такого.

Завданням ученого було простежити природу поетичного слова взагалі. Санскритські пам’ятки (надто веді) давали багатющий матеріал для спостережень і висновків. Бо навіть найдавніші з них відзначалися гострим уявленням самоцінності слова, його виражальних можливостей, необхідності його умілого відбору і використання, коли слово і зміст виступали як єдине ціле [4:269]. Далі Д. Овсянико-Куликовський робить акцент на кав’ї (поезії), найповніше представленій словесною художньою творчістю. Примітно, саме в руслі поезиї кав’ї виникло, як стверджують дослідники учення про словесний образ, аланкари (прикраси) і похідні – гуни, доші, ріті, словом те, що стало основою індійської теорії поезії в цілому. Наголос, зроблений на словесну творчість, видається цілком зрозумілим і в контексті розставлених акцентів у працях інших учених-українців, що за певних умов вимушені були працювати на російську науку: М. Костомарова, О. Котляревського, О. Потебні, О. Кирпичникова. Ще в “Обзоре сочинений, писаных на малороссийском языке” та “Об историческом значении русской народной поэзии” М. Костомаров, оперуючи багатьма джерелами словесної творчості різних

народів, нагамався показати, що “кожний народ ... має в собі щось таке, що торкається більш або менш кожного з тих осіб, що належать до народу ...”, і що те “щось” ... можна найкраще зрозуміти і відчувати, коли людина “не старається ... бути пізнаною.” Таким джерелом для дослідження своєрідності етносу була пісня, де “народ ... виявляється таким, яким він є.” Увагу О. Костомарова також привертає “чисто мисленний напрямок”.

Не менш переконливо звучала й інша думка про те, що вивчити своє особливе у порівнянні зі спільним можна як слід осмисливши те спільне. Таким спільним джерелом, наприклад, для О. Котляревського стала індоєвропейська основа. Очевидну роль у наукових розвідках Д. Овсянико-Куликовського відіграла і праця Т. Бенфея, критикована, заперечувана, однак важлива й тим інтересом, який вона викликала до санскриту в цілому.

У сходознавчих студіях Д. Овсянико-Куликовського майже відсутні сліди полеміки з його попередниками, зокрема тими, що, займаючись словесною творчістю слов'янських народів, широко залучали “чужий” матеріал, відстоюючи при цьому різні погляди на її своєрідність.

Ученого цікавить не відмінність як така, а сама природа мови і мислення, те, що пізніше в “Психології національності” він визначається як “щось” (нещо), котре з'являється в позасвідомій сфері психіки. “Уявлення, поняття, образи, ідеї, які складають зміст думки, і їх поєднання, тобто судження, що відбувається за нормами логіки, – відзначає він, – усвідомлені. Навпаки, психологічні асоціації уявлень, понять, образів, ідей – неусвідомлені, і саме тут і проявляється у зв'язку з функціями мови (завжди неусвідомленими) національне забарвлення психології думки. В національній мові, її звуковій формі, словнику і граматичній будові виражається національна психологія мислення, і тільки “по прямій лінії” мови ми маємо можливість проникнути в її таємниці” [10:23]. Таким чином, пошуки специфіки національного, повертають Д. Овсянико-Куликовського до глибин мови і психіки народу, які він простежує, звернувшись до ведійських гімнів, розкриваючи крізь призму тих же психологічних асоціацій, понять, образів, самі “уявлення” (представлення), що О. Потебня називатиме “внутрішнім знаком значень”. По суті те, що в спостереженнях О. Потебні, якого Д. Овсянико-Куликовський знав іще з часів харківського захисту наукової роботи про вахичні культи, його лекційних курсів, до яких ще раз повернеться уже в зрілому віці, викликає інтерес і в нього. “Уявлення. – приходить висновку Д. Овсянико-Куликовський, – нав'язується самим словом.” І тоді слово “уже не просто знак. Воно – образне, художнє. Такі слова будемо називати вслід за Потебнею, словами з внутрішньою формою; крім зовнішньої (звукової) форми і значення, в них є ще уявлення, і ось саме відношення уявлення до значення складає внутрішню форму слова” [14:23].

Образність санскритської поезії, як відомо, має онوماتичний характер [2:82]. Вона, як не раз відзначав відомий український індолог О. Баранников, на відміну від індомусульманської та європейської, набагато тісніше зв'язана зі світом індійської природи, міфології. “... в плані образності. – підкреслювала учений, – “Рігведа” займає особливе місце, оскільки їй невідоме використання об'єктів образності, особливо широко використовуваних у всій подальшій літературі аж до наших днів” [2:85]. Вивчення найстаріших ведійських гімнів дозволяло Д. Овсянико-Куликовському простежити не тільки

характер образності санскритської літератури, а й зробити певні висновки щодо багатоманітності аспектів людського мислення взагалі. Вони й привели його до переконання, що "... національних відмінностей думки треба плекати ... виключно в психології процесів думки" [10:4]. Нарешті, глибоке прочитання давньоіндійських пам'яток повертає його до цікавих міркувань про природу прози, її ритм тощо, які автор прекрасно реалізував у працях про Гоголя, Тургенєва, Чехова та ін.

Таким чином, знайомство із санскритологічними розвідками Д. Овсянико-Куликовського переконує у хибності тверджень про маловартісність їх у науковій спадщині вченого. "Рігведа", "Веди гімнів", як уточняв він, були для нього не лише прекрасною пам'яткою, яку автор ставив в один ряд з Біблією, Авестою, поемами Гомера [12:175], а й твором, що, обійнявши "багатовікову роботу умів", викликав у нього "психологічний" внутрішній інтерес. Він став основою для подальших лінгвістичних, літературознавчих пошуків Д. Овсянико-Куликовського, якими достойно представлений психологічний напрямок слов'янського літературознавства. Методика порівняльних досліджень санскритських, іранських пам'яток, греко-римської античності була важливим кроком на шляху становлення і розвитку української компаративістики.

Література

1. Антонович М. З історії громад на рубіжі 1850 – 1860х рр. // Київська старовина, 1998, № 2.
2. Баранников А. Индийская филология. Литературоведение. – М., 1959.
3. Гринцер П. Основные категории классической индийской поэтики.
4. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Л., 1925.
5. Драгоманов М. Передне слово (до "Тромади" 1878 р.). Вибрав. – К., 1991.
6. Катренко А. Одеська громада 70-90х років XIX ст. // Київська старовина, 1998, № 2.
7. Конрад Н. Место первого тома в «Истории всемирной литературы» // История всемирной литературы. В 9-ти т. Т.1 – М., 1983.
8. Манн Ю. Овсянико-Куликовский как литературовед. // Д.Н.Овсянико-Куликовский. Литературно-критические работы. В 2 томах. Т.1.
9. Овсянико-Куликовский Д.Н. Воспоминания. – Пд., 1923.
10. Овсянико-Куликовский Д.Н. Психология национальности. – Пд., 1922.
11. Овсянико-Куликовский Д.Н. Разбор ведийского мифа о соколе ... в связи с концепцией речи и экстаза. – М., 1882.
12. Овсянико-Куликовский Д.Н. Собрание сочинений в 9 т. Т.4. – СПб, 1911.
13. Овсянико-Куликовский Д.Н. Собрание сочинений в 9 т. Т.6. – СПб, 1911.
14. Овсянико-Куликовский Д.Н. Язык и искусство. – СПб, 1895.
15. Осьмаков Н. Психологическое направление в русском литературоведении. – М., 1981.
16. Світланко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. // Київська старовина, 1998, № 2.

Іван Франко і проблеми психологічної школи у літературознавстві

Проблеми психологізму, психології літературної творчості в інтерпретації І. Франка уже були предметом аналізу у працях українських літературознавців. Найбільше пощастило трактатові І. Франка "Із секретів поетичної творчості", який певним чином знайшов своє трактування у дослідженнях М. Пархоменка, Б. Кубланова, Є. Адельгейма, Р. Піхманця, в окремих статтях Р. Гром'яка, Г. Вязовського, І. Фізера, І. Михайлина, О. Мороза, М. Гнатюка, В. Будного та інших. Кожен з дослідників намагався взяти для себе щось те, що відповідало б його концепції.

У пропонованій статті нас цікавлять у першу чергу зв'язки Івана Франка з психологічною школою у літературознавстві.

Ще у 20-х роках нашого століття Дмитро Багалій у статті "Іван Франко jako науковий діяч" писав, що основним методом літературознавчих студій Івана Франка є порівняльний метод. При цьому Д. Багалій дотримувався думки, що галицький учений у наукових студіях "додержувався новіших методів вивчення пам'яток, ідучи тут слідом за великими проводирями Весселовським і Потебнею й тим шляхом, яким ішли його сучасники М. Драгоманов, М. Сумцов і акад. В. Перетц [1:25]. Висловлена ще у 20-х роках думка Багалія чіткіше підтверджується у сучасних дослідженнях. "Теоретичні судження і рефлексії Франка ґрунтувалися спершу на соціологічній, а згодом – на психологічній концепції літератури. Відносно стабільність тих суджень забезпечував концептуальний підхід до літературних явищ" [4:55].

На Україні психологічний підхід до аналізу літературного твору зв'язаний з ученими, чий методологічний позиції склалися під впливом теорії О. Потебні. Правда, послідовники О. Потебні: Д. Овсянико-Куликовський, Б. Лезин, А. Горнфельд, Т. Райнов та інші, вивчаючи важливі питання, зв'язані з розмежуванням наукового та художнього мислення, теоретичним обґрунтуванням специфіки методів творчості, практично не досліджували проблем української літератури. Тому російські літературознавці вважають школу О. Потебні досягненням російського літературознавства.

Школа О. Потебні виділила в мистецтві особливу сферу дослідження – ті змістові процеси, що відбувалися у свідомості автора при створенні твору, а також у свідомості його реципієнта. Теорія вченого аналізує зв'язок художнього мислення з мовною діяльністю людини, пояснює генезис і багатозначність образу. Вона утвердила в літературознавстві новий погляд на онтологічний статус мистецтва, побачивши в ньому, як і в мові, не тільки твір створений, але і постійно створювану діяльність. А головне, школа О. Потебні ставить проблему аналізу літератури в широкому історичному і культурному контексті.

Спробуємо в основних рисах показати стосунок Івана Франка з психологічною теорією О. Потебні. Для наукового мислення О. Потебні характерний передусім філологічний підхід до витлумачення словесно-художнього образу. Цей підхід дозволяє розвивати і відстоювати принцип єдності філології – літературознавства і мовознавства. Роботи відомого українського